

Національна академія наук України
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф. Кураса

Сергій Римаренко

**ІНДИВІДУАЛЬНІ ТА КОЛЕКТИВНІ ПРАВА:
етнополітичний контекст**

Київ
Світогляд
2013

УДК 34.323.2 /15-477/
ББК 60.59(4/8)

Рекомендовано до друку Вченою Радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф. Кураса НАН України
(Протокол №2 від 6 березня 2012 р.)

Рецензенти:

В.В. Бушанський, доктор політичних наук;
Л.П. Нагорна, доктор політичних наук, професор;
В.П. Горбатенко, доктор політичних наук, професор

Римаренко С. Ю.

Р51 Індивідуальні та колективні права: етнополітичний контекст : Монографія / С. Ю. Римаренко ; — К. : Світогляд, 2013. — 245 с.
ISBN 978-966-8837-06-01

**Написання та видання цієї книги стало можливим
завдяки підтримці**

Програми ім. Фулбрайта та Інституту Кеннана

У книзі розглядаються питання взаємозв'язку індивідуальних та колективних прав в етнополітичному контексті. Досліджуються покоління прав, правові та політичні чинники захисту національних меншин, проаналізовано проблемні питання етнополітичного простору України.

Для науковців, викладачів, студентів, всіх, хто цікавиться питаннями етнополітики.

УДК 34.323.2 /15-477/
ББК 60.59(4/8)

ISBN 978-966-8837-06-01

© С.Ю. Римаренко, 2013

National Academy of Sciences of Ukraine
Institute of Political and Ethnic Studies

Sergey Rymarenko

**Individual and Collective Rights:
Ethnic and Political Context**

Kyiv
Svitohliad
2013

ЗМІСТ

Передмова	6
Розділ 1. Сучасні тенденції розвитку системи прав особи і спільнот	9
1.1. Права особи і права груп	9
1.2. Пріоритети?	22
1.3. Взаємодія	32
Розділ 2. Права для усіх	39
2.1. Третє покоління прав	39
2.2. Міжнародні стандарти	46
2.3. Суб'єктність національних меншин	59
Розділ 3. Реалізація принципів групового права	71
3.1. Національна самоорганізація	71
3.2. Інститут автономії	79
3.3. Етнополітичний простір України	93
Розділ 4. Етнорегіональні процеси	107
4.1. Українська традиція	107
4.2. Соціокультурна регіоналізація	122
4.3. Політична мобілізація мовних груп	136
Замість післямови	151
Додатки:	
– ЗАГАЛЬНА ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року ...	153
– ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО ПРАВА ОСІБ, ЩО НАЛЕЖАТЬ ДО НАЦІОНАЛЬНИХ АБО ЕТНІЧНИХ, РЕЛІГІЙНИХ ТА МОВНИХ МЕНШИН. Прийнята резолюцією 47/135 Генеральної Асамблеї ООН від 18 грудня 1992 року	159
– ДЕКЛАРАЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО ПРОГРЕСУ І РОЗВИТКУ від 11 грудня 1969 року	163

– ДЕКЛАРАЦИЯ О ПРАВЕ НА РАЗВИТИЕ. Резолюция 41/128 Генеральной Ассамблеи ООН от 4 декабря 1986 г.	178
– КОНВЕНЦИЯ О КОРЕННЫХ НАРОДАХ И НАРОДАХ, ВЕДУЩИХ ПЛЕМЕННОЙ ОБРАЗ ЖИЗНИ В НЕЗАВИСИМЫХ СТРАНАХ. Принята 27 июня 1989 г. Генеральной конференцией Международной организации труда на ее семьдесят шестой сессии	184
– АФРИКАНСКАЯ ХАРТИЯ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА И НАРОДОВ. Принята в июне 1981 г.	202
– АЗИАТСКО-ТИХООКЕАНСКАЯ ДЕКЛАРАЦИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКИХ ПРАВ ИНДИВИДОВ И НАРОДОВ от 15 февраля 1988 г.	220
– ЄВРОПЕЙСЬКА ХАРТІЯ РЕГІОНАЛЬНИХ МОВ АБО МОВ МЕНШИН, від 5 листопада 1992 року.	225

ПЕРЕДМОВА

Практично всі дослідники в галузі прав людини сходяться на тому, що в багатьох важливих аспектах, сучасний дискурс розгортається навколо універсальності прав. І справді, доктрина прав людини сьогодні є надзвичайно потужною, але водночас вона піддається серйозній інтелектуальній атаці. Оскільки сучасний світ це не тільки «золотий мільярд», основна критика виходить з ісламського світу і країн Східної Азії, серйозні виклики універсальності концепції можна знайти і в інших частинах світу. Критику можна розділити, принаймні, на два типи: в першому випадку – під сумнів ставиться сама доктрина прав людини в його західному, індивідуалістському значенні, в другому – наголошується, що універсальність це свого роду ідолопоклонство і більше того, зручний ідеологічний інструмент для просування політичних інтересів Заходу в інші країни світу¹.

Проте, виникає питання: а що власне необхідно для того, щоб права людини претендували на універсальність? Відповідь також може бути простою: права людини – це права необхідні для того, щоб бути людиною. Цей аргумент передбачає, в свою чергу, два припущення: права людини засновані на певних культурно-трансцендентних і по-справжньому універсальних моральних стандартах, і що права людини притаманні самій людській природі і таким чином вони є фундаментальними. Критики фундаментальності прав людини спростовують ці припущення, вказуючи на те, що принципи, які визначаються фундаментальними в одній цивілізації не є такими для іншої.

В той же час, у дослідників виникають і інші запитання, в першу чергу, в контексті процесів глобалізації, адже проблема прав індивіда і проблема гру-

пових прав є однією з пріоритетних саме в умовах глобалізаційних процесів сучасного світу. І дійсно, особливості прав людини у XXI сторіччі полягають у тому, що вони розвиваються в умовах протиріч, які збереглися з минулих етапів розвитку, і таких, що виникають сьогодні. Це створює значні труднощі на шляху утвердження та реалізації прав людини в різних регіонах світу, адже глобалізація всіх процесів суспільного розвитку, з одного боку, і намагання традиційних суспільств забезпечити збереження своїх індивідуальних особливостей, свого власного підходу до прав людини, з іншого, є одним з головних протиріч у цій царині. Більше того, поряд з процесам глобалізації сучасного світу відбувається процес національного самоствердження народів, які належать до інших цивілізацій, які далеко не завжди сприймають західні, ліберальні цінності, а відстоюють своє право на власну культуру, релігію, етичні та правові норми, національну ідентичність.

Втім, з ліберальної точки зору, права людини і права груп вважаються найважливішими чинниками сталого розвитку людства. Права людини за своєю сутністю є (чи принаймні мають бути) головною цінністю, якою має керуватися держава. Більше того, вони є своєрідними маркерами, адже важливим є не тільки проголошення широкого спектру прав, а й впровадження чітких механізмів і процедур їх забезпечення та реалізації. Як справедливо наголошує Є.А. Лукашеві, «Принцип формальної юридичної рівності, на якому ґрунтуються всі права людини, є засобом примирення різновекторних інтересів людей, створює свого роду консенсус стосовно характеру їх взаємодії, обсягу благ, на які може розраховувати кожний»².

Права людини (в західній традиції) постійно розвиваються та розширюються. Ці права охоплюють все нові й нові сфери суспільних відносин, виступа-

ють необхідними компонентами для сталого розвитку. Сформувалися нові різновиди прав – прав колективних, які охоплюють інтереси спільнот, асоціацій, народів, меншин тощо. До цієї категорії прав можна віднести право народів на розвиток, право на самовизначення, право на життя в умовах здорового навколишнього середовища.

Поява прав є свідченням наявності солідарних інтересів спільнот, і недооцінка їх може загальмувати розвиток як людства в цілому, так і певних груп. При цьому автор виходить з того, що колективні (групові) права не є сумою індивідуальних прав осіб, що належать до тієї чи іншої спільноти.

Проте реалізація прав людини в сьогоденному світі далека від ідеалу. Права людини залишаються предметом політичної боротьби, певним ідеологічним камуфляжем. Разом з тим, вони мають не тільки і не стільки теоретичне, а й практичне значення на шляху до стабільного, прогнозованого світового порядку.

Звичайно, пропонуване дослідження не є вичерпним, це скоріше не повноекранний художній фільм, в певне слайд-шоу, в якому автор намагався лише окреслити певні орієнтири та висловити власне бачення цих контрверсійних проблем.

1. Див.: Flynn, David, What's Wrong with Rights? Australian Social Work, Vol. 58, No. 3, Sept. 2008; Anagnkston, Din, Does Humane Rights Law Matter? The International Journal of Humane Rights, Vol.14, No. 5, Sept. 2010; Kingsbury, Alex. Humane Rights Illusion, US News Weekly, Vol. 3, No.16, 22 Apr. 2011.

2. Лукашева Е.А. Права человека как критерий нравственных измерений политики и государственной власти / Е.А.Лукашева // Права человека и политическое реформирование (юридические, этические, социально-психологические аспекты) / под ред. Е. А. Лукашевой. – М.: Изд-во ИГиП РАН, 1997. – С. 28.

Розділ I

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ПРАВ ОСОБИ ТА СПІЛЬНОТ

1.1. Права особи та права груп

У сучасному світі існує принаймні дві, на перший погляд протилежні, тенденції. З одного боку, відбувається черговий етап відчуження політичних та економічних повноважень окремих держав, їх узагальнення на більш високому рівні, з іншого, – можна постійно спостерігати спалахи сепаратизму, різного ґатунку радикальних проявів та, щоправда, значно рідше, – ізоляціонізму.

Безліч прикладів дає Європа. В рамках першої тенденції тут проходить певне розмивання поняття громадянства (дебати про введення подвійного громадянства у Німеччині; допущення іноземців до виборів у місцеві органи влади; уніфікація законодавства в рамках «Єдиної Європи». Наприклад, фракції у Європейському парламенті формуються не за національними, а за політичними списками, уведенні загальноєвропейські виборчі списки тощо). В рамках другої, – розпад Югославії, Чехословаччини, постійні протистояння на етнічному (релігійному) ґрунті у низці європейських країн (валлони та фламандці у Бельгії, баски – в Іспанії, корсиканці – у Франції, жителі Північної Італії) являють собою явище, що не можна пояснити лише винятком з правил, і в будь-якому випадку не можна ігнорувати. Відбулися значні зміни в міжнародно-правовому визначенні понять «народ (населення) держави», «державна територія», «політичне самовизначення націй», «ідентифікація етнічної спільноти» тощо.

Більше того, національно-етнічні критерії стають предметом політичних маніпуляцій. Але попри все,

сьогоднішній рівень цивілізації та правосвідомості (навіть в Україні) дозволяє говорити про пріоритет міжнародного права відносно факторів, що впливають як на міждержавні відносини, так і на внутрішньополітичні процеси в державах. Розуміючи норми міжнародного права як загальні «правила гри», норми поведінки, що є обов'язковими для держав та інших суб'єктів міжнародного права, слід розглядати їх як загальнообов'язкові¹. Адже, порушення будь-якою державою принципів міжнародного права розглядається іншими суб'єктами міжнародних відносин, як порушення світового правопорядку. Одним з базових принципів міжнародного права (поряд з принципом суверенної рівності держав, непорушності кордонів, територіальної цілісності тощо) – є принцип загальної поваги до прав людини. При цьому, не можна сказати, що сьогодні всі принципові, навіть теоретичні питання вже є вирішеними. Виникають нові «покоління прав людини», іншого трактування вимагають попередні, давно усталені принципи². Навіть, здавалося б, давно вирішене питання про «невідчужені» права людини потребують переосмислення: «абсолютні» права за певних обставин і за певних процедур можуть бути відчужені (навіть таке невідчужене право, як право на життя).

Але перш за все, на наш погляд, потребує уточнення, чи скоріше певного переосмислення, ліберально-індивідуалістичний (за західною традицією) підхід до прав особи, коли вся увага зосереджена на індивіді, а право певних спільнот (соціальних, національних, політичних) залишаються в тіні. У цьому контексті, хоча передусім нас цікавлять проблеми забезпечення прав національних спільнот, варто подивитися на загальні питання колективних прав. Розробка проблеми колективних прав в демократичній традиції конституційного права на початку ХХ сторіччя не отримала розвитку через свою «тоталітарність». І лише

після Другої світової війни в європейських конституціях почали з'являтися положення про певні права колективів (Італія, Іспанія та ін.) як елементи колективістського підходу до прав людини в конституційному праві.

Щоправда, питання про права спільнот (колективів), розглядали досить детально в інших галузях права. Наприклад, в цивільному та трудовому праві³. Але, головною галуззю права є – конституційне, і тут ми маємо безліч прогалин. Більше того, на наш погляд, узагальнюючих досліджень саме в цій галузі бракує. В той же час, для України ця проблема не менше, а, мабуть, більш актуальна, ніж для багатьох інших країн. Її вирішення напряму пов'язане зі створенням вільного плюралістичного суспільства. Разом з тим, в сучасних конституціях вже давно закріплені конституційні права деяких соціальних, національних (етнічних) спільнот, і в першу чергу, така спільнота як народ.

Ще в Декларації незалежності США 1776 р. було проголошено право народу на зміну уряду, який хоч і був створений за згодою народу, став на шлях порушення прав народу. Аналогічні положення містяться в документах Французької революції 1789 р⁴. Це, безумовно, колективне право, воно не належить окремим індивідам.

В сучасних умовах, подібні положення містяться в конституціях Німеччини, Словаччини, але їм надано індивідуалістський характер: закріплено право кожного на спротив будь-якому зазіханню на демократичний устрій. Зрозуміло, що в конституціях містяться загальні принципи. Ніколи не закріплюються процедурні форми для колективного права народу, і навіряд чи встановлення таких норм в законі є можливим⁵. В конституціях та міжнародних документах (частіше в останніх) передбачено колективне право – право народів на самовизначення.

Існують різноманітні форми самовизначення, наприклад створення автономій. З 2000 р. статус автономії набули Шотландія та Уельс у Великій Британії, Корсика у Франції, населені переважно шведами Аландські острови у Фінляндії. У Китаї існують більш ніж 150 автономних утворень. В той же час, не зовсім зрозумілим є межі колективних прав, ймовірність їх застосування до окремих суб'єктів. Зрештою, сучасне конституційне право – це перш за все, але не тільки – основи взаємовідносин особи, колективу, держави та суспільства.

Основним нашим підходом до особи є розуміння її як складної і водночас найважливішої проблеми в умовах транзитного суспільства. Головне призначення права при цьому – упорядкування соціальних відносин та забезпечення автономії особи, захист прав людини та її свобод. Важливою особливістю прав людини як феномена світової культури є їх дуалістичний характер. З одного боку, права відображають важливу атрибутивну якість, життєву потребу людини бути самобутньою особою, самим собою. З іншого ж, – вони визнаються у якості складової частини правової системи суспільства, що надає їм юридичної сили та забезпечує їх визнання та захист державою. Внаслідок цього людина водночас є і приватною особою, і громадянином певної держави.

Дуалізм особи як «людини» та «громадянина» був уведений у ранг державної доктрини ще за часів Французької революції. Протиставлення ж цих двох понять та відкидання пріоритетності природних прав людини призвело до величезних людських жертв. Причому природні, невід'ємні права людини не даровані їй державою, вона наділена ними з народження. Якщо забрати у людини право на життя, свободу, безпеку, включаючи екологічний розвиток, повагу людської гідності, невтручання в особисте життя, право на участь у суспільних системах, володін-

ня та розподілення власності, чи ж право на спротив пригніченню та дискримінації та ряд інших життєво важливих прав, то людська індивідуальність втратить свою неповторність. Невід'ємні права відображають природу людини, суть якої – духовна свобода. «Людина – першопочатково вільна, якщо вона людина. Свободу не можна ні з чого вивести, в ній можна лише першопочатково перебувати» (М. Бердяєв).

Заклик світового співтовариства «Всі права для всіх» повинен постійно і наполегливо втілюватися у життя. Причому, загальні права людини передбачають уведення не єдиного культурного стандарту, а єдиного рівня захисту прав людини, необхідно для захисту людської гідності. У якості правового стандарту, прийнятого світовим співтовариством, загальні права людини являють собою консенсус, а не культурний імператив конкретного регіону світу. Вони постають як загальнолюдська цінність, досягнення світової культури і водночас передбачають захист та самоповагу самобутніх культур різних етнонаціональних спільнот. Тому, як наголошується у документах ЮНЕСКО, жодну культуру не можна протиставляти іншій і вважати її «вищою» або «нижчою». Всі вони унікальні і відображають історію свого народу.

Важливо інше – як, якою мірою в них розкривається роль та значення прав і свобод людини, право «людьми зватися». Адже саме у цьому, передусім, і полягає гуманістична сутність культури. Принципово важливим щодо цього є розгляд проблеми у контексті універсальності прав людини. Не випадково у сучасному світі відбувається складний процес усвідомлення людьми того, що вони є особистостями, які володіють об'єктивно притаманними їм правами, а не гвинтиками, добре вмонтованими в державну машину, що діє поза їх волею. Забезпечення прав людини, рух за права людини не можуть і не повинні

обмежуватися ані національними рамками, ані державними кордонами. При цьому проблема міжетнічних відносин у контексті універсальності прав людини набуває всебічного значення у світовому співтоваристві. Вона висувається на передній план в усіх поліетнічних державах, оскільки лише справді вільна і впевнена в собі і в своїх правах людина може стати основою для успішного й цивілізованого розвитку суспільства. Взаємозв'язок тут є таким: міжетнічні відносини дедалі більше залежать (а нерідко перебувають в найтіснішому зв'язку) від рівня реалізації універсальних прав людини. То ж не випадково міжнародно-правові документи (Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародні пакти про громадянські і політичні, а також соціальні й економічні права людини 1966 р. та інші) серед найсуттєвіших і найважливіших прав народів (етносів) розглядають право на існування, засуджують геноцид і етноцид (планомірне знищення культури цілого народу), які досить часто траплялися у новітній історії⁶.

Загально визнаним є також право на самоідентифікацію, тобто визнання самою людиною своєї етнонаціональної приналежності, вияв своєї власної етнічної самосвідомості. Право на існування включає й визнання з боку держави самого факту існування тієї чи іншої етнонаціональної спільноти, яка ідентифікує себе єдністю етнічного походження, історико-культурною та мовною специфікою.

Важливим з цієї точки зору є право етносу (народу) на збереження культурної самобутності, включаючи сферу мови, освіти, культурно-духовної спадщини, традицій, вірувань, звичаїв, культурно-ціннісних орієнтацій. Загально визнаним також є право народу на суверенітет, самовизначення і самоврядування. Саме ці найсуттєвіші, найголовніші права етносу (народу) спираються на корінні, фундаментальні індивідуальні права і свободи людини. Інша річ, що карди-

нальному здійсненню прав людини, поряд з іншими чинниками, перешкоджають спроби поділити людей на дві групи – «своїх» та «чужих». До «чужих», як правило, зараховують етнічні групи, національні меншини, іммігрантів тощо. Не можна у цьому зв'язку не звернути увагу на те, що, скажімо, Віденська конференція на найвищому рівні (жовтень 1993 р.) прийняла декларацію, у якій наголошується на прихильність принципам плюралістичної та парламентської демократії, принципам неподільності та універсальності прав людини, верховенства права, спільної культурної спадщини, збагаченої самобутністю народів. Існує пряма залежність між обсягом прав людини, яким володіє державно-політичне утворення, і ступенем гармонійного розвитку міжетнічних, між-общинних відносин в ньому.

Досить важливу роль в цьому контексті відіграють національні інтереси, котрі усвідомлюються особою та усім народом як нагальна потреба етнонаціонального розвитку. Світова практика переконує, що однією з головних умов збереження стабільності в поліетнічній країні є надання етнічним групам, національним меншинам гарантованих колективних прав і свобод. Масове порушення прав людини викликає гострі соціальні потрясіння, сприяє поширенню міжнаціональних і міжетнічних конфліктів. І навпаки, забезпечення і захист прав людини, дотримання їх серед етнічних спільнот допомагають встановленню неупереджених відносин між титульною нацією та етнічними групами, іммігрантськими общинами. Більше того, для Європейського Союзу ці правові норми та умови і є основою демократії і ключем для набуття членства (законодавча база ЄС у цій царині налічує понад 80 000 сторінок)⁷.

З огляду на це, можна припустити наявність тенденції в міжнародно-правовому полі, згідно з якою у контексті універсальності прав людини міжетнічні

та міжобщинні відносини наповнюються новим змістом. Вони розглядаються не тільки в контексті інтеграції мігрантів у їх нову країну, але й як суспільство повинно реагувати на присутність великої кількості людей, котрі за своїм етнічним і культурним походженням відмінні від більшості населення. З цього погляду, ідентичність, на нашу думку, варто розглядати саме під кутом зору реалізації прав і свобод людини. Зрештою, під ідентичністю розуміється сукупність рис, котрі виділяють певні групи людей з кола інших груп і служать окремії особі підставою для віднесення себе до тієї чи іншої групи. Оскільки особа залежно від характеру численних соціальних зв'язків ідентифікує себе в різних сферах, тобто виявляє себе поліідентично, то і її права та свободи знаходяться в різних соціальних площинах, на різних соціальних рівнях і, природно, вони мають універсальне значення й беззастережно мають бути в повному обсязі реалізовані.

Права і свободи людини – найуніверсальніші серед існуючих прав і обов'язків, які приймають на себе в зв'язку з ідентифікацією різноманітні суспільні утворення. Іншими словами, незалежно від того, в яких формах особа, людина ідентифікує себе в суспільстві, в тому числі на державно-політичному рівні, вона користується без будь-яких обмежень правами та свободами, які не можуть бути «урізаними». Всі форми ідентифікації людини автоматично тягнуть за собою визнання й забезпечення в повному обсязі її прав та свобод. Безпідставне штучне обмеження чи заборона таких прав і свобод розглядається міжнародним співтовариством як суттєві порушення Загальної декларації прав людини, прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН у грудні 1948 року.

Принаймні, тут ми виходимо на співвідношення понять «нація» та «народ» в тому розумінні, що народ стає нацією лише за умови наявності усвідомлен-

ня національної ідеї. Саме так розумів це співвідношення С. Дністрянський. «Основний елемент держави – народ, він є джерелом влади в українській державі на основі свого права власності», – вважав, наприклад, С. Шелухін. На його думку, проблему прав людини та прав народу (нації) можна розв'язати в такий спосіб: «пануючі питання про людську особу, її стан в державі і в суспільстві, їхні взаємовідносини, ступінь їхньої свободи й взаємин повинні регулюватися законом про народності в державі, права громадян, права народностей»⁸.

Відразу зазначимо, що проблема співвідношення прав людини, прав народів та прав національних меншин у науковому дискурсі майже не розроблена і до останнього часу навіть не ставилася. Лише в останні роки вона привернула увагу науковців⁹. Зараз йдеться не просто про розв'язання цього гострого питання, зокрема – приєднання до відповідних міжнародних конвенцій, але й про потребу визначитися з «пріоритетами», зокрема, пріоритет «прав людини» та/чи «прав народу» (нації). Акцент на права людини, зрештою, повною мірою відповідає міжнародним документам, в яких основним об'єктом правового захисту є сама людина як найвища соціальна цінність, її права та свобода.

У цьому контексті спостерігається примат загальнодержавних інтересів, коли держава стояла над людиною, протистояла суспільству. Проте тут є досить вагома «перепона», яку так і не пододала, зокрема, Конституція України. Мова йде про серйозну данину вже новому стереотипу – абсолютизації пріоритету, в даному випадку прав людини.

Зрештою, вкрай догматизована свідомість не може мислити інакше, як протиставленнями типу «ми/вони», «або/або».

Між тим, суспільна свідомість все далі і далі схиляється до іншої, більш «правильної» та точної дум-

ки – відмови від будь-якого пріоритету. В даному випадку імперативність взаємодії «право нації на самовизначення» та «право особи на самовизначення» означає намір йти шляхом демократизації у суспільстві, розуміючи, що принцип рівноправності та самовизначення нації є необхідною передумовою для повного здійснення всіх прав та свобод людини. Слід, напевно, шукати вихід не на шляхах розриву, протиставлення прав людини та нації (народу), не визначати пріоритети, як це робиться законодавцями, а йти шляхом їх всебічного врахування, гнучкого сполучення, тобто, – шляхом демократизації суспільних інтересів. «Пріоритет прав людини» – наголошує Конституція. А як же тоді ставилися, скажімо, до такого об'єктивного процесу, як етнізація особистості, тобто процесу засвоєння та набуття людиною необхідних для соціалізації якостей та традицій того етносу, до якого вона належить? На нашу думку, протиставлення особи нації загалом недоречне. Адже особу може підтримати передусім саме такий важливий елемент людського буття як нація, етнічність, які можуть надати і надають особі певну комфортність. Саме потяг до національного зможе подолати як неконтрольовану агресивність, так і апатію, страх, злість та втому. І тут державних та суспільних зусиль вже недостатньо. Концепція етнонаціонального чинника має передбачати, що становлення свободи, волі особи може відбутися лише життєвим самовизначенням кожної людини, формуванням нової культури особистого буття. Це, з одного боку. З іншого, – самоусвідомлення нації як самоцінності дає можливість осмислити і самоцінність кожної людини та водночас визначитися щодо цінностей інших націй. І справді, тільки побувавши в лоні загального, індивід, збагатившись, порівнявши себе з іншими, в змозі оцінити та збагнути неминучу цінність іншого, а через нього й самого себе як щось значуще». Як на-

голошував С. Керкегор: «Одиничне вище загального – за тієї, однак, умови, що одиничне, лише побувавши в лоні загального, виділяє себе, як щось вище»¹⁰. До того ж ми подекуди обходимо увагою такий важливий для держави чинник як національна самовідданість – позитивна морально-політична основа нації, яка характеризує дії людей, що добровільно, без будь-якого примусу присвячують свої вчинки, а нерідко й життя, інтересам та ідеалам нації. Ця національна, точніше, всенаціональна риса, притаманна саме періоду бурхливого національного відродження і, що суттєво, – в ній поєднується найбільш вдало, на нашу думку, права нації та права людини. Адже, саме національна самосвідомість, самовідданість виступають принципом регулювання взаємин між ними, є основою їх гармонійного поєднання.

Чому ж саме? По-перше, як нація, так і особистість, є рівноправними суб'єктами здійснення етнополітики, всебічного задоволення національних інтересів. По-друге, служіння інтересам нації стає органічною потребою лише економічно і політично вільної особистості. По-третє, можливість самоутвердження окремої людини є гарантом національного розвитку. По-четверте, особиста національна самоідентифікація, національне самовизначення людини, утвердження її як націонала стимулює національне самовизначення тієї чи іншої нації (етносу, національної групи). По-п'яте, кожному етносу чи субетносу притаманні тільки йому властиві вірування, цінності, моделі поведінки, які ідентифікують саме особи (націонали), так і етноси (нації). По-шосте, інтереси як особи, так і етносу, пов'язані з емоційним обов'язком.

Ця своєрідна система й забезпечує ідентичність у мові, способі буття тощо. Слушною щодо цього є думка Л. Шкляра про те, що при протиставленні прав людини правам нації не досить коректно звучить сам термін «пріоритет», запозичений з юридич-

ної термінології, де він має цілком конкретний зміст. Юридична практика свідчить про «пріоритет права», а не «пріоритет цінностей», що робить ситуацію досить таки суб'єктивною, адже останні є примхою кожної окремої особи.

Зрештою, існують і такі суб'єктивні моменти, котрі роблять справу «ієрархії» тих чи інших цінностей приватною думкою особи. «Стосовно ж співвідношення прав, маючи на увазі не їх юридичну, а політичну силу, то [...] вони мають перебувати не в ієрархічній залежності, а в гнучкій координації балансу пріоритетів стосовно конкретно історичних умов життя народу і завдань які він вирішує на тому чи іншому етапі свого існування»¹¹. Отже, слід орієнтуватися на життєву детермінацію особи, нації та ін. з тим, щоб не перетворити їх у політизовану та ідеологізовану фікцію.

І ще один аспект. Саме на нього звернув увагу ще В. Липинський, вказавши на те, що завжди активна меншість, а не пасивна («українська») більшість творить держави і нації. Іншими словами, сама поява нації зумовлюється ступенем розвитку особистостей, які її утворюють.

Має рацію М. Молчанов: «...в теперішній час успіх національно-державного будівництва в Україні може бути гарантований лише тоді, коли всі ми облишимо спроби ідеологічного табування співгромадян, які чимось відрізняються з використанням соціальних, етнічних, лінгвістичних та інших трафаретів; коли навчимося в кожній людині бачити насамперед особистість, а вже потім — представника якої б то не було масової групи.

На цьому, до речі, конче потрібно було б загострити увагу «особливо патріотичним» учасникам дискусії про те, що є вищим – нація чи особистість, чия свобода є важливішою. Адже все це було, панове, за відповіддю далеко ходити не доводиться. Свобода за-

вжди персональна, а гідність нації визначається саме тим, як шанується особистість – кожна: чи то патріот, чи космополіт, чи анархіст, не має значення»¹². Інша справа, що без перетворення особи у свого роду «центр» суспільного життя та активного суб'єкта цього життя, без забезпечення суверенності особистого буття та прав людини, важко та й взагалі неможливо чекати набуття суспільством нових конструктивних імпульсів свого розвитку.

1. Див.: Textbook on International Law. Oxford, 2005.
2. Див.: Dyck A. Rethinking Rights and Responsibilities: the Moral Roots of Community. – Washington D.C., 2005.
3. Stanford Journal of Civil Rights and Civil Liberties, Vol.1, Issue 1, 2005.
4. Див.: Brown W. The Underlying Principles of Modern Legislation. Clark, N.J., 2005.
5. Ibid.
6. Harrison F.(ed.) Resisting Racism and Xenophobia: Global Perspectives on Race, Gender and Human Rights. – Walnut Creek, 2005.
7. Cameron F. The Impact of the EU on Human and Minority Rights: Central and Eastern European Countries and the Newly Independent States. Meeting Report. East European Studies, WWICS, – Washington D.C. Sept. 2005.
8. Воля. – 1920. – № 11-12. – С.405.
9. Див.: Herrmann P. (ed) Human Beings-between the Individual and the Social. – N.Y., 2005; Studdert D. Conceptualizing community: beyond the State and Individual. N.Y.,2005; Lasker G. (ed.) On Individual Freedom and Individual Responsibility: Balancing Society's Requirements and Individual needs // International Conference on System Research. – Buden-Buden, 2005; Collective Memory and European Identity: the Effects of Integration. – London, 2005
10. Кьеркергор С. Страх и трепет / Серен Кьеркергор. – Л.: Грифон, 1991. – С. 29.
11. Етнос і соціум: монографія / Б.В. Попов, В.А. Піддубний, А.Є. Шкляр та ін.; за ред. Б.В. Попова. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 77.

1.2. Пріоритети?

Процес постійних пошуків «пріоритетності» відбиває собою ту обставину, що сама Україна продовжує залишатися країною крайнощів, коли одні й ті самі сили, проголошуючи прагнення до громадянської злагоди, водночас борються, причому не проти тих чи інших ідей, а проти носіїв інших ідей, використовують горезвісний синдром ворога для розпалювання загальної ворожнечі та непримиренності до інакомислячих. Конфронтаційність, непримиренність, крайнощі торжествують і за межами офіційних структур, на рівні буденної свідомості, і що найбільш повно відбиває діяльність політичних партій та громадсько-політичних об'єднань. Причому це відбувається, в умовах, коли загалом людина зневажається, оскільки вона розглядається як іграшка соціально-історичних обставин, як об'єкт маніпуляцій з боку практично всіх політичних сил. дії яких уживаються з політичним радикалізмом, схильністю до використання крайніх засобів політичного впливу, різних форм силового тиску на владу, на суспільство, на саму людину. Це – з одного боку. А з іншого, – гасло «Права людини – понад усе» виливається, на жаль, в недооцінку та й навіть відкидання національного як такого. І, власне те тільки і не стільки національного, скільки самого статусу державотворчої нації.

Як же тоді бути? Повернутися до відстоювання прав нації? Чи все ж таки підчас відродження української нації її права і права людини здійснювати водночас і в їх повній єдності? Чи всі зусилля направити на забезпечення всезагального інтересу, розумі-

ючи під ним збереження і розвиток умов існування людини, як можливості її повноцінної самореалізації і загальнолюдських цінностей? Чи все ж таки розбудувати політичну націю, співгромадянство?

Питання це досить складне, і водночас просте. Не слід забувати того, що, скажімо, розвиток західноєвропейських націй був пов'язаний передовсім саме з протиріччями між самоідентифікацією індивіда, групами як членами нації (етносів) чи інших груп¹. Тим більше, що до цього часу своєрідною «білою плямою» продовжує залишатися проблема родової означеності людини, її етноісторичної та соціально-політичної сутності: що вона значить в етносі, державі, чи буде все ж таки спрямовано етнонаціональний та етнодержавницький потоки у бік людського виміру.

Слід зазначити далі, що поряд з цим з боку націонал-радикалів висувається черговий «пріоритет» – вже титульної нації. Між тим нині суверенітет України не тільки включає в себе необхідні економічні атрибути, не тільки об'єктивно вимагає від осіб нетитульної національності знання мови, прилучення до культури, традицій народу, який історично мешкає на цій території, але й передбачає необхідність демократичного захисту з боку парламенту та уряду інтересів національних меншин, які проживають в межах країни. Проголошення за таких умов гасла «пріоритету титульної нації», на наш погляд, політично неминуче веде до міжнаціональних конфліктів. Посилена увага останнім часом до етносу – цього справжнього стрижня життєдіяльності людей призвела до такого його розуміння, що він, і лише він, визначає обличчя того чи іншого народу. Він розуміється, подекуди, підозрілий до інших етносів, вбачає свою мету нібито переважно у боротьбі з «чужими» етносами, претендує на визначальну роль у суспільстві попри державу та її інституції. До цього додалися вади механічного запозичення, західних взі-

рців на українську матрицю, поза власним вітчизняним досвідом, вітчизняної науковою традицією.

«Права особи та права нації не можна субординувати, – вважає Т. Модуд. – Якщо перевагу віддавати правам особи, ми розчинимо в них права націй: право на самовизначення, державу... Якщо ж ми вирішимо, що права народів вищі, то неодмінно прийдемо до дискримінації»². Подекуди не враховується, що співвідношення прав людини (громадянина), прав народу (нації) та національних меншин є частиною більш загального питання про співвідношення індивідуальних та колективних прав (в колишньому СРСР теорія колективних прав взагалі відкидалася). Як наголошується в юридичній літературі, вищевказані права нерозривно пов'язані, хоча і різні за своєю природою³. Право індивіда – це природне право, притаманне йому від народження, одна з головних цінностей людського буття, і як таке воно повинно виступати виміром усіх процесів, що відбуваються в суспільстві, бо порушення природних, уроджених прав людини деформує нормальний розвиток суспільства, дегуманізує його. Ось чому важко переоцінити значення принципу «людський вимір», який є орієнтиром в тих складних суперечливих процесах, що відбуваються сьогодні у світі.

Дедалі більш широкого визнання отримує розуміння прав людини як обмежувача влади держави, що перешкоджає утвердженню авторитарних та тоталітарних режимів (принаймні в теорії). З цієї точки зору, висунення ідеї універсальності прав людини – одне з найбільш великих досягнень людської культури. Поряд з правами людини (індивідуальними правами) існують, як реальність, колективні права (право народу, право нації, право спільноти, асоціації). Вони не є природними правами, оскільки формуються і кристалізуються в міру становлення інтересів тієї чи іншої спільноти, колективу. Вони – не

сума індивідуальних прав осіб, що входять в ту чи іншу спільність чи колектив. Вони мають інші якості, що визначаються цілями і інтересами колективних утворень. Одначе, якими б різнобічними не були ці права, їх правомірність повинна незмінно проходити перевірку «людським виміром» – правами індивіда. Колективні права не повинні ігнорувати права людини, суперечити їм чи подавляти їх. бо інакше цілі та методи таких суспільностей антигуманні та протиправні. Ось чому колективні права повинні знаходитись з індивідуальними правами у гармонії, перевірятися ними на «якість» та й взагалі при нормальному розвитку процесів самовизначення народів не повинна виникати проблема ранжування індивідуальних та колективних прав, бо ж цивілізоване розуміння самовизначення невід’ємне від принципу непорушності прав людини. Саме тому міжнародно-правові норми відображають неподільність колективного права народу на самовизначення і права окремого індивіда, їх рівнозначність, дають правову основу для їх збалансування. Саме тому сьогодні вкрай необхідна чітко визначена система міжнародних механізмів, яка детально визначала б права народів та націй, права національних груп включаючи контроль за дотриманням права вільно виражати свою національну самобутність та національні почуття як невід’ємний компонент прав людини та її гідності. Звертає на себе увагу і те, що права нації та права людини під час їх становлення на Заході не «розривалися» і не протиставлялися. Гасло Великої Французької революції «Свобода, Рівність і Братерство!» однаковою мірою було звернене як до народів, так і до людини. Показова в цьому плані й позиція К. Реннера (Шпрінгера). який вважав, що право особи на самовизначення є суттєвим доповненням до всякого права нації на самовизначення. На Заході реалізація права нації та права людини на са-

мовизначення йшла, в основному, паралельно шляху демократизації держави й усіх сторін суспільно-політичного життя. Сьогодні там ця проблема фактично втратила свою колишню гостроту й напруження⁴.

Право нації на самовизначення в основному було реалізоване й практично (за деякими винятками) зняте з порядку денного. Тому сьогодні на Заході говорять не про права нації, а переважно про права людини, маючи на увазі не стільки політичні й національні права, скільки громадянські. У колишніх же тоталітарних і авторитарних державах принцип рівності й самовизначення так і не було реалізовано ні щодо народів, ні щодо людини.

Процес реалізації цього принципу в Україні та інших пострадянських державах, що розпочався в останні роки, знову загострив дискусію з приводу все того ж співвідношення прав людини і нації. Причому частина лідерів національно-радикальних партій віддає перевагу правам нації, зрозуміло тієї, яка є титульною і дала назву державі. Некоректність і потенційна небезпека такого підходу, причому не лише для представників етнічних груп, а й для самої нації, очевидні і подібний підхід розцінюється демократичною громадськістю (вітчизняною і зарубіжною) як націократичний, антидемократичний і зустрічається більш ніж «прохолодне» ставлення урядів та парламентів цивілізованих держав, як і національних меншин та демократичної громадськості власних країн до таких партій.

Згідно з іншою існуючою точкою зору, права людини повинні мати пріоритет над правами нації. На цьому наголошувала, зокрема Л. Нагорна⁵. На перший погляд ця точка зору ледь не бездоганна. Однак тут, як в багатьох подібних випадках, викликає сумнів сама спроба розділити і протиставити права нації і права людини. Посилання при цьому на захід-

ні демократії, на нашу думку, непереконливі, бо там, як вже зазначалося, питання прав нації в основному було вирішене ще в XIX ст. Не є безспірними і посилання на Декларацію ООН щодо прав людини 1948 р., де в основу покладені права особи. Адже, крім зазначеної декларації, є статут ООН, в основі якого, навпаки – права народів (ст. ст. 1. 55. 56). Більше того, не враховується те, що на ряді сесій Генеральної Асамблеї ООН приймалися спеціальні резолюції щодо права націй і народів. У них, зокрема, наголошувалося, що принцип рівноправності й самовизначення народів є необхідною передумовою для повного здійснення всіх прав і свобод людини і тому повинен поважатися всіма державами.

Якщо з теоретичної точки зору теза про пріоритет прав людини може мати право на існування, то з точки зору політичної практики, і особливо щодо країн колишнього СРСР, вона поки що є не досить коректною і неконструктивною. Адже права народів є сукупними (колективними) правами спільноти, що складається з окремих осіб. Тому вихід слід шукати не на шляхах протиставлення прав людини і нації, обґрунтування пріоритетів, а на шляхах всебічного їх урахування й забезпечення, тобто на шляхах гармонізації інтересів прав нації та прав людини. Цікавою з цього приводу є думка Ван Дюке. Розглядаючи ліберальні політичні теорії та сучасні вимоги до прав людини, він зазначає, що вони занадто звужені, оскільки здебільшого фокусуються на індивідуальних правах.

Деякі фахівці заперечували, що етнічні спільноти та інші групи мають будь-які моральні права саме як спільноти. Ці погляди об'єктивно відображують стурбованість моделюванням внутрішньої політики, яка відкидає концепцію гетерогенності. Стверджується, що в багатьох країнах групи ідентифіковані за расою, мовою чи релігією і мають для цього певні мо-

ральні підстави. Саме тому ліберали наголошують на тому, що нації чи народи мають моральне право на самовизначення. Ван Дюке у зв'язку з цим підкреслює, що питання про групові права мають бути ґрунтовно досліджені, а сам взаємозв'язок між правами особи, групи та держави мають бути роз'яснений⁶.

Французький часопис «Монд» опублікував у 1999 р. досить цікаву статтю «Основна дилема: вхід та вихід». Йдеться про двох людей, які мають протилежні проблеми: один хоче отримати вигоди від французького громадянства, але не може ідентифікувати себе як француз, і тому не може отримати громадянство. Це людина з Північної Африки. Інша людина – корсиканський націоналіст не хоче французького громадянства і не ідентифікує себе з ним. Хоча французьке громадянство надає йому багато вигод, він самоідентифікує себе радше як корсиканець, ніж француз. Перший хоче увійти, інший хоче вийти. Перший думає шлунком, інший – серцем. Це багато каже про різні уявлення стосовно прав людини, громадянства та ідентичності⁷. В свою чергу В. Норман вважає так: крайнощі сходяться (мається на увазі – лібералізм та етнонаціоналізм). Якщо відповідальне рішення може приймати особа, то такі можливість має і група їй подібних.

Отже, група є «колективною особою», а держава являє собою союз осіб та груп, який має ґрунтуватися на згоді. Якщо згода втрачається, то в будь-якій групі є повне право та надія на створення власної держави⁸.

Звертають на себе увагу висловлювання щодо цього політичних психологів. Держави, на їх думку, – це традиційні суб'єкти міжнародного права, а індивіди мають певні особливості права, групи ж, в основному, ігноруються і дедалі більше типово розглядаються як розширене поняття особи. Отже, права груп – це сума прав особи⁹. Саме розвиток демократії, пише

С. Каспе, змушує народи прагнути політичної самостійності¹⁰. «Нація взагалі дуже зобов'язана демократії, – наголошував О. Бочковський. – Адже національна ідея та злагода є її кривною дитиною. Під захистом демократії постали новочасні національні рухи. Свою первісну ідеологію вони черпали з теорії демократії. Демократія дозволила не злити поняття «народ» і «нація». Тільки в існуванні демократії має нація забезпечену повноту свого розвитку»¹¹. Зрештою, у світовій літературі звертається особлива увага саме на глибинний взаємозв'язок демократичного та національного¹².

Варто наголосити на тому, що реалізація прав особи – це основоположний принцип демократії. Але в реалізації прав особи, індивідуальних прав людини важливо утверджувати і її групові, колективні етнонаціональні права. Ми маємо передавати наступним поколінням унікальну самобутність особи та нації, збагачувати її за рахунок інтеграції життя і співтворчості. Саме тому автономістські теорії вільного індивіда ліберального суспільства мають бути доповнені правами груповими, національними, характерними для традиційного суспільства. Водночас переходити від однієї шкали цінностей до іншої – означає нашкочити стану духу як особи, так і нації. При цьому нам ближчою є вітчизняна традиція, яке розуміє націю як етнокультурне утворення, прив'язане до певної території, зі своїми традиціями, звичаями, моральністю. І тут вкрай важливо, на наш погляд, не втратити національну, соціальну, політичну, регіональну та територіальну приналежність та пріоритетність кожної людини. А виходячи з цього, – і специфіку ставлення людини до тих чи інших національних цінностей, її самопочуття. Зрештою, стрижнем державної етнонаціональної політики має виступати, на наш погляд, реалізація саме колективних прав людини, що й повинно призвести до фор-

мування громадянського суспільства та зняти всілякі обмеження на шляху діяльності людини, відкривати їй реальні можливості для забезпечення повноцінного соціально-політичного та культурного розвитку в державі. А остання якраз і повинна піклуватися про збереження етнонаціонального життя, суспільства загалом, та, звичайно, і життя окремої людини.

Водночас саме це і є складовими життєдіяльності всієї держави. Саме тому найвищою суспільною метою є розвиток державності, в якій буде забезпечена свобода та рівноправність людей, незалежно від національної приналежності та території проживання. Відтак, вищою цінністю особа може почувати себе, якщо такою вважає її держава. якщо саме такою є державна політика щодо людини. Тобто, ми маємо своєрідне замкнуте коло: людина – етнос – держава – людина. І держава повинна включити всі важелі, весь свій потенціал для захисту життя людини, для захисту життя етносу, для захисту життя суспільства та держави.

Людина – це найвища цінність: зі своїми інтересами, зі своєю національністю, зі своєю державністю. Саме тому державну політику повинен визначати суверенітет життя, право на життя, причому не лише у фізичному, а й у соціально-моральному, бо ж навіть – етнічному сенсі (етнонаціональний статус особи). Д. Маттерн з цього приводу справедливо вважає, що проблема самовизначення – це перш за все проблема розвитку, і якщо нація чи народ розвиваються благополучно, то можна казати, що вони використовують право на самовизначення, не зважаючи на те, чи є народ чи нація залежними чи незалежними, тобто знаходяться в складі іншої держави¹³.

Зрештою, сама постановка питання про «пріоритет прав і свобод людини і громадянина» передбачає визначення пріоритету над ким або чим. Напрошується висновок, що він (пріоритет) має міс-

це стосовно прав і свобод будь-якого соціального утворення (групи, суспільства в цілому, держави).

1. Sullivan H. *Civil Rights and Liberties: Provocative Questions and Evolving Answers*. Upper Saddle River, – N.J., 2005.

2. Modood T., Melott M. (eds.) *The Politic Multiculturalism in the New Europe*. – London, 1997. – P. 85.

3. Див.: Weller M. (ed.) *The Rights of Minorities in Europe: A Commentary on the European Framework Convention for the Protection of National Minorities*. – Oxford, 2005; Erman E. *Human Rights and Democracy: Discourse Theory and Global Rights Institutions*. – Burlington, 2005; Landman T. *Protecting Human Rights: A Comparative Study*. – Washington D.C., 2005.

4. Roach S. *Cultural Autonomy, Minority Rights, and Globalization*. – Burlington, 2005.

5. Нагорна Л. Етнічна анізотропія в Криму: витоки, прояви, проблеми / Л. Нагорна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cidct.info/uk/publications/Panchuk/11.html>.

6. Duke V. *The Individual, the State and Ethnic Communities in Politics*. – N.Y., 1999. – P. 85.

7. Hintjens H. *Individual and Collective Rights: Minorities and Misplaced. Metaphors of Selfhood*. – Bristol, 1999. – P. 4.

8. Norman W. *Democracy and Communal Self-Determination*. – N.Y., 2004. – P. 49.

9. *Political Psychology*. 2000, № 1, vol. 20, March. – P. 74.

10. Каспэ С. *Национализм и космополитизм в современном мире* / С. Каспэ // *Свободная мысль*. – 1993. – № 4. – С. 16–20.

11. Бочковський О. *Наука про націю та її життя* / О. Бочковський. – Нью Йорк: Говерля, 1958, – С. 22.

12. Що ж до проблеми взаємозв'язку демократичного і національного див.: Juan J. *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. – N.Y., 2005. – P. 6; Fukuyama F. *The Primacy of Culture*. – P. 320–327; Hellman J. *Winners Take All. The Politics of Partial Reform in Post-Communist Transition*. – N.Y., 2004. – P. 203–234; Rowen H. *The Underneath the “Third Wave”*. – N.Y., 2004.

– P. 307–319; Schmitter Ph. Dangers and Dilemmas of Democracy // Journal of Democracy. 1994. – Vol. 5. – № 2. – P. 57–74.

13. Nuttern J. Taking Identity Seriously // Cooperation and Conflict. – 2000. – Vol. 35. – № 3. – P. 79.

1.3. Взаємодія

Як свідчить не лише світовий, а й власний, український досвід, народи схильні до самоідентифікації не лише через мову, культуру, релігію, але й через державу. Територія, власний економічний потенціал, спільність історичної долі – такими є передумови, що посилюють потяг до своєї національної державності. Причому, першою і неодмінною умовою консолідації поліетнічного суспільства є забезпечення свободи особи та вільного розвитку етнічних груп¹.

Стрижневою лінією поступу України в етнонаціональній сфері є лінія на те, що розвиток української нації (як політичної) дає змогу визначитись державі як українській, розвиток же всіх національних груп України забезпечить її демократичність. Сам же аналіз етнополітичної ситуації в Україні дає змогу означити, що ще попереду побутове, економічне і політичне самовизначення етносів України, і, зокрема, – етносів, що живуть в Україні, але на територіях, що історично заселялися їхніми предками (кримські татари, угорці в Берегово та Мукачеві), що жили упродовж віків і тривалий час сприймали себе як елемент іншої держави (Росії, Австро-Угорщини, Польщі), але не України, бо у національно-державному вимірі вона не існувала.

До того ж, в цілому в українському контексті етнічні меншини лише починають структуруватися, і тут практично відсутні спільноти людей, об'єднані на етнічній основі, які б мали ті атрибути, котрі дозво-

ляють цій спільності функціонувати як повнокровному організмові. Немає «конституційної наповненості» (за Р. Бретеном) – наявності повноцінних етнічних організацій, етнічної преси, етнокультурної і передусім етнополітичної діяльності, що уможливають відтворення меншини (сама кількість не означає якість).

У США, наприклад, ця проблема розв'язується через захист прав індивіду, у багатьох європейських державах – через визнання і захист прав меншин як особливих прав колективу, соціальної групи². Стосовно ж України – найбільш дієвим, на нашу думку, буде сполучення, своєрідний синтез індивідуального та колективного підходів. Ось чому сферу прав відносно національних меншин можна розділити на дві групи: а) права, які можуть бути забезпечені у рамках загального режиму захисту прав людини; б) права, які потребують для їх захисту особливих гарантій. Йдеться про права, що забезпечують етнічну, культурну, релігійну та мовну самобутність меншин, тобто зберігають їх ідентичність.

Важливу роль у цьому процесі відіграють принципи рівності, недискримінації, забезпечення додаткових прав. Причому, захист прав меншин досягається тоді, коли забезпечено результат – збереження та розвиток цих меншин.

У недавніх європейських дебатах було запропоновано три моделі прав національних меншин: перше засноване на праві мати власну культуру, друга – на праві на самоуправління, і третя – на праві на ефективну участь. В той же час, як зазначає відомий фахівець в галузі етнополітики В. Кімліка, «жодна з існуючих моделей не дає ефективної відповіді на домагання національних меншин»³.

Одним з ключових питань у захисті меншин є співвідношення прав меншин та права народів на самовизначення. Існують різні точки зору: від безумовного визнання права меншин на самовизначен-

ня, бо ж вони являють собою «народ», визнання у принципі права меншин на самовизначення та виділення, проте в той же час з вказівкою на його сумнівний і спірний характер та значну небезпеку реалізації, до відкидання прав меншин на самовизначення, що включає виділення, згідно міжнародного права. У практиці ж ООН проводиться різниця між народом незалежно від його чисельності та меншиною, що проживає на території держави⁴. Самовизначення у так би мовити класичному ключі визнається за народом, але не за меншиною.

Разом з тим спеціалістами висовуються різні варіанти можливості застосування права на самовизначення в тій чи іншій формі і для меншин. В основному ці можливості пов'язані з наданням меншинам автономії. Х. Ханнум відзначає, що по відношенню до меншин у міжнародному праві можна відзначити появу нового принципу, пов'язаного з правом меншин – права на внутрішнє самовизначення та автономію, що не ставить під загрозу суверенітет держави⁵. Причому навіть досягнення меншиною певного ступеня автономізації є не здійсненням права на внутрішнє самовизначення, а являє собою одну з форм захисту прав меншин. В іншому ж випадку поняття «меншина», що встановилося у міжнародно-правовій теорії, на практиці втрачає свій смисл і зливається з поняттям «народ».

Подібний розвиток може привести до серйозного ущемлення прав меншин, бо ж фактично робить зайвим їх захист шляхом посилян на самовизначення. Цікаві погляди щодо цього висловили учасники Міжнародного наукового симпозіуму «Українська нація і етнічні меншини: перспективи інтеграції в громадянське суспільство та майбутнє Східної Європи», зокрема з проблем: становлення та перспективи державної нації, етнічних меншин на шляхах до громадянського суспільства; етнокультурних і етнополітич-

них пріоритетів його творення; взаємодії Української держави, нації і меншин у контексті геополітичних особливостей та ін. Увага приділялася, зокрема, законодавчому забезпеченні прав національних меншин як чиннику формування громадянського суспільства.

Водночас висловлено припущення, що саме етнічна меншина є своєрідним різновидом спільності людей, яка базується на їхньому спільному походженні, має спільні для її членів мовно-культурні характеристики, психологічні орієнтації та усвідомлення належності до цієї спільності (В. Євтух). Етнічна меншина – це, зрештою, визначений статус у відносинах, які складаються у поліетнічному суспільстві, де базовою є формула: «більшість/меншість».

Вартісним є досвід пошуку шляхів гармонійного співіснування різних етнічних, релігійних груп, що отримали законодавче оформлення у Західній Європі. Причому в цих країнах досить гостро реагують та йдуть назустріч інтересам іншомовного населення, навіть якщо для цього потрібно змінити становище (Фінляндія, Норвегія), або ж реорганізувати державний устрій (Іспанія, Італія). До того ж, і в тих випадках, коли правовий статус етнічних меншин значною мірою врегульований на законодавчому рівні, потрібен періодичний перегляд нормативних актів з врахуванням нових політичних реалій та пропозицій зацікавлених груп населення.

Генеральною лінією світового співтовариства стала політика багатокультурності, акцент на плюралізм культур та водночас на соціально-економічну та політичну інтеграцію у єдиному національно-державному просторі.

В той же час, останні події у Франції, Італії і особливо заява канцлера Німеччини Ангели Меркель та Президента Франції Ніколя Саркозі про кінець багатокультурності, примушує замислитися над здавалося б, непорушним постулатом про багатокультур-

ність. Додамо до цього точку зору С. Хантінгтона, висловлену в інтерв'ю часопису «Монд», де він підкреслював, що «Я не знаю, з якої причини схильність до багатокультурності отримала розвиток у Франції. Впевнено можна сказати тільки одне: освячення багатокультурності може і вас також привести до згубних наслідків.

В Сполучених Штатах така політика привела до розколу американського суспільства, а в тому, що зокрема стосується питання «стверджувальних дій», то вони не дали бажаного результату – соціального «охоплення» неблагополучного населення»⁶.

Забезпечення життєдіяльності української нації має включати в себе повне, всебічне задоволення національного буття, пріоритетності української мови, культури та інших атрибутів національного життя. Чи розповсюджується цей пріоритет на індивідів? Ні. Усі громадяни мають бути рівними у своїх правах, незалежно від національності. При цьому ми виходимо з того, що національне відродження є хоча й своєрідною, але все ж таки формою охорони і самозахисту саме людської гідності. Зрештою, сам етнос не є якоюсь епохальною соціальною формою. Етнос чи етнічна індивідуальність – це скоріш за все джерело існування спільності, а не її суть.

Зрештою, це не природний феномен, а інтегративна соціальна функція для певної категорії людей у глобальній політико-економічній системі та культурному космосі. Головною метою етнонаціональної політики в Україні має бути гуманізація етнонаціональних відносин, тобто їх побудова у розрахунку на людину, з одного боку, подолання різних форм відчуження як на рівні національних спільностей, так і на особистому рівні, подолання як національної соромливості, так і національної пихатості, з іншого. На черзі – подолання гіпертрофованої ідеологізації етнонаціональних відносин, підходу до аналізу

їх розвитку («пролетаризація» сфери міжнаціональної взаємодії). Свобода самовизначення нації, етнічних груп та особи – саме ця вищевказана тріада як фундаментальна цінність українського демократичного суспільства відкриває, на наш погляд, принципово нові форми взаємодії народів, причому – прямі та на рівних.

Враховуючи вищевказане, вкрай важливо розробити систему управління національними процесами, передбачити принаймні два вектори їх можливого розвитку: «ескалацію» та «прогресивну еволюцію». Під «ескалацією» розуміється стихійний процес нагромадження та зростання міжнаціональної напруги, що відбивається в таких негативних явищах, як посилення етнічних пересудів, стійке поширення етнофобії на деяких територіях, можливість масових зіткнень. «Прогресивна еволюція», в свою чергу, передбачає перехід стихійної конфронтації етнічних груп до політично організованої опозиції національних рухів, що намагаються в демократично інституціоналізованих формах реалізувати цілі, відбиті у вигляді спеціально розроблених політико-ідеологічних програм, що дозволило б ввести міжнаціональні відносини в русло регулюючого процесу, який передбачає прийняття еволюційного розвитку міжнаціонального конфлікту, щоб він не перейшов у соціально-деструктивний напрямок. Слід звернути увагу і на те, що саме в період соціальних (національних) конфліктів люди дедалі більше апелюють до нації з тим, щоб зробити державу гарантом їх традиційних прав володіння. Як наголошує А. Вікер, ксенофобський дискурс є наслідком етнонаціонального диспуту – який нації належить держава⁷.

1. Курас І.Ф. Етнополітика: Історія та сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років / І.Ф. Курас. – К.: ІПіЕНД, 1999. – С. 271.

2. Eisenberg A. (ed.) Minorities within Minorities: equality, rights, and diversity. – Cambridge, 2005.

3. Kimlicka W. The Internalization of Minority Rights in Post-communist Europe. Meeting Report № 307, East European Studies, WWICS, November, 2005. – Washington D.C., 2005. – P. 12.

4. Roach S. Cultural Autonomy, Minority Rights, and Globalization. – Burlington, 2005.

5. Hannum H. The Idea of National Liberation. Baltimore, 1997. – P. 85.

6. Le Monde, 13.12.2011.

7. Wicker H. Das Fremde in der Gesellschaft: Migration, Ethnizität und Staat. – Zürich, 1999. – S. 175.

Розділ 2

ПРАВА ДЛЯ УСІХ

2.1. Покоління прав

За рідкісним виключенням права людини сприймаються як права індивіда. Міжнародне право також віддає перевагу індивідуальним правам над правами груп. В останні роки, однак, спостерігається підвищений інтерес до ідеї, що правами володіють також групи, засновані на етнічній приналежності, релігії та інших ознаках. Постійний розвиток доктрини в відношенні прав людини та їх захисту висуває дедалі нові й нові вимоги. Постійно відбувається визнання нових прав, які стають «природними» і «невід'ємними», зростає кількість загальновизнаних прав людини, поважати та захищати які мають всі цивілізовані держави. При цьому конкретизується зміст прав, які давно закріплені міжнародним співтовариством, так і «новельних» прав, різноманітні аспекти яких піддаються аналізу і нормативному закріпленню.

Однак, зміни торкнулися не тільки змісту та направленості прав людини. Розвиток загальної теорії прав людини зрештою поставив питання про суб'єктність цих прав. Це пов'язано, як вже зазначалося, з процесами глобалізації, коли держави починають усвідомлювати свою взаємозалежність і разом вирішувати проблеми, на які раніше не звертали особливої уваги. Поступове зникнення, асиміляція в багатьох країнах унікальних, самобутніх культур етнічних меншин, корінних народів, протести представників народів та меншин привели до необхідності захисту цієї самобутності та забезпечення їх реального рівноправ'я. А чи слід розглядати ці ситуації як порушення прав людини? І якщо так, то хто в цьому випадку є суб'єктом цих

прав – окрема особа чи певна спільнота, колектив? І чи можливо, щоб у прав людини був інший суб'єкт, ніж індивід, людська особистість?

Існує декілька класифікацій прав людини, але зупинимося на достатньо усталеній в останні десятиріччя класифікації концепції «покоління» прав, запропонованої К. Васаком¹. Ця концепція не є ідеальною, але пропонує точки відліку чи певні рамки для подальшого дослідження.

Згідно цієї класифікації права людини поділяються на три покоління:

1. Права першого покоління охоплюють основні особисті права і свободи, політичні права і свободи людини до яких входять:

– Особисті права і свободи, які ще мають назву громадянськими. Більшість з них належить кожній людині від народження, є невід'ємними і не підлягають будь якому обмеженню.

– Громадянські права мають забезпечити свободу особи, як члена суспільства, його юридичну захищеність від незаконного зовнішнього втручання.

– До особистих прав відносяться право на життя, право на повагу до честі і гідності людини, право на свободу і особисту недоторканість, недоторканість особистого життя, свободу пересування і вибору місця проживання, свободу вибору національності і вибору мови спілкування, право на презумпцію невинності тощо.

– Політичні права і свободи дають людині можливість брати участь у політичному житті та керуванні державою.

– Характерною рисою політичних прав є те, що багато з них належать не просто особам, а виключно громадянам конкретної держави.

2. Права другого покоління прав охоплюють соціально-економічні і культурні права і мають наступні характеристики:

– Соціально-економічні і культурні права стосуються соціально-економічних умов життя людини.

– До соціально-економічних прав відносяться право на працю, право на відпочинок, право на соціальне забезпечення, право на житло, право на достойний рівень життя, охорону здоров'я тощо.

– Культурні права гарантують духовний розвиток людини, право на освіту, право на доступ до культурних цінностей, право вільно брати участь у культурному житті суспільства².

3. І нарешті третє покоління прав людини охоплює такі права як право на розвиток, право на мир, і суб'єктами яких виступають вже не індивіди, а спільноти (за термінологією К. Васака ці права є правами солідарності).

Прихильники цієї класифікації (до яких з певними застереженнями належить і автор), особливу увагу приділяють саме третьому поколінню прав. Адже, якщо перше покоління прав – захищає особу від держави, друге – вимагає надання певної соціально-економічної підтримки, то права третього покоління мають забезпечити саме соціальну солідарність³. Більше того, покоління права мають різну юридичну природу, оскільки нові покоління прав мають в першу чергу забезпечувати такі права, які життєво важливі не тільки для індивіда, а і для спільнот. Якщо такі права окрема особа буде намагатися реалізувати особисто, то у неї може взагалі не бути можливості це зробити. Крім цього, при реалізації деяких колективних прав окремою особою одноосібно може бути реалізоване замість права, яке реалізується, інше право. Індивідуальне ж право нерідко може здійснюватися колективно, але відмінність його від колективного права полягає в тому, що воно повною мірою може здійснюватися та захищатися індивідуально, тоді як колективні за своєю сутністю індивідуально реалізувати неможливо. Можна цілком пого-

дитися з П. Алстоном, який підкреслює: «Права людини входять до тієї сфери, де по визначенню існують протиріччя та конфлікти. В іншому випадку, при повній солідарності, вони стають непотрібними»⁴. І далі: «Права людини, по своєму визначенню, це те, чим кожен володіє просто в силу того, що він є людиною. Будь яка соціальна спільнота не тотожна особі, відповідно неможливо говорити, що будь який народ чи інша спільнота володіє правами людини»⁵. Додамо до цього тезу про те, що етнічні конфлікти, наприклад, завжди пов'язані з груповою ідентифікацією, а не з особистністною самосвідомістю. Отже, для розуміння сутності колективних прав найбільш практичну значимість, з нашої точки зору, має розуміння колективних прав як правомочності певного групового суб'єкта, і реалізуються які саме колективом, а не є просто сумою індивідуальних прав осіб, що входять до певної групи, маючи якісно інші, нові властивості. Колективні права можуть бути порушені по відношенню до спільноти в цілому, і регламентація цих прав також відбувається по відношенню до спільнот. Як слушно зазначає В. Хаксер: «Права етнічних спільнот є колективними, оскільки їх об'єкт по своїй природі пов'язаний з цілою спільнотою людей, а не з особистими інтересами окремого етнічного індивіда, їх суб'єктами є група, яка являє собою дещо більше, ніж проста сума етнічних індивідів (синергетична властивість етнічних колективів), вони не повинні погрожувати існуючим стандартам прав людини і не повинні заперечувати ціннісний пріоритет індивідуальних прав»⁶. Можна погодитися з цим твердженням, окрім тези про пріоритет індивідуальних прав, оскільки, з нашої точки зору, права по-перше, знаходяться в динамічному взаємозв'язку, і по-друге, як вже зазначалося, природа індивідуальних і колективних прав різна, і ситуація, коли колективне право реалізується за рахунок індивідуального є малоімовірно.

Усвідомлення недостатності інституту прав людини для вирішення етнополітичних проблем було викликано не в останню чергу міждержавними і внутрішніми конфліктами, що були породжені порушенням прав етнічних, релігійних спільнот, об'єктивно існуючими загрозами асиміляції і втрати національної ідентичності. Так, наприклад, ще у 1996 році Німеччина, Швейцарія і Люксембург підписали «Декларацію про Хартію народів і регіонів». Ця Хартія заснована на розумінні того факту, що «для реалізації рівноправ'я індивідів необхідний захист національної ідентичності цілої групи»⁷. Таким чином, необхідність забезпечення колективних прав етнічних спільнот виходить з принципу рівності індивідів; рівні права індивідів які відносять себе до певної спільноти, стають чисто формальними, без забезпечення прав спільнот, з якими ідентифікують себе індивіди. Правий М. Губоголо, який вважає, що «Європа складається поряд з великими національними державами з приблизно 100 мільйонів людей (біля однієї восьмої всіх європейців), які належать до 200 етнічних груп і меншин. Лише в декількох європейських державах гарантовані рівні права цим групам. Більшість з цих вказаних 100 мільйонів європейців пручаються різним видам імпліцитних чи експліцитних дискримінацій, майновим чи експлуатаційним стратегіям, що направлені на їх етнічну чи мовну асиміляцію»⁸. Саме тому виникає необхідність в визнанні та формальному закріпленні за етнічними спільнотами, як більшості так і меншістю, хоча б мінімального рівня прав і свобод, зо мають захищати їх рівність та національну, релігійну чи мовну своєрідність.

На цих принципах заснована і так звана Брновська програма, прийнята у 2003 р. в ній зазначається, що «людство не складається тільки з держав та їх основних націй. Воно являє собою тісне переплетіння народів та народностей, етнічних та інших груп,

що історично склалися, і які знаходяться в чисельній більшості або меншості, а також нації, які не мають своєї державності, але мають рівне з основними націями право на захист своєї національної ідентичності і розвиток своєї національної спільності»⁹. В Хартії (Брновський програмі) зазначається, що новий європейський світопорядок – це «Європейський союз, з одного боку, і максимально можлива автономія для малих національно-культурних спільнот, з іншої. Європа може стати прикладом для всього світу, якщо вона відійде від мопеді більш-менш централістської національної держави і звернеться до моделі багатоманітності і єдності шляхом гарантування групам прав і свобод, автономії і права на самовизначення»¹⁰. Інструментарієм для досягнення цієї мети мають бути «розширення рамок прав людини як індивіда за рахунок включення в них додаткових прав етнічних спільнот»¹¹. Мінімальні права етнічних спільнот, згідно Хартії, розділені на два блоки; традиційні та політичні. До першої групи належать; право на самобутність: здійснення національно-культурної автономії і автономії в галузі освіти: двомовність та багатомовність в офіційній сфері: створення власних навчальних та виховних закладів, освіта в школах рідною мовою: створення власних закладів культури і їх фінансування: доступ до засобів комунікації та інформації: гарантії економічних та екологічних умов життя: використання господарських та природних ресурсів своїх територій: можливість повернення вигнаних народів. До другої групи – активна участь всіх етнічних груп в суспільно-політичному житті через гарантоване представництво в політичних інститутах: доступ до державної служби і участь в процесах прийняття політичних рішень¹².

Для справедливості слід зазначити, що Брновська програма не є офіційним документом Євросоюзу і містить скоріше побажання, ніж обов'язкові нор-

ми, а законодавство ЄС залишається переважно антропоцентричним. Більше того, в практичні площині, вкрай складно розділити окремі категорії прав (громадянські, політичні, соціальні, майнові) людини. Це повною мірою можна віднести й до колективних прав, оскільки економічні права етнічних груп, наприклад, не можуть розглядатися поза культурними чи політичними правами. Крім того, вкрай складно, в правовій площині, розділити самі поняття «народ» і «меншини», особливо коли мова йде про малочисельні народи, або корінні та племінні народи, які підпадають під дію Конвенції МОТ №169.

1. Vasak K. Human Rights. A Thirty-Years Struggle; the Sustained Efforts to Give Force of the Universal Declaration of Human Rights. UNESCO Courier, № 3, 1977.

2. Див. докладніше: Общая теория прав человека / Отв. ред. Е.А. Лукашева. – М.: Норма, 1996; Мюллерсон Р. Права человека; идеи, нормы, реальность / Р. Мюллерсон. – М.: Юрид. лит, 1991; Human Rights in the World Community. – Philadelphia, 2009.

3. Vasak K., Ibid, P. 48.

4. Alston P.A. Third Generation of Solidarity Rights: Progressive Development of Obfuscation of International Human Rights Law? // International Law Review. – 2009. – Vol. 29. – P. 307.

5. Ibid, P. 308

6. Hakser, Vinit, Collective Rights and the Values of Groups. – Inquiry, 2010. – Vol. 41. – P. 22.

7. Declaration of the Charter of the Peoples and Regions [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://inkpulp/nar/en/project/htm>

8. Губогло М.Н. Ассамблея народов России. Теория и практика / М.Н. Губогло // Этническая мобилизация и межэтническая интеграция. – М., 1999. – С.137.

9. Брновская программа (Нюрнберг, 2003) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.balkaria.ihfo/events/zakon/declaration.html>

10. Ibid.

11. Ibid.

12. Ibid.

2.2. Міжнародні стандарти

Як вже зазначалося, концепція прав людини, як на індивідуальному, так і на груповому рівні, являє собою потужний і глобальний дискурс, здатний об'єднати народи різних національних, культурних і релігійних традицій через загальне утвердження універсальних людських цінностей. В той же час, це поняття оповите риторикою, почасти є незрозумілою, почасти невірно інтерпретованою чи взагалі концептуально невизначеною.

Хоча і не існує загальноприйнятого переліку прав народів, як і колективних прав взагалі, умовно вони можуть бути розділені на три групи. До першої можна віднести права, що мають нормативний характер. Відповідні норми містяться в міжнародних, регіональних і навіть в двосторонніх договорах, серед яких можна виділити Міжнародну конвенцію про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 р., Конвенцію ЮНЕСКО про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти 1960 р., Рамкову Конвенцію Ради Європи про захист національних меншин 1994 р. та ін.¹. До другої – так звані *soft* («м'які») або *політичні норми*, які носять здебільшого рекомендаційних характер. Це в першу чергу: Декларація ООН, Хартія економічних прав та обов'язків держав, Декларація Ріо-де-Жанейро по навколишньому середовищу і розвитку, Туніська декларація про права людини і правах народів. Права народів знайшли своє відображення у 27 статтях «Декларації соціального прогресу і розвитку», прийнятою резолюцією 2542 Генеральної Асамблеї ООН 1969 р.². Одним з важливих прав народів є право на розвиток. У 1986 р. Генеральна асамблея ООН прийняла спеціальну де-

кларацію № 41/128 «Декларація про право на розвиток»³, де суб'єктами права виступають як індивіди, так і народи, «Азіатсько - Тихоокеанська декларація людських прав індивідів і народів»⁴, прийнята у 1988 р., і нарешті «Африканська Хартія прав людини і народів» (1981 р.)⁵. До третьої групи можна віднести норми, які хоча і не мають суворої юридичної сили, і є по суті елементами масової свідомості, все ж є елементами правових уявлень та переконань суспільства, і можуть бути сформульовані у вигляді вимог владних еліт.

Ще однією категорією етнічних спільнот, які мають право на міжнародний захист є національні меншини, по відношенню до яких міжнародна спільнота виробила найбільш розгалужену систему захисту від «більшості». Разом з тим, статус національних меншин, згідно міжнародного права, відрізняється від статусу народів, і пов'язаний, перш за все, з попередженням дискримінації.

Починаючи з 80-х років ХХ сторіччя, попередження дискримінації сприймалося ООН як універсальний інструмент по відношенню до меншин. В той же час, якщо цей інструмент не доповнений додатковими засобами захисту, він не надає ніяких гарантій від загроз недобровільної асиміляції. Якщо ж розглядати попередження дискримінації і міжнародний захист меншин та етнічних груп, то тут ми маємо справу з двома різними категоріями в системі захисту прав людини, які хоч і пов'язані між собою, мають різну направленість.⁶ Принцип недискримінації орієнтований скоріше на права індивіда, а не на групи, належність до групи є лише одним з елементів, на основі якого дискримінація заборонена. Що ж стосується міжнародно-правового захисту національних меншин, то в її основі лежить інша характеристика; захист меншин має на меті забезпечення безпечного існування, гарантування рівності та створення умов

для збереження і розвитку етнічної, культурної, релігійної чи мовної самобутності меншин. Цей захист здійснюється, в основному, через визнання та закріплення за меншинами та їх членами певних прав і прийняття державами відповідних зобов'язань, пов'язаних з реалізацією цих прав.

В той же час, необхідно зазначити, що світове співтовариство до цього часу не має «hard» («твердого») акту про захист меншин, який був би обов'язковим для всіх країн. Існують лише так звані рамкові конвенції і конвенції багатосторонні. Наприклад, в «Міжнародному пакті про громадянські та політичні права» (1966 р.), ст. 27, зазначається, що «в тих країнах де існують етнічні, релігійні та мовні меншини, особам, що належать до таких меншин, не може бути відмовлено в праві спільно з іншими членами тієї ж групи користуватися своєю культурою, сповідувати свою релігію, а також користуватися рідною мовою»⁷. Зрозуміло, що ця стаття, як до речі і інші, є скоріше декларацією, оскільки для її використання держави мають виробити конкретні правові та адміністративні засоби та механізми здійснення прав, які зазначені у 27 статті. Саме декларативність цієї статті «Пакту про громадянські і політичні права» зумовила неспроможність вирішити всі протиріччя, які виникають і будуть виникати при здійсненні прав національних меншин. Разом з тим, очевидно, що вимоги меншин захистити їх права викликано намагання зберегти себе як етнічну групу, що має специфічну культуру і відтворити себе як окрему соціальну спільноту. Обсяг цих вимог часто буває значно ширшим, ніж просте дотримання недискримінації чи рівності перед законом, він охоплює і проблеми мови, освіти, культурних інститутів і часто проблеми самоуправління і політичної автономії.

Крок вперед в захисті прав національних меншин був зроблений в «Європейській конвенції по захис-

ту прав людини і основних свобод» , де було зазначено, що права і свободи забезпечуються «без дискримінації по будь-яким ознакам, в тому числі і по приналежності до національних меншин» (Ст.14).⁸ У прийнятій в 1995 р. «Рамковій конвенції по захисту національних меншин» акцент робиться на захист прав осіб, що належать до меншин, і які здійснюють своє права як індивідуально, так і разом з іншими. (Ст.3)⁹

В порівнянні з іншими міжнародно-правовими актами, що регулюють права національних меншин, Рамкова конвенція містить нові важливі положення. По-перше, країни учасники Конвенції зобов'язуються захищати меншини від будь якої діяльності, що загрожує їх існуванню, приймають спеціальні заходи на користь меншин задля сприяння рівності між ними і іншим населенням країни. Конвенція встановлює право меншин на захист від недобровільної асиміляції. У випадку ж, коли чисельний склад національної меншини досягає суттєвих відсотків (точний рівень яких не встановлюється), населення регіону або країни в цілому, її члени мають право користуватися рідною мовою в політичному, адміністративному та правовому житті регіону чи країни. Держави, згідно Конвенції, мають стримуватися від проведення чи підтримки політики, що веде до асиміляції меншин, чи змінення пропорції населення регіону, де мешкають меншини. Конвенція закріплює також право меншин на встановлення та розвиток вільного транскордонного співробітництва, і держави мають сприяти встановленню таких транскордонних контактів.

В свою чергу, і що є надзвичайно важливим, з нашої точки зору, особи, що належать до національних меншин зобов'язані дотримуватися національного законодавства, поважати права осіб титульної нації чи осіб, що належать до інших національних меншин.

В той же час, попри всі новели Концепції, і намагання Ради Європи закріпити політичні зобов'язання які були прийняті в рамках Наради по безпеці і співробітництву в Європі, Конвенція містить таку кількість застережень, що практично зводяться нанівець всі передбачені в ній права національних меншин.

Окремо зупинимось на «Хартії регіональних мов і мов меншин» (1992 р.)¹⁰, яку Україна ратифікувала у 2006 р. Оскільки фахівцями був здійснений ґрунтовний аналіз цього документу, звернемо увагу на найважливіше. Сама концепція Хартії побудована в знанні культурного та мовного розмаїття в Європі, на необхідності захисту зникаючих мов, або мов, які потребують спеціального захисту, і це не викликає жодного сумніву. У відповідності до Хартії, держави зобов'язуються приймати спеціальні заходи на користь регіональних мов в галузі освіти, правосуддя, адміністративного управління і державної служби, засобів масової інформації культурному, економічному та соціальному житті. Хоча ці та інші положення Хартії вводяться для досягнення більшої рівності між носіями цих мов і титульною нацією і в принципі не вважаються дискримінаційними діями щодо носіїв більш розповсюджених мов, преамбула Хартії містить принципове положення; «Підкреслюючи значення спільного збагачення культур і мовного розмаїття, і враховуючи, що захист і розвиток регіональних мов і мов міноритарних не повинні здійснюватися за рахунок офіційних мов і необхідності їх вивчення».¹¹ В той же час, оскільки Хартія, після її ратифікації стала частиною українського національного законодавства, хотілося б звернути увагу на деякі контроверсійні речі, що містяться вже і українському варіанті Хартії. По-перше виникають питання стосовно самої назви. Достеменно невідомо, яким чином був здійснений офіційний переклад, чи можливо взагалі законодавець використовував переклад російський.

Адже і англійський і французький варіант Хартії не дає двозначних трактовок; «The European Charter for Regional or Minority Languages», «Charte des langues regionales ou minoritaires» і означає Хартія регіональних і меншинних мов. Різниця, як бачимо принципова. По-друге. Якщо європейські країни, які підписали і ратифікували конвенцію підтримують та захищають дійсно зникаючі мови, або мови яким дійсно необхідна підтримка (мова ромів, корсиканська мова, мова басків), то ратифікувавши Хартію, Україна взяла на себе зобов'язання підтримувати та захищати російську мову, польську, угорську і невідому навіть лінгвістам єврейську мову). І нарешті, далеко не всі європейські краї підписали чи ратифікували цю Хартію.

Зрозуміло, що інтеграційні процеси на європейському континенті позитивно впливають на ефективність документів, що приймаються і стимулюють подальший розвиток міжнародних і національних норм відносно статусу меншин, регіональних мов та культур. В той же час, як вже підкреслювалося, національні держави повинні ретельно узгоджувати своє законодавство з міжнародними нормами, оскільки декларації, конвенції, хартії за своєю природою є здебільшого загальними, рекомендаційними документами.

Проблема збереження національної ідентичності знайшла своє відображення в «Хартії фундаментальних прав ЄС» (2000 р.)¹² Стаття 21 цієї Хартії, наприклад, мова йде про неприпустимість дискримінації в будь якій формі на основі приналежності індивіда до національної меншини. А ст. 22 прямо вказує на зобов'язання ЄС поважати культурне, релігійне і мовне розмаїття європейського континенту¹³. Документи, прийняті в рамках ОБСЄ, попри свій політичний характер, також містять принципові положення щодо захисту прав меншин. Так, «Документ

Копенгагенської Конференції по людському виміру»¹⁴ констатував, що права меншин можуть бути забезпечені тільки в умовах демократії, законності і гарантованого судового захисту, і ці умови розглядаються як гарантія поваги до прав людини, які «ставлять ефективні перепони на шляху до зловживань державної влади»¹⁵.

Попередні міжнародні норми оперували поняттями про обов'язки держав по відношенню до меншин, то Документ Копенгагенської конференції зосередився на гарантіях попередження зловживань з боку держави, і визнання важливої ролі неурядових організацій, політичних партій та інших об'єднань в цій галузі.

Після запровадження інституту Верховного комісара ОБСЄ у справах національних меншин, був створений певний механізм попередження конфліктів на ранній стадії. Інструментально, повноваження Верховного комісара не розповсюджувалися на індивідуальні випадки, що ще раз підтверджує колективний характер прав меншин.

Специфічну групу меншин складають корінні народи (деякі фахівці все ж таки відносять їх не до меншин, а саме до народів). Права корінних народів зафіксовані у Конвенції МОТ № 107 (1957 р.) і Конвенції МОТ № 169 (1989 р.)¹⁶, і хоча чіткого визначення самого поняття «корінні (індигенні) народи досі не існує, Конвенція № 169 дає певний перелік характеристик, за якими визначається належність певної групи до корінних народів.

В міжнародно-правовій системі на основі визначень цієї Конвенції склалося наступне розуміння корінних народів, які об'єднують наступні характеристики: ці групи є нащадками тих людей і народів, які населяли будь яку територію до приходу населення з іншою культурою, іншого етнічного та расового походження; на загальнодержавному рівні вони займають

не домінуюче, в переважній більшості залежне, а почасти - дискримінаційне становище; вони володіють мовними, традиційними, часто расовими від'ємними рисами від іншої частини населення певної країни чи регіону; вони свідомо вважають себе корінними, а така самосвідомість є частиною їх культури, релігії, буття, існування; вони прив'язані до рідної землі, природи і навколишнього середовища, що відображається у взаємозв'язку і взаємозалежності цих двох понять (корінний народ-земля)¹⁷.

Згідно Конвенції №169 корінні народи мають достатньо широкий набір колективних прав. В розділі «Загальна політика» зазначається, що уряди країн проводять з зацікавленими народами консультації, через їх представницькі органи, коли розглядаються питання законодавчих чи адміністративних заходів, які їх безпосередньо стосуються; створюють процедури, завдяки яким, вказані народи можуть вільно, чи не меншою мірою чим інші верстви населення, брати участь в прийнятті рішень на всіх рівнях в виборних установах, в адміністративних та інших органах, які здійснюють політику і реалізують програми, які стосуються цих народів; створюють передмови для повного розвитку власних установ і ініціатив цих народів, і при необхідності надають ресурси, необхідні для цих цілей¹⁸.

Стаття 7 Конвенції обумовлює право корінних народів «вирішувати питання вибору власних пріоритетів для процесу розвитку, оскільки вони стосуються їх життя, переконань, території, і здійснювати контроль за власним економічним, соціальним і культурним розвитком»¹⁹. Корінні народи беруть участь у підготовці та здійсненні національного та регіонального розвитку, які безпосередньо їх стосуються. Конвенція визнає право власності і володіння на землю, яку традиційно займають корінні народи (Розділ II. Земля), а також передбачає спеціальні за-

соби для охорони прав цих народів на природні ресурси, що відносяться до їх земель.

Хоча сам термін «корінні народи» згадується у тексті Конституції України (Ст. 11, 92, 119), правового визначення цього терміну Конституція України та інші законодавчі акти України не дають.

Хоча сам термін «корінні народи» згадується у тексті Конституції України (Ст. 11, 92, 119), правового визначення цього терміну Конституція України та інші законодавчі акти України не дають.

Законодавство Російської федерації, наприклад, відносить до корінних (нечисленних) народів «корінні нечисленні народи Півночі, Сибіру і Далекого Сходу Російської Федерації (далі – нечисленні народи) - народи, що проживають в районах Півночі, Сибіру і Далекого Сходу на територіях традиційного розселення своїх предків, зберігають традиційні способи життя, господарювання і промисли, що налічують менше 50 тисяч осіб і усвідомлюють себе самостійними етнічними спільнотами; представники інших етнічних спільнот - представники етнічних спільнот, які не відносяться до нечисленних народів, але постійно проживають у районах проживання цих народів і здійснюють традиційне господарювання нечисленних народів».

Діюче законодавство РФ стосовно корінних (нечисельних) народів складається з:

1. Федерального закону від 20.07.2000 N 104-ФЗ (ред. від 02.02.2006) «Про загальні принципи організації громад корінних нечисельних народів Півночі, Сибіру та Далекого Сходу Російської Федерації»

2. Розпорядження Уряду РФ від 17.04.2006 N 536-р (ред. від 18.05.2010) «Про затвердження переліку корінних нечисельних народів Півночі, Сибіру та Далекого Сходу Російської»

3. Розпорядження Уряду РФ від 08.05.2009 N 631-р «Про затвердження переліку місць традиційного про-

живання і традиційної господарської діяльності корінних нечисельних народів Російської Федерації і переліку видів традиційної господарської діяльності корінних нечисельних народів Російської Федерації»

4. Пояснювальна записка «До проекту Федерального закону «Про внесення змін до Федерального закону «Про екологічну експертизу»

5. Розпорядження Уряду РФ від 04.02.2009 № 132-р «Про Концепцію сталого розвитку корінних нечисельних народів Півночі, Сибіру та Далекого Сходу Російської Федерації»

Однією з провідних міжнародних організацій, політика якої вплинула на становлення правового статусу категорії «корінні народи» є Всесвітній банк, який фінансує, серед інших, проекти розвитку, які стосуються територій проживання корінних народів. У 2001–2005 рр. операційна політика Банку щодо корінних народів була переглянута і уточнена. Нова політика була відображена в Операційній директиві Банку 4.10 (червень 2005 р.). Відповідно до уточненої дефініції, «Термінами «корінні народи», «корінні національні меншини», «групи племен» та «офіційно зареєстровані племена» визначаються соціальні групи, які володіють соціальними та культурними особливостями, відмінними від домінуючих груп суспільства, що піддає їх ризику опинитися в несприятливому положенні в процесі розвитку». Соціально-економічний статус багатьох подібних груп обмежує їх можливості щодо захисту своїх інтересів і прав на землю та інші виробничі ресурси або участі в процесі розвитку і отримання вигод від нього.

Банк визнає, що в різних країнах такі народи можуть визначатися різними термінами. У даному документі не наводиться єдиного універсального визначення терміна «корінні народи». Замість цього в даній операційній політиці корінні народи ідентифікуються в конкретному географічному районі по наяв-

ності різного ступеня деяких з нижченаведених відмінних особливостей: а) тісний зв'язок з територіями предків і розташованими на них природними ресурсами; б) наявність традиційних соціально - політичних інститутів; в) економічні системи, в основному орієнтовані на самозабезпечення; г) місцеву мову, часто від'ємну від основної мови країни; та е) самовизначення та ідентифікація іншими в якості членів окремої культурної групи. Вимоги даної операційної політики не застосовуються до груп, які: а) залишили місця первісного проживання; б) переселилися в міські райони і / або мігрували з метою отримання оплачуваної роботи» (Операційна Директива OD 4.10 : 2-3).

Підсумовуючи зазначимо, що більшість міжнародно визнаних норм мають і індивідуальний і колективний вимір. Практично всі політичні, соціальні, культурні права не можуть бути реалізовані окремим індивідом, а здійснюються певним колективом, групою. Тільки групі може належати права на самобутність, адже тільки групі може бути притаманний комплекс етнічних, релігійних, мовних ознак. Такий, наприклад елемент самобутності, як культура, створюється і є продуктом колективної творчості, мова, як засіб спілкування також існує в групі.

В той же час, питання не є однозначним. Протівники концепту колективних прав підкреслюють всю неоднозначність міжнародно-правових норм і, зокрема, колективних прав меншин. І дійсно, «Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин»²⁰ 1992 р. оперує категоріями не «права меншин», а «права осіб, що належать до меншин»²¹. Щоправда, стаття 3.1 цієї Декларації все ж таки констатує, що «особи, що розглядаються, можуть здійснювати свої права як індивідуально, так і спільно з іншими членами своєї групи»²². Це є вже традиційний підхід, обумовлений,

можливо тим, що колективні права можливо можуть привести до політичної нестабільності.

Точка зору критиків концепції прав третього покоління має певну логіку. Дійсно, міжнародні принципи і норми в галузі прав людини мають здебільшого, загальний, декларативний і неконкретний характер. Колективні права, сформульовані у Декларації «Про праві народів на мир»²³ (1984 р.), Декларація «Про право на розвиток»²⁴, «Декларація Ріо-де-Жанейро по навколишньому середовищу і розвитку»²⁵, «Африканська Хартія прав людини і народів», з точки зору противників колективних прав, сприймаються скоріше, як метафора, а не права в правовому сенсі. Суб'єкти права в цих документах визначаються надто широко і невизначено, не визначено ні механізми контролю ні механізми захисту цих прав і дуже розпливчасто говориться про носіїв обов'язків. Африканська Хартія декларує «права народів», однак, як підкреслюють критики, ніщо не дозволяє говорити, що поняття «народи» можна трактувати в даному контексті в етнічному сенсі. І навіть Конвенція МОТ № 169, з точки зору критиків, не окреслює повною мірою суб'єктів права.

1. Див.: The Evolving International Human Rights System., – N.Y. 2010

2. Декларація соціального прогресу і розвитку ООН. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/socdev.shtml

3. Декларація про право на розвиток ООН. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/decl_hr.shtml

4. Азіатсько-тихоокеанська декларація прав індивідів і народів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.terralegis.org/terra/act/az241.html>

5. Африканська хартія прав людини і народів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.iatp.am/hr/rus/inter/6_4.htm

6. Див.: Toggenburg, Gabriel, *Minority Protection and EU Enlargement*. – Budapest, 2011

7. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml

8. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.echr.europa.org/documents/doc/2440800/2440800-002.htm>

9. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://conventions.coe.int/Treaty/rus/Treaties/Html/157.htm>

10. Хартія регіональних мов і мов меншин. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.terralegis.org/terra/act/e474.html>

11. Ibid.

12. Хартія фундаментальних прав ЄС. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.trudsud.ru/ru/docs/publications/eu_charter

13. Ibid.

14. Документ Копенгагенської наради по людському виміру. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osce.org/mc/58294>

15. Ibid.

16. Конвенція про корінні та народи, що ведуть племінний спосіб життя незалежних країн. № 169 МОТ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/iol169.html

17. Ibid.

18. Ibid.

19. Ibid.

20. Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин ООН. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/minority_rights.shtml

21. Ibid.

22. Ibid.

23. Декларація про право народів на мир (Резолюція Генеральної асамблеї ООН № 39/11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/right_to_peace.html

24. Декларація про право на розвиток ООН. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/right_to_development.html

25. Декларація Ріо-де-Жанейро по навколишньому середовищу і розвитку. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/riodecl.html.

2.3. Суб'єктність національних меншин

Національний склад України характеризується існуванням значної частини населення, яке слід віднести до національних меншин. Причому характер абсолютної більшості меншин такий, що вони відрізняються від титульної нації, перш за все, мовою, в меншій мірі традиційним способом життя, і ще менше – релігією.

Ця обставина, з одного боку, полегшує спільне проживання на одній території, притаманна умовам недиференційованого суспільства, але й ускладнює диференціацію суспільства з точки зору національної визначеності і надання національним меншинам особливого статусу.

Для ефективної правової регламентації прав національних меншин принципово важливо, щоб визначення цього поняття було загально визнаним. Проте спроби знайти таке визначення «національні меншини», яке задовольнило б усі сторони, до цього часу не увінчалось успіхом.

Складність проблеми полягає у розмаїтті ситуацій, пов'язаних з існуванням «меншин». Все це примушує ще раз розглянути існуючі сьогодні підходи до визначення меншин і проблеми, пов'язані з цими визначеннями.

Дискусії по проблемі визначення поняття «меншина» в спеціальній Підкомісії ООН велися понад

40 років без будь якого задовільного результату. Це пояснювалося неконструктивною позицією урядів кількох країн, які були незацікавлені у визнанні та наділенні особливими правами груп на своїй території, і більше того, ряд держав вбачали в самому факті визнання таких прав загрозу цілісності держави. Робота спеціальної Підкомісії Комітету з прав людини ООН розпочалася в зв'язку з підготовкою Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, і на 24-й сесії Підкомісія ухвалила резолюцію, в якій призначила Спеціального доповідача (ним став Ф. Капоторті) для проведення досліджень в цій галузі. У 1972 р. Генеральний Секретар ООН направив ноту країнам-членам з проханням про допомогу Спеціальному доповідачу.

В результаті, 46 країн надіслали свою інформацію, і з врахуванням роботи спеціалізованих органів ООН та неурядових організацій, було опубліковано понад 76 монографій про стан етнічних, мовних і релігійних груп у 76 країнах світу. На їх основі була розроблена попередня доповідь, а на 30-й сесії Підкомісія розглянула прикінцеву доповідь, що була опублікована у 1979 році¹.

В цій доповіді значна увага була приділена теоретичним і понятійно-термінологічним аспектам використання поняття «меншина» в міжнародно-правовій практиці і аналізу самої дефініції «меншина». Спеціальний доповідач підкреслював, що мета визначення поняття обмежена, і воно мало бути використано у вузьких рамках статті 27 Пакту. Саме визначення було викладено таким чином: «по відношенню до іншої частини населення держави це менша за чисельністю, група, яка не має домінуючого статусу, члени якої – громадяни цієї держави-мають з етнічної, релігійної чи мовної точок зору характеристики, що відрізняються від характеристик іншої частини населення, і виявляють, навіть опосередко-

вано, почуття солідарності у збереженні своєї культури, своїх традицій, релігії чи мови»².

Ще одним варіантом визначення поняття «меншина» є варіант, запропонований Підкомісією ООН по попередженню дискримінації і захисту меншин. Згідно нього, термін «меншина» включає в себе тільки ті невідомі групи населення, які мають чи бажають зберегти стійкі етнічні, релігійні чи мовні традиції і характеристики, які явно відрізняються від тих, які мають інше населення. Такі меншини мають включати в себе кількість людей, достатню для збереження таких традицій і характеристик. І, нарешті, – такі меншини мають бути лояльними по відношенню до держави, громадянами якої вони є³.

Існує ще один варіант визначення, що був представлений Підкомісією: «група громадян однієї держави, яка складає чисельну меншість і знаходяться в невідомі стані в цій державі, яка наділена етнічними релігійними чи мовними характеристиками, які є від'ємними від тих, які має більшість населення, члени цієї групи мають почуття солідарності одного з іншим, мотивовані, навіть імпліцитно, колективним бажанням зберігатися як група і чиєю метою є досягнення рівності з більшістю фактично і юридично»⁴.

Суттєвої різниці між цими визначеннями немає. І перше і друге обмежує характеристики «меншини» по-перше, громадянами певної країни, а біженці, іноземці, особи без громадянства, трудові мігранти не включаються в це поняття. По-друге, обидва поняття підкреслюють невідомі стан меншини, оскільки для домінуючої меншини характерні інші домагання (африканери в Південній Африці, наприклад). І по-третє, ці визначення вводять певний кількісний показник меншини. З точки зору формальної логіки, це – 50% -1.

В той же час, практично всі документи міжнародного права не містять чіткого, однозначного ви-

значення поняття «меншина», в цих документах не фігурують навіть визначення, що наведені вище. Це вкрай утруднює їх використання в конкретних випадках правового використання. Більше того, існування величезної кількості груп, по відношенню до яких використовується термін «меншина», а також безліч ситуацій, в яких ці групи знаходяться, розробка універсального визначення навряд чи можливо. До речі, подібна ситуація і з визначенням поняття «нація». Можливим варіантом може бути розробка не єдиного для всіх типів меншин правового поля, Декларацій ООН чи подібних актів, а пакету конвенцій, що мають регулювати права різних типів меншин.

Країни Європейського союзу, як і сам ЄС в цілому, роблять ставку на соціально-політичні аспекти регулювання статусу національних меншин. Можна погодитися з М. Мартиновой, яка зазначає, що «Східноєвропейські процеси вказують на той факт що національні меншини – політична, а не статистична група, яка може змінювати свій статус в залежності від політичної ситуації»⁵.

Європейські концепти меншин, як і світові, все ж таки не є універсальними, оскільки уряди держав-членів ЄС мають право визначати факт наявності чи відсутності (в правовому сенсі) національних меншин, встановлюючи власні суттєві характеристики.

В Німеччині, наприклад, до національних меншин відносяться групи людей, які крім власної ідентичності, що базується на мовних і культурних диференціаціях в порівнянні з більшістю населення, є традиційними резидентами Німеччини і мешкають в традиційно встановлених областях⁶.

Таким чином, Німеччина не визнає існування меншин, крім національних меншин і етнічних груп, що мають німецьке громадянство. Аналогічні положення щодо статусу меншин містяться в національному за-

конодавстві Люксембургу⁷, Польщі⁸, Хорватії⁹, Швейцарії¹⁰ тощо.

Спроби виробити універсальну формулу «етнічна меншина» робилися неодноразово. Перші спроби були пов'язані ще з Римським договором 1950 р. і особливо – з ратифікацією Маастрихтського договору 1992 р.¹¹. У 1993 р. були розроблені «Копенгагенські критерії»¹² критерії членства в ЄС, які мають виконувати всі країни-кандидати на членство в Євросоюзі. Серед базових – захист національних меншин, але знову тут відсутні чіткі критерії.

Більше того, на початку 2000-х років, поняття «національна меншина» взагалі практично не використовувалося в документах ЄС. Оглядач «OSCE Magazine» А. Држевицький, коментуючи процес розробки європейської Конституції 2005 р., підкреслював що Рада Європи уникає конкретного згадування «меншин», намагаючись використати загальні формулювання – «повага до людської гідності», «рівність», «права людини» тощо.

Після звинувачень європейською громадськістю політики подвійних стандартів, з одного боку, – національні уряди створювали враження, що роблять все для інтеграції меншин в суспільство, з другого, – продовжують практикувати дискримінацію, і після втручання Верховного Комісара ЄС по справах національних меншин, відповідні положення були включені в Конституцію ЄС у 2004 р. Хоча Конституція і не була прийнята, основні положення щодо національних меншин були включені до Лісабонського договору 2007 р. і інституціалізовані.

Особи, які належать до національних меншин, реалізують свої права в певних організаційно-правових формах, закріплених актах законодавств відповідних країн, на терені яких вони мешкають. Встановлення форм реалізації прав етнонаціональних відносин в конкретній країні залежить від особливостей її пра-

вової системи, форми правління, державного та адміністративного устрою, історичних традицій тощо. Порівняльний аналіз практики сучасних держав свідчить про те, що реалізація прав етнонаціональних менш може здійснюватися у формі національно-культурної автономії, регіональної автономії, національного самоврядування, участі в роботі органів державної влади і місцевого самоврядування.

Як вже зазначалося, існує цілий ряд міжнародно-правових актів, які встановлюють основні критерії правового положення національних меншин, які можна використовувати для розвитку національного законодавства.

В той же час, ці документи, як відомо, проголошують лише загальні підходи, які не можуть по визначенню привести до кодифікації законодавства, чи принаймні привести до вирішення конкретних проблем і національних державах. Саме тому, кожна національна держава встановлює власні характеристики щодо етнічних груп, і впроваджує власні норми, які регламентують їх статус.

Вагомі демократичні традиції в галузі реалізації прав меншин має Австрія. Хорвати у Бургенланді, словени, угорці, чехи і словаки мають статус «етнічних меншин» в Австрії. Аналогічний статус незабаром планується надати етнічній групі циган.

Австрійський федеральний закон від 7 липня 1976 р. «Про правовий статус національних меншин» визначає їх як «групи австрійських громадян, рідною мовою яких є не німецька мова, які мають культурну ідентичність та проживають і мають доміцилій на австрійській території»¹³. Критерій «мати доміцилій» на австрійській території вважається виконаним, якщо на території Австрії проживало близько трьох поколінь (80–100 років. – С.Р.).

Закон Австрії про національні меншини складається з шести розділів, присвячених відповідно за-

гальним положенням, радам етнонаціональних меншин, допомозі меншинам, топографічним означенням, офіційній мові та заключним положенням. Слід звернути увагу на Раду етнонаціональних меншин. Ця Рада спеціально утворюється для консультування федерального уряду і федеральних міністрів у справах етнонаціональних меншин у Відомстві Федерального Канцлера¹⁴.

Досить цікавим є підхід до визначення поняття «меншина» в Угорщині. Серед інших критеріїв, виділяється мінімальний термін проживання на території Угорщини, необхідний для визнання національною меншиною. В Угорщині, «національною чи етнічною меншиною вважаються всі етнічні групи, що проживають на території Угорської Республіки не менше одного сторіччя, складає меншість серед населення держави, члени яких мають угорське громадянство і відрізняються від іншої частини населення своєю мовою, культурою і традиціями, одночасно проявляючи усвідомлення своєї єдності, яке направлено на збереження всього цього, на захист інтересів своїх общин, що історично склалися»¹⁵.

Чинне законодавство Угорщини підтримує реалізацію прав етнонаціональних меншин. Законом гарантується вільне користування рідною мовою. Протиправні акти проти національних, етнічних, расових груп, так само як і расова дискримінація, переслідуються за законом. Існує понад 20 підзаконних актів, що регулюють проблеми розв'язання нагальних потреб меншин.

У липні 1993 р. Державні Збори Угорщини прийняли Закон «Про права національних та етнічних меншин», який забезпечує широке коло як колективних, так і індивідуальних прав для 13 етнічних груп Угорщини, а парламент може надати такі права на прохання тисячі осіб будь-якої іншої етнічної групи країни. Закон надає можливість окремим меншинам

створювати в районах їх компактного проживання органи місцевого самоврядування, навчальні заклади будь-якого рівня, регулює фінансові питання.

В Чеській Республіці під національною меншиною розуміється «спільнота громадян Чеської Республіки, що відрізняється від інших громадян, як правило, іншим етнічним походженням, мовою, традиціями і культурою, які в кількісному відношенні є меншістю і одночасно висловлюють бажання вважатися національною меншиною, щоб мати можливість спільно зберігати і розвивати свою самобутність, мову і культуру, а також з метою представлення і захисту інтересів своєї спільноти, що історично склалася»¹⁶.

Приблизно аналогічним є законодавство Білорусі та Молдови, де однією з основних характеристик є наявність національного громадянства.

В Німеччині існує чітко визначений перелік національних меншин, які проживають, як вже зазначалося на певних обмежених територіях. Законодавство Німеччини є достатньо суворим, і підписуючи Європейську Рамкову Конвенцію по захисту національних меншин, держава декларувала, що оскільки Конвенція не містить чіткого визначення поняття «меншина», положення Конвенції будуть застосовуватися тільки до чітко визначених категорій.

Згідно німецького законодавства до національних меншин належать дани, лужичани (серби), фрізи, німецькі цигани. І якщо федеральна Конституція Німеччини не містить норм про захист меншин, то на земельному рівні, там де проживають національні меншини, такі норми існують¹⁷. На земельному ж рівні підтримуються й мови меншин – північно-фрізьська, затерландсько-фрізьська, серболужська. Необхідно підкреслити, що до категорії «меншини» у Німеччині не входять так звані «нові меншини», тобто групи вихідців з інших країн, які переселилися до Німеччини чи з економічних причин, чи як біженці.

Польща, як і Німеччина, визнає виключно варіант «списків» національних меншин, розділяючи національні меншини – німці, вірмени, білоруси, євреї, литовці, словаки, татари, українці, росіяни і чехи, і етнічні групи, до яких належать русини, цигане, караїми. Як мовна меншина окремо виділяються кушуби¹⁸.

Окремо слід зупинитися на досвіді Франції. Конституційна Рада Франції не ратифікувала Європейську Хартію регіональних мов, і є єдиною європейською країною, яка не підписала Рамкову Конвенцію про захист національних меншин. Приєднуючись до Міжнародного Пакту про громадянські і політичні права, Франція чітко визначила, що «в світлі статті 3 Конституції Французької Республіки, уряд Франції декларує, що стаття 27 не застосовується тією мірою, якою вона стосується є Республіку»¹⁹. Більше того, у Щорічних доповідях про виконання Міжнародного пакту про громадянські і політичні права уряд Франції відзначав: «Франція – країна де немає національних меншин»²⁰, і «конституційні міркування не допускають приєднання Франції до міжнародних конвенцій, які визнають меншини, як такі, і як носії колективних прав»²¹.

Деякі держави надають національним меншинам гарантії щодо їхньої участі в державних структурах, тобто резервують для них певну частину політичної влади, яку вони можуть використовувати, для захисту та сприяння своїм інтересам, включаючи збереження власної культури.

Згідно з Конституцією Бельгії, наприклад, кабінет має включати рівне число франкомовних і фламандськомовних міністрів, аби підтримувався паритет і між різномовними державними службовцями²². Фіджі і Нова Зеландія мають окремі списки для різних етнічних груп і визначають квоту місць в нижній палаті парламенту для етнонаціональних меншин. Англо-американський план для Зімбабве передбачав

також «спеціально обраних членів» Асамблеї з метою забезпечити «адекватне представництво меншин»²³.

Цікавий досвід у питаннях захисту прав меншин накопичила Канада. «Канадська Хартія прав і свобод» надає нові форми такого захисту. Хартія створила численні можливості для суттєвого контролю за діями державних органів та посадових осіб, зокрема у сфері, що стосується меншин, а також зафіксувала два головні принципи: «рівності умов»²⁴.

Аналіз чинних міжнародно-правових актів дозволяє окреслити основні стандарти прав національних меншин, визначивши серед них передусім такі: право на збереження своєї ідентичності, мовні права, освітні права, культурні права.

Щодо критеріїв чи визначальних характеристик стосовно національних меншин, то як ми бачимо, національні законодавства в принципі йдуть в руслі визначення, запропонованого ще Ф. Капоторті. Що ж стосується механізмів захисту національних меншин, то вони відрізняються в різних країнах. В той же час існує проблема з підтримкою та захистом національних меншин, які не підпадають під територіальні ознаки.

1. Capotorti F. Study on the Rights of Persons belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities. U.N., - N.Y, 1991.

2. Ibid. – PP. 109–110

3. UN Doc. E/CN, 4/641 Annex 1, Resolution II.

4. UN Doc. E/CN, 4/Sub.2/1985/31, para.181

5. Мартынова М.Ю. Национальные меньшинства в странах Восточной Европы в 90-е годы. Поиск мирных решений / М.Ю. Матрынова. – М., 1995 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.iea.ras.ru/engine/documents/document768.pdf>

6. Frunda G. The concept of “nation”. Report Committee on Legal Affairs and Human Rights. Parliamentary Assembly Council of Europe. 13 December 2005.

7. Конституція Великого герцогства Люксембург [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://clin.iatp.by/constitution/zapad_europe/luxbrg-r.htm

8. Конституція Республіки Польща [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://constitution.garant.ru/DOC_3864857.htm

9. Конституція Республіки Хорватія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://clin.iatp.by/constitution/vost_europe/croati-r.htm

10. Конституція Швейцарської Конфедерації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://constitution.garant.ru/DOC_3864915.htm.

11. Treaty on European Union, 29 July 1992 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://europa.eu/eur-lex/en/treaties/dat/EU_treaty.html

12. Умовія для отримання членства в ЄС [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.undp.md/border/Download/32.doc>

13. Федеральний Закон Австрії “Про правовий статус національних меншин” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://toodoo.ru/111949/post/2510851>

14. Там само.

15. Закон Угорської Республіки LXXVII “Про права національних та етнічних меншин” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nek.gov.hu/data/files/85.199673.pdf>.

16. Закон Чеської Республіки “Про права людей, що належать до національних меншин” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lexadin.nl/wlg/legis/nofr/eur/lxwecze.htm>

17. Закон Федеративної Республіки Німеччини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vivovoco.rsl.ru/VV/LAW/BRD.HTM>

18. Закон Польщі «Статут про Національні і Етнічні Меншини і Регіональну мову [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/PUBL_maly_rocznik_statystyczny_2008.pdf.

19. Конституція Французької Республіки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vivovoco.rsl.ru/VV/LAW/France_W.HTM

20. Прецедентные дела Комитета по правам человека. Институт прав человека, Университет Або Академи (Турку), 2004 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www1.umn.edu/humanrts/russian/hrtsbook/Rhrcases-index.html>

21. Там само.

22. Конституція Бельгії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dekamer.be/kvvcr/pdf_sections/publications/constitution/grondwetEN.pdf

23. United Nation, Security Council, S/12393, 1 Sept., 1997.

24. Constitution Act, 1982, as enacted by the Canada Act, 1982. – С. 11 (UK).

Розділ 3

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПІВ ГРУПОВОГО ПРАВА

3.1. Національна самоорганізація

Для України вартісною є перспектива внутрішньої інтеграції на засадах громадянського суспільства, шляхи і форми творення якого включають чимало політичних, економічних, правових та культурних підходів теоретичного та практичного характеру. Серед них – етнонаціональні параметри становлення в Україні громадянського суспільства, зокрема, скрізь призму проблем взаємодії особи, української нації та національних меншин.

На перше місце тут виходить з'ясування реальних пріоритетів і основних можливостей побудови громадянського суспільства, аналіз впливу етнічного чинника на ці процеси та національно-регіональних аспектів їх реалізації.

Якщо вже говорити про пріоритет, то у політичному житті, наприклад, громадянське суспільство забезпечує всім громадянам рівний доступ до участі у державних і суспільних справах. Пріоритет тут надається закону.

При цьому громадянські права людини реалізуються, на наш погляд, на рівні міжнародновизнаних норм, а саме – виключенням будь-якої дискримінації за національно-етнічними, політичними, релігійними, статевими чи віковими ознаками, надійним законодавчим захистом особистості і гідності громадянина, недоторканості його житла і майна, свободу вибору мешкання, пересування, таємниці листування і телефонних переговорів, свободою слова, преси, інформації – вільним самовизначенням людини у її світоглядних та духовних інтересах, всебічним захистом гро-

мадянських прав збоку судових органів та громадянських організацій тощо.

Неабияку роль в цьому процесі відіграє процес політичної соціалізації та етнізації особистості з її потягом до самостійного вільного вибору, постійним пошуком свого місця в існуючому соціумі та навіть його зміни відповідно до тенденції суспільного прогресу та потреб самої особистості. Захист національностей – проблема, що віддавна розглядалася світовим співтовариством як проблема захисту прав національних меншин у контексті забезпечення їх прав і свобод.

На території, скажімо СРСР у 20-ті – на початку 30-х років задоволення культурних прав народів і національних меншин здійснювалося, передусім, на основі створення національних адміністративно-територіальних одиниць (національних районів, національних сільських та селищних Рад). До речі, вже Конституція Далекосхідної Республіки передбачала два типи автономії: а) культурно-національну за персональним принципом для національних меншин і б) адміністративно-господарську за територіальним принципом для бурят-монголів. Щодо кочових аборигенних племен, то лише декларувалися права на широке самоуправління без визначення його форм. Естонія продовжила практику національно-культурної автономії за персональним принципом. У 1925 р. (12 лютого) Державні збори Республіки Естонія прийняли Закон «Про культурну автономію національних меншин»¹. Цей Закон визнавав за трьома національними меншинами (російською, німецькою і шведською), а також за всіма іншими національними групами, які налічували не менше трьох тисяч чоловік, права юридичної особи. В галузі організації, управління і нагляду за діяльністю навчальних закладів та інших установ культурно-освітнього характеру вони були аналогічними правам місцевого

повітового чи міського самоврядування. Відповідно органи місцевого самоврядування звільнялися від зобов'язань у цих питаннях щодо національних меншин, які реалізували право на культурну автономію. У 1929 р. М. Курчинський, один з ідеологів культурного самоуправління національних меншин в Естонії, виступив з низкою доповідей у Ревелі (Таллінні), Нарві і Юр'єві (Тарту) з метою ознайомлення російської громадськості з сутністю культурної автономії і можливостями її політичного здійснення для росіян².

Це один з небагатьох випадків, коли ми маємо науковий аналіз практики національно-культурної автономії, зроблений її сучасником. М. Курчинський зосереджує увагу на одній з найперших, на його думку, переваг запровадження національно-культурної автономії, а саме: на створення міцної і формально закріпленої згуртованості даної національної меншини. Звичайно, зауважує автор, нас, росіян, зв'язує відома спільність національного походження, мови, релігії, історії, національно-культурних цінностей, мистецтва, літератури... Але це не справжній реальний зв'язок і часто він тією чи іншою мірою обривається різними протиріччями. Потрібно не лише у той чи інший момент відчувати себе росіянином, відчувати свою приналежність до великої російської нації, але й бути з'єднаним з усіма іншими членами своєї національної сім'ї у загальне ціле, приналежність до якого формально встановлена, відповідно заявлена і дійсно підтримується. За допомогою культурної автономії всі росіяни насправді проявляють себе як такі, офіційно заявивши про свою національну приналежність шляхом внесення себе до національного списку або так званого реєстру, беручи участь в організації культурно-національного самоуправління своєї меншини. Тільки міцне, засноване на законі культурно-національне самоуправління надає меншині більш-менш надійну гарантію охорони її національ-

них прав і культурного розвитку в бажаному для неї дусі. Тільки такий устрій перетворює окремих індивідів даної національності у певне національне ціле, в юридичну особу.

На жаль, в той час російське населення Естонії не скористалося можливістю створити свою національно-культурну автономію. І все ж з позиції запитів практики сьогодення, в естонському досвіді національно-культурної автономії 20-х років заслуговують на увагу, як мінімум, два моменти. Культурне самоуправління здійснювалося в межах місцевого самоврядування, водночас передбачалося, що меншина вже має свої культурні організації і навіть представників у Державних Зборах, через яких інформує уряд про бажання запровадити культурне самоуправління. Культурне самоуправління у своїй основі «територіальне», але автономія меншини – екстериторіальна, вона не збігається з адміністративно-територіальним поділом. Органи культурного самоуправління – культурна рада і культурна управа – знаходилися в столиці республіки, створювалися у разі потребі культурні кураторства, сферою діяльності яких були повіти з містами. Могло створюватися спільне культурне кураторство для населення кількох повітів.

Таким чином, культурна автономія охоплювала всю меншину (за бажання її представників), причому як ту її частину, що проживала відносно компактно (в межах поселень), так і дисперсно. Культурні організації, етнонаціональна еліта, що, як правило, зосереджена в містах, у столиці, долучалася до розв'язання проблем меншини через участь в органах культурного самоуправління. Про яких саме представників меншини в Державних Зборах йдеться, – Закон та інші опубліковані матеріали не дають відповіді. Закон, як і інструкції, не розкривають і механізмів взаємодії з органами державного управління. Достатньо виписана хіба що наглядова функція

міністра внутрішніх справ. Суттєвим є й те, що уряду надавалося право в порядку розпорядження, на підставі даного Закону, організувати культурне самоуправління для громадян естонської національності в межах тих місцевих самоврядувань, де члени національних меншин становлять більшість. Тобто, побічно визнавалося національне місцеве самоврядування³.

Цікавим з цієї точки зору є досвід сучасної Російської Федерації. Правові та організаційні принципи національно-культурної автономії в Російській Федерації визначає Федеральний Закон «Про національно-культурну автономію»⁴. Згідно із Законом, національно-культурна автономія – це форма національно-культурного самовизначення. Вона є громадським об'єднанням громадян Російської Федерації, які відносять себе до певної етнічної спільноти, і розбудовується на основі добровільної самоорганізації з метою самостійного вирішення питань збереження самобутності, розвитку мови, освіти, національної культури (ст. 1). В основі своїй – це національно-персональна культурна автономія, причому культурна в широкому розумінні.

Вже у визначення мети національно-культурної автономії на перше місце поставлено «збереження самобутності», що виходить за межі власне культурно-освітньої сфери.

У Законі не визначаються категорії спільнот, зарахування до яких надає право на національно-культурну автономію. У процесі підготовки проекту Закону були спроби дати такий перелік (національна група, етнічна група, національна меншина, інші) і навіть їх визначення. Однак вони виявилися непродуктивними: і через багатоманітність типів, і через відсутність загальноприйнятих критеріїв класифікації, і через багатозначне вживання одних і тих же понять.

Національно-культурна автономія в Росії ґрунтується на принципах вільного волевиявлення громадян при зарахуванні себе до певної етнічної спільноти, самоорганізації і самоуправління, багатоманітності форм внутрішньої організації, поєднання громадської ініціативи з державною підтримкою, законності, поваги до мови, культури, традицій і звичаїв громадян різних національностей, на інших демократичних засадах.

Розробка і прийняття проекту Закону проходила в умовах гострого зіткнення позицій з національного питання. Прийнятий Федеральний Закон «Про національно-культурну автономію» є результатом певного компромісу зі збереженням принципів підходів і основного тексту проекту, підготовленого Міністерством РФ у справах національностей і регіональної політики, з включенням низки положень проекту Закону «Про національно-культурне об'єднання громадян», підготовленого думським комітетом⁵.

Позитивно, що в процесі дискусій було відшліфовано універсальну формулу – «об'єднання громадян Російської Федерації, які зараховують себе до певної етнічної спільноти». Вона, по-перше, ставить у центр особу, її національні права, по-друге, відкриває можливість скористатися цією формою культурного самовизначення громадянам Росії будь-якої національності. Боротьба велася, зокрема, навколо переліку прав, що надаються національно-культурним автономіям чи національно-культурним об'єднанням. Її наслідком стала втрата норми про можливість представництва національно-культурної автономії в органах державної влади і місцевого самоврядування.

Хоча чинне виборче законодавство на той час передбачало участь громадських об'єднань у виборчих кампаніях, якщо вони ставлять таке завдання у своїх статутних документах. Об'єднання українців Росії першим включило до свого Статуту таку норму, що

відкрило для нього можливість виступати як самостійне виборче об'єднання або на законній підставі приєднуватися до виборчих блоків. На жаль, зі зміною законодавства РФ ця норма була вилучена (як і ліквідовано саме Об'єднання українців Росії).

Ст. 4 Закону передбачає лише наступну норму: «Національно-культурна автономія має право: ...звертатися до органів законодавчої (представницької) і виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, представляючи свої національно-культурні інтереси».

Це положення мало про що говорить. Однак, якщо його розглядати в загальному контексті Закону, особливо другої його глави, де йдеться про систему національно-культурної автономії, то воно набуває певного змісту.

У цілому, організаційні засади національно-культурної автономії визначаються специфікою розселення національних спільнот, які обирають саме цю форму культурного самовизначення, і зв'язно, статутами національно-культурних автономій. Система національно-культурної автономії в Росії передбачає місцеві (міські, районні, селищні, сільські), регіональні та федеральні національно-культурні автономії.

Місцеві національно-культурні автономії можуть утворювати регіональну національно-культурну автономію. Якщо в межах суб'єкта РФ створена тільки одна місцева національно-культурна автономія громадян Росії, які зараховують себе до певної етнічної спільноти, то вона може здобути статус регіональної. Регіональні національно-культурні автономії двох або більше суб'єктів Федерації можуть створювати органи міжрегіональної координації. Їх призначення, головним чином, узгоджувати діяльність регіональних національно-культурних автономій спільноти, або різних спільнот, розселених на території сусідніх суб'єктів Федерації.

Федеральні національно-культурні автономії громадян, які зараховують себе до певної етнічної спільноти, можуть створюватися регіональними національно-культурними автономіями двох чи більше суб'єктів у межах Російської Федерації. Якщо в межах Російської Федерації створена лише одна регіональна автономія громадян Росії, які зараховують себе до певної етнічної спільноти, то така національно-культурна автономія може здобути статус федеральної національно-культурної автономії. Федеральні, регіональні національно-культурні автономії громадян Росії, які зараховують себе до етнічних спільнот, котрі мають відповідні республіку чи автономний округ, і органи державної влади відповідних суб'єктів Російської Федерації можуть координувати свою діяльність, спільно розробляти і реалізовувати федеральні і регіональні програми розвитку та збереження самотності, соціально-культурного розвитку, наприклад, чуваської діаспори на теренах Росії, можуть вирішуватися за участі Чуваської Республіки як суб'єкта РФ.

Наведена норма Закону підводить правову базу для розв'язання проблеми, яку ще на початку століття визначив В. Жаботинський, який, до речі, передбачав саме такий варіант. У 1913 р. він писав: «...Нормальним явищем буде те, що кожна мажоритарна народність отримає обласну автономію у межах території, яку вона займає, – і водночас, частини цієї народності, вкраплені серед чужих мажоритарних націй, самоорганізуються у публічно-правовий персональний союз. Вийде два польських сейми, два чеських, два німецьких і т. д. – один у столиці національної території, а інший на чолі міноритарного союзу. Вони, природно, будуть тяжіти до певного спілкування між собою, і перед державою постане завдання оформити це спілкування»⁶. Жаботинський відкидає «заманливий» варіант увести, наприклад, делегатів «міноритарного сейму» до складу сейму «спо-

рідненої національної області», або навпаки. Єдину «юридично-осмислену» форму, якої може набрати в галузі публічного права таке взаємне тяжіння, він вбачав у договірних відносинах. «Вирішення питання, таким чином, полягає у наданні усім органам самоврядування національних меншин права вступати, у справах їх відання, в офіційні угоди з іншими публічно-правовими органами»⁷.

1. Национально-культурные автономии и объединения: Историография, политика, практика. Антология / Сост. М.Н. Губогло, И.В. Нам. – В 3-х т. – М.: УОП Ин-та этнологии и антропологии РАН, 1995. – Т. 2. – С. 159–160.

2. Курчинский О. Культурная автономия. Введение в Закон о культурной автономии в Эстонии (Извлечения) // Национально-культурные автономии и объединения: Историография, политика, практика. Антология. / Сост. М.Н. Губогло, И.В. Нам. – В 3-х т. – М.: УОП Ин-та этнологии и антропологии РАН, 1995. – Т.1. – С. 65–77.

3. Надолішній П.І. Розбудова нової системи врядування в Україні: етнонаціональний аспект (Теоретико-методологічний аналіз): Монографія / П.І. Надолішній. – К.; Одеса: Вид-во УАДУ; Астропринт, 1999. – С. 197–198.

4. Федеральний Закон «О национально-культурной автономии» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.medialaw.ru/laws/russian_laws/txt/49.htm

5. Федеральний Закон «О национально-культурной автономии» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.medialaw.ru/laws/russian_laws/txt/49.htm

6. Жаботинский В. Самоуправление национально-го меньшинства / В. Жаботинский // Вестник Европы. – 1913. – № 9. – С 117–138; – № 10. – С. 131–158.

7. Жаботинский В. Назв. праця.

3.2. Інститути автономії

Дослідниками вже підіймалося питання про етнорегіон як окремий, самостійний об'єкт державної етнонаціональної політики. Причому у прикладному

плані поняття «етнорегіон» виконує важливу методологічну функцію: етнорегіональний аналіз як системний, комплексний у своїй основі є ефективним інструментом проникнення в сутність етносоціальних процесів, виявлення регіональної специфіки території країни¹.

Попри можливу контрверсійність, важливою є й проблема територіальної етнічної самоорганізації, яка відбиває собою процес формування етнічних, неукраїнських, територіальних громад. Йдеться, зокрема, про формування «національних» територіальних громад у вигляді національних округів та інших форм національного самоврядування – сільських і районних національних адміністративно-територіальних органів (Болградська Одеської обл., Хустська Закарпатської обл. та ін.). На нашу думку, такий підхід (формування органів самоврядування меншин) створює певні умови для етнічної (національної) самоідентифікації національних меншин, що відображає собою рівень їх етнополітичної мобілізованості, може забезпечити врахування етнокультурних традицій та менталітет етнічних спільнот. При цьому тут варто скористатися Законом «Про місцеве самоврядування в Україні», яким передбачено, що з метою врахування історичних, національно-культурних, соціально-економічних та інших особливостей здійснення місцевого самоврядування їх представницький орган може прийняти статут територіальної громади села, селища, міста (ст. 19. ч. Г)².

Варто при цьому звернути увагу на національне життя не тільки для титульної нації, а й національних меншин з тим, щоб були реалізовані права і кожного народу, причому диференційовано: кількісно домінуюча нація реалізує себе в державотворенні, яке гарантує йому повноту національного життя, а національні меншини отримують гарантії національного розвитку, якщо «вони зрозуміють своє становище,

підуть, з свого боку, назустріч українським політичним домаганням і тим скріплять позицію оборонців прав національних меншостей» (М. Грушевський)³.

Окремо слід вказати на те, що, скажімо, у районах компактного розселення кримських татар становлення місцевого самоврядування відбувається у контексті прагнення народу до самовизначення у формі національно-територіальної автономії. Тобто, процес територіальної самоорганізації буде постійно спрямований на утвердження саме кримськотатарських адміністративних одиниць. І з цим не можна не рахуватися. Принаймні, цей процес може бути спрямований в русло доцільності саме завдяки можливому законодавчому актові, який визначив би правовий статус кримськотатарського місцевого самоврядування, а не правовий статус кримськотатарського народу, на чому наполягають його представники. Нами відстоюється культурна модель, що передбачає існування паралельних культур, змушених до існування в межах певної території.

Між тим зараз розроблена модель міжкультурного взаємозв'язку, що засновується на новому баченні культури, робить акцент на мультикультурну, мультиетнічну, мультиконфесійну багатомовну мозаїку, де кожний етнос вносить свій специфічний внесок у спільне надбання.

Новим в міжкультурному підході є пріоритет, який надається взаємодії, взаємозв'язку, розумінню іншого, співробітництву з іншими групами та колективами, партнерству та активному підключенню до спільних соціальних та культурних проєктів. На думку П. Надолішнього суттєвими характеристиками їх мають бути не лише децентралізація, а й різнокатегоріальність адміністративно-територіальних одиниць. Йдеться, отже, про використання традицій вирішення питання національного життя в межах місцевого самоврядування і в різних формах екстериторіальної

етнонаціональної самоорганізації⁴. Саме в такий спосіб і забезпечується, на наш погляд, втілення принципів іншокультурності, регіонального підходу, реалізація однієї з найважливіших функцій етнонаціональної політики – збалансування соціальних відносин на базі традиційних культурних регуляторів. Зрештою, «традиційно-патріархальні» та інституційні регулятори утворюють два конкуруючих начала у боротьбі за вплив на індивіда і соціальні групи.

Природно, що саме вплив перших вище там, де існує відповідна «соціальна морфологія», тобто культурне середовище, периферія, де живуть ізольовано, що дозволяє зберегти традиційні цінності більшою мірою, ніж центр»⁵. Що ж до автономії етносу (нації). Під нею ми розуміємо широке внутрішнє самоврядування етносу (нації) в рамках єдиної держави, що стосується не тільки адміністративних, а й інших сфер життєдіяльності даного етносу. Автономія проявляється у виборі свого шляху етнонаціонального розвитку, державного устрою; у виборі практичних заходів, методів виконання висунутих невідкладних завдань; в оцінці самим етносом (нацією) отриманих результатів.

Виникнення інституту автономії стало значним кроком на шляху до демократизації суспільства, суттєвим засобом у справі вирішення етнонаціональних проблем і що дуже важливо – сприяє уникненню можливих етнонаціональних конфліктів і сепаратистських рухів. Втім, не слід ігнорувати й зворотний бік цього соціального явища, коли автономія підсилює конфліктогенні чинники і сепаратистські настрої. Автономія етносу – необхідна умова життєдіяльності його як певної спільності людей. Відсутність автономії, залежність від центру навіть у вирішенні суто місцевих внутрієтнічних питань, стає чинником, що гальмує нормальний, природний розвиток етносу (нації), породжує драматизм у міжнаціональних відноси-

нах. Індикатором автономії етносу (нації) є його потяг і поступ до свободи, право на самостійний розвиток, тобто вільний вибір державно-національних утворень чи національно-територіальної автономії відповідно до волевиявлення всього народу; право народів на культурну автономію, створення національних об'єднань, союзів, громад, товариств, земляцтв, що сприяють максимальному задоволенню різнобічних національних потреб, збереженню своєї самобутності, оптимальному представництву у вищих та місцевих органах влади та управління.

Формами автономії етносу (нації) є: політична (часткова чи гранично-політична, тобто «напівполітична»), адміністративна, національно-культурна, національно-персональна. Коротко визначимо їх зміст і особливості. Політична автономія передбачає наявність держави (державного утворення), що входить до складу іншої держави. Суб'єкт автономії має певний обсяг повноважень політичного характеру (свою конституцію, законодавство, право на самостійне вирішення питань адміністративно-територіального поділу та ін.). Автономія напівполітична передбачає менші масштаби політичної самостійності порівняно з повною політичною автономією, але коло питань, які вирішуються в рамках цієї форми автономії, досить широке (організація інституту самоврядування, ведення місцевого господарства, економічної, культурної діяльності, соціальне забезпечення, охорона здоров'я тощо). Автономія адміністративна передбачає здійснення адміністративних, тобто управлінських функцій на території автономії.

Національно-культурна автономія передбачає наданням національним меншинам, які компактно проживають, широких прав у веденні свого національно-культурного життя, тобто прав рівності, вивчати й користуватися своєю мовою, мати свої освітянські і культурно-мистецькі установи. Національно-персо-

нальна автономія передбачає організацію та діяльність в рамках національних союзів, кожен з яких має забезпечити об'єднання в його лавах представників відповідних національностей (етносів) незалежно від місця поселення.

Національні союзи створюють списки громадян, які належать до відповідної нації (національний кадастр своїх членів), користуються законодавчою ініціативою, їм надається виняткове право представництва етносу (нації) перед державою і громадянськими установами. І в сучасних умовах принцип національної рівноправності має бути універсальним на всій території держави, у всіх регіонах країни, адже це вагома складова проблеми захисту прав людини.

Сутність полікультурної державної політики полягає в тому, що розвиток самобутніх етнічних культур, мов та релігій не повинен вести до ізоляції, а тим більше ворожості між етнічними групами. Полікультурність передбачає, що етнічний та культурний ренесанс меншин має відбуватися паралельно з інтеграцією етнічних фрагментів поліетнічного українського соціуму в єдиний етносоціальний та етнополітичний організм, яким є громадянське суспільство та українська державність. Тільки таким шляхом можна забезпечити органічне поєднання прав людини і прав народів, які складають категорії етнічних меншин, її відносну автономність і інтегрованість у цілісний соціальний і громадянський соціум. Ми погоджуємося з думкою Л. Шкляра про те, що національним меншинам в Україні не буде ніяких перепон на шляху до їх участі в процесах державотворення. Але саме державотворення є не державоруйнуванням, виявом чого є регіонал-сепаратизм, іредентизм, юніонізм на імперських засадах чи щось подібне до цього.

Ось чому на сьогодні, як ніколи, нагальним є питання не просто про національне відродження, а про

відроджувальні або ренесансні процеси в ситуації поліетнічності. Тобто, слід визначити вплив на державотворчий процес, з одного боку, титульної нації, яка є рушієм національної ідеї, національних прагнень тощо, а з іншого – національних меншин, які нерідко ренесансні вияви титульної нації сприймають як «націоналізм» або «шовінізм»⁶.

Поняття самовизначення варто, на нашу думку, трактувати як форму забезпечення права громадянських та етнокультурних спільнот на вибір самостійних шляхів національного та культурного розвитку, форм політичного управління. Самовизначення в умовах держави з поліетнічним складом населення здійснюється у двох основних формах: територіальних утворень та національно-культурних автономій. Важливою формою самовизначення є екстериторіальна національно-культурна автономія, її суб'єктом можуть бути будь-які етноси чи окремі етнокультурні общини незалежно від території розселення.

Важливим є й те, що в Україні поступово складається система регулятивного впливу держави на етнонаціональну сферу життя суспільства. Її основні елементи: а) національне законодавство; б) відповідні організаційні структури в системі органів виконавчої влади; в) загальнодержавні і регіональні програми етносоціального розвитку; г) організаційно-правові, економічні і політичні механізми реалізації етнонаціональної політики, контролю за дотриманням національних прав особи і прав етнічного колективу⁷. Набувається досвід регулювання етнонаціональних процесів на регіональному рівні.

Однак загалом діяльність органів державної влади і місцевого самоврядування має переважно ситуативний характер. Вона не спирається поки що на ґрунтовні наукові розробки і реформи. Одна з ключових проблем державного управління у сфері етнонаціонального розвитку полягає у визначен-

ні правосуб'єктності етнонаціональних структур, суб'єктивних прав та юридичних обов'язків учасників державно-управлінських відносин, регламентуванні форм активності їх участі у формуванні характеру та напрямів керуючої дії. реалізації державно-управлінських рішень. Кінцева мета державного регулювання в даному разі не встановлення меж (обмеження) прав національної спільноти, а сприяння реалізації її законних прав.

Значне місце в регулюванні відносин, що виникають у процесі державного управління в етнонаціональній сфері, посідають неюридичні норми – передусім зумовлені культурними традиціями, а також політичні, моральні та ін.⁸. Етнополітичний простір України передбачає надання рівних можливостей розвитку всім етнічним та національним групам. Рівність етносів – це соціальна цінність будь-якої багатонаціональної держави, запорука повнокровного співробітництва і безконфліктного вирішення міжнаціональних відносин.

З одного боку, етнополітичний простір України має сприяти відродженню і збереженню духовної і культурної спадщини кожного з етносів, що населяють Україну, і передусім українців, уникненню негативних елементів у міжетнічних, міжнаціональних стосунках, подоланню демократичними засобами етносоціальних напруг, що виникають, а з іншого – повинен забезпечувати не тільки відродження етнічної самосвідомості а й культивувати поважне ставлення до національної гордості, гідності при самостійності економічного, політичного і духовно-культурного розвитку етносів, отже етнічних цінностей кожного з них. Тільки за таких умов останні можуть збагачуватися за рахунок інших народів.

Варто усвідомити, що цей процес повинен бути продовженням традицій кожного етносу (нації), які притаманні йому. Важливою передумовою цілеспря-

мованого використання етнополітичного простору України повинні бути пошуки найоптимальніших шляхів, засобів забезпечення інтересів національних груп, згуртування їх на конструктивну дію утвердженню демократичної етнонаціональної політики, запобіганню виникнення етнонаціональних, етнополітичних та етнорегіональних суперечностей чи конфліктів тощо.

Сучасна етнополітична ситуація в Україні характеризується тим, що етнополітичний простір суттєво розширює свої межі.

Розширення меж етнополітичної свободи і облаштування її в новому просторі відбувається при цьому відносно повільно. Старі цінності та норми, попередня культура, насамперед політична, відтісняється новими поступово, таким чином, що національні спільноти, котрим припадає жити на стику двох епох, повинні встигнути адаптуватися до нових умов. Що ж до такого поняття як «етнодержавницький простір» України, він, на наш погляд, означає, що українська нація, яка проживає компактно на своїй автохтонній території, становить більшість населення; здійснює основне право на політичне самовизначення; створює і забезпечує всі необхідні умови для максимального збереження і розвитку надбань своєї нації в економічній, політичній соціальній, духовній сферах життя, збагачення її духовності, культури, мови, прогресивних традицій тощо. Етнодержавницький простір України включає в себе не лише піклування про «свою» державоутворюючу націю, а й забезпечення належних рівних умов для розвитку всіх інших націй, етнічних груп, які проживають на її території і входять до складу її народу, і передусім пропорційного їх представництва в органах державної влади, якщо вони компактно проживають, а також реалізувати їх право створювати місцеві органи самоврядування.

Громадяни держави незалежно від їх національної приналежності також мають право вимагати від неї, щоб вона гарантувала правові норми і матеріальні передумови для добробуту суспільства і свободи особистості. Надзвичайно важлива сфера державної діяльності – формування юридичної бази функціонування громадянського суспільства, розробка і введення в дію законів, які б надійно захищали права людини.

З іншого ж боку, виникає гостра потреба посилення національної, етнічної консолідації для захисту вже не тільки колективних, скільки прав політичних, юридичних, економічних на рівні індивіду, забезпеченні пріоритетного розвитку соціально-економічних та культурних умов життєдіяльності людей. «Потрібен національний патріотизм, – слушно писав з цього приводу П. Толочко, – як глибока повага до власних етнічних коренів, до звичаївних і драматичних діянь пращурів, до отчих могил. Бути патріотом України – значить любити її в славі і в біді, причому не з прекрасного далека, а тут, на рідній землі»⁹.

У західній літературі розроблено принаймні чотири основні підходи відносин між нацією та етнічністю, з одного боку, та державою і територією, з іншого (К. Джіордано, У. Альтерматт та ін.)¹⁰:

1) інтеграційна або асиміляційна модель, яка втілювалась, передусім, у США у контексті втілення в життя концепції «плавильного тигля»;

2) модель черезсмужжя. Вона пов'язана з масовою міграцією в Європу різних народностей, а сама Європа поступово перетворилась у своєрідну полікультурну лабораторію сучасності, де існувало сегреговане співіснування жителів міст;

3) модель – автономія, співвідноситься з наслідками другої світової війни як реакція на культурне панування столиць у вигляді руху за автономію, культурну та політичну самостійність, і її постулатами є:

культурна автономія, більш широке представництво у центральному уряді та економічні заходи щодо підтримки периферійних регіонів. Тут, як бачимо, територіальність відіграє значно більшу роль, ніж в імміграційній моделі та моделі черезсмужжя;

4) модель розподілу пов'язана з розпадом СРСР та утворенням нових незалежних держав. При цьому мобілізація етнонаціональних почуттів народу пов'язувалась з державно-територіальними кордонами, які не співпадали з кордонами етнічними, мовними та культурними¹¹.

В цьому ряді виділимо автономію як досить таки ефективний інститут врегулювання етнонаціональних проблем та забезпечення прав особи. Для України характерною є територіальна автономія, при якій етнічність виведена із системи державоутворюючих компонентів. Що ж до такого варіанта самовизначення, як автономії культурно-національної чи екстериторіальної, як правило, все це рівень місцевого самоуправління, який враховує етнокультурний та регіональний чинник і є своєрідною етнічною самоорганізацією національних меншин. Потрібен вибір оптимальної стратегії і тактики для розв'язання питань, що постають внаслідок взаємодії та зіткнення інтересів етнічних груп та держави, пошуку балансу між інтересами титульної нації, національних меншин (окремо виділимо, хоча з теоретичної точки зору це недоречно, російську національну меншину) та кримських татар, що претендують на приналежність до корінного народу.

Для України варто було б розглянути модель етнодержавотворення в умовах мажоритарної демократії (США, Велика Британія, Австралія та ін.), яку, напевно, варто наслідувати. Адже держава в цій моделі не регламентує і не втручається в етнічні відносини, але сприяє національному будівництву, зокрема запроваджує для всіх громадян спільну мову, спільний па-

тріотизм, національні інститути тощо. Держава створює умови для добровільної асиміляції, але дозволяє етнічним групам або зберегти або позбутися своєї субкультури, жити окремо або змішуватися з іншими. Першоосновою суспільства тут є особа, її заслуги, здібності, досягнення пріоритетних прав людини¹². Принаймні, важливо здійснювати політику етнокультурного плюралізму із рівними правами та обов'язками для всіх національностей, впроваджувати єдиних «правила гри», однаково обов'язкових для всіх учасників етнополітичного процесу.

Чинниками, здатними нейтралізувати розвиток подій у небажаному напрямі, є, на наш погляд, підтримка культурного розвитку національних меншин, забезпечення їхньої спільної участі в органах влади, єдині для всіх символи держави, прийняті для представників різних національностей, зміцнення відносин з державами, з якими певні національні меншини є спорідненими. І безумовне використання позитивного міжнародного досвіду попередження і мінімізації етнічних напружень.

Національно-культурна самоорганізація в Україні відзначатиметься, напевно, різноманітністю форм, а відтак, зв'язків і взаємодії з органами державної влади і місцевого самоврядування, а саме: а) національно-культурні та культурно-просвітницькі товариства, земляцтва, які дбатимуть про інтереси переважно своїх членів. Їх буде влаштовувати участь у роботі консультативно-дорадчих органів при регіональних органах державної влади і місцевого самоврядування; б) багаторівневі обласні (регіональні) і всеукраїнські національні об'єднання, які виступатимуть від імені певної спільноти в цілому, тобто національно-культурні автономії. Вони будуть ставити питання про участь у здійсненні владних повноважень стосовно питань етнокультурного розвитку; в) національні громадські об'єднання, які будуть розширювати діа-

пазон своєї дії на весь спектр проблем (економічних, соціальних, культурних, демографічних, екологічних, інших), і вирішення яких повинно гарантувати збереження самобутності національної спільноти, її виживання як такої і прогресивний розвиток. Вони балансуватимуть між національно-культурною автономією і національно-персональною автономією.

Це є найзагальніша класифікація ймовірних моделей етнічної самоорганізації. Вона, безсумнівно, матиме численні перехідні форми. Більше того, відображуючи спосіб розселення, насамперед національних меншин, нерідко національно-культурна (етнокультурна) автономія матиме змішаний характер, а саме: охоплюватиме не лише дисперсну, але й компактно проживаючі частини спільнот.

Національні територіальні громади і їх комунальні об'єднання, асоціації, у які можуть об'єднуватися за національною ознакою, органи місцевого самоврядування, ставатимуть колективними членами національно-культурних автономій, або будуть співробітничати на договірній основі, що сприятиме зміцненню економічного потенціалу етнічних спільнот задля вирішення проблем етносоціального розвитку.

Право на самовизначення було здійснене українською нацією, усім українським народом. Громадяни України – неукраїнці, їх етнічні (національні) колективи є частиною українського народу, який виступає носієм суверенітету і єдиним джерелом влади, здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Екстериторіальна етнічна самоорганізація є одним з проявів самоорганізаційних процесів, що хоча і повільно, все ж таки розгортаються в українському суспільстві. Маючи на меті збереження етнічної ідентичності дисперсно розселених національних груп, реалізацію національних прав осіб в етнічного колективу екстериторіальна етнокультурна самоорганіза-

ція сприяє вибору оптимального державного устрою і адміністративно-територіального поділу України.

Як показує історичний досвід, її реалізація у різних формах можлива лише в демократичному суспільстві, за умови ліберальних економічних відносин, при високому рівні активності етнічних спільнот. Прийняття демократичного Закону України «Про національні меншини в Україні», проголошення ним права меншин на національно-культурну автономію відіграло позитивну роль у гармонізації між-національних відносин у перші роки незалежності України. Однак з часом його норм стає вже недостатньо для регулювання етнонаціональних процесів. Неузгодженість законодавчого процесу в цілому призвела до того, що окремі норми Закону не можуть бути реалізовані на практиці, перетворюючись на декларації, що виводить у деяких випадках процес самоорганізації меншин за межі правового поля.

Процесу формування нормативно-правової бази національно-культурного розвитку з початку 90-х років властиві певна логіка і певний взаємозв'язок у макрорегіональних межах, насамперед, на теренах колишнього СРСР і країн Східної Європи. Кожен новий законодавчий акт враховує попередні, прийняті в окресленому просторі. На початку XXI сторіччя в Україні є можливість, прямуючи в руслі цієї тенденції, ще раз осмисливши власний досвід двадцяти років, створити нормативно-правову базу регулювання етнонаціональних процесів, адекватну сучасному етапу розбудови українського суспільства.

1. Надолішній П.І. Розбудова нової системи врядування в Україні: етнонаціональний аспект (Теоретико-методологічний аналіз): Монографія / П.І. Надолішній. – К.; Одеса: Вид-во УАДУ; Астропринт, 1999. – С. 197–198.

2. Закон України про місцеве самоврядування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/>

cgi-bin/law2/main.cgi?nreg=280%2F97-%E2%F0&test=4/UMfPEGznhh/in.ZidiZ67.HI48os80msh8Ie6

3. Нова Рада. – 1917. – 1 квітня.
4. Етнос і соціум: монографія / Б.В. Попов, В.А. Піддубний, А.Є. Шкляр та ін.; за ред. Б.В. Попова. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 15.
5. Надолішний П. Назв.праця. – С. 268.
6. Там само. – С. 273.
7. Толочко П. Від буття до свідомості, чи від свідомості до буття / П. Толочко // Урядовий кур'єр. – 1995. – 7 березня.
8. Альтерматт У. Етнонаціоналізм в Європе / Урс Альтерматт. – М.: Росийский государственный гуманитарный университет, 2000. – С. 57–58.
9. Там само. – С. 73.
10. Картунов О., Мураховська О. Поліетнічні держави. Моделі демократії / О. Картунов, О. Мураховська // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – С. 742.
11. Bugajski J. Ethnic Politics in Eastern Europe. – N.Y., 1999. – P. XII–XIXII.
12. Ibid. – P. 219.

3.3. Етнополітичний простір України

Україна – держава з поліетнічним складом населення (понад 130 національностей), і тому повинна забезпечувати права не тільки титульної нації – українців, які складають більшість населення держави (77,8%), а й представників інших національних спільнот (22,2%, з них 17,2% етнічних росіян).

Законодавча база етнонаціональної політики України, в тому числі з питань забезпечення прав національних меншин, складається з Декларації про державний суверенітет України, Акта проголошення незалежності України, Декларації прав національностей України, Конституції України, Закону України «Про національні меншини України», Закону України

«Про освіту», «Про об'єднання громадян» та інших актів.

Закон України від 25 червня 1992 року «Про національні меншини в Україні» оперує формулою «національні меншини», але вкладає в цю формулу загальноновизнаний в сучасній міжнародній практиці сенс – неукраїнські етнічні групи громадян на терені України. Стаття 3 Закону закріплює таке положення: «До національних меншин належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою»¹. Згідно статті 11 цього ж Закону, громадяни мають право вільно обирати та відновлювати національність. Не допускається примус в будь якій формі до відмови від своєї національності².

Законодавство України гарантує рівність конституційних прав і свобод і рівність перед законом всіх громадян, незалежно від раси, кольору шкіри, етнічного походження (Ст. 24 Конституції України). Законом України «Про національні меншини в Україні», визначено, що громадяни України, що належать до національних меншин, мають право обрратися або призначатися на рівній основі на будь які посади в органах законодавчої, виконавчої і судової влади, місцевого самоврядування ...» (Ст. 9)³.

Згідно статей 10, 11, 53 Конституції України, статей 6 і 7 Закону України «Про національні меншини в Україні», статей 25-29 «Закону України про мови» в Україні гарантовано рівне право на отримання освіти всіма громадянами України незалежно від їх етнічного походження.

Закон України «Про національні меншини» гарантує національним меншинам право на національно-культурну автономію (Ст. 6) в рамках якої національні меншини можуть вирішувати свої мовні, культурні та освітні проблеми. В той же час, існує проблема

розширення поняття національно-культурна автономія, відпрацювання механізмів реалізації прав національних меншин на таку автономію.

У відповідності з Декларацією прав національностей України (Ст. 1) дискримінація за національною ознакою забороняється і переслідується законом. Відповідно ж статті 3 Закону України «Про місцеве самоврядування», будь які обмеження прав громадян України відносно участі в місцевому самоврядуванні в залежності від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, етнічного, соціального походження, терміну проживання на даній території забороняється.

Законом України «Про об'єднання громадян» (Ст. 4) передбачено, що не підлягають легалізації, а діяльність легалізованих об'єднань забороняється в судовому порядку, якщо їх метою є розпалювання національної чи релігійної ворожнечі чи обмеження загальноприйнятих прав людини. Конституція України (Ст. 37) забороняє створення і діяльність політичних партій а також громадських організацій, програмові засади яких або дії яких направлені на розпалювання міжнаціональної, расової чи релігійної ворожнечі. Аналогічна норма міститься у статті 66 Кримінального кодексу України, яка передбачає відповідальність за розпалювання національної ненависті, приниження національної честі та гідності, чи обмежує права громадян (чи встановляє переваги) в залежності від їх расової, національної чи релігійної приналежності⁴.

Крім того, Україна приєдналася до основних міжнародних договорів в галузі забезпечення прав національних меншин. Зокрема, Україна ратифікувала «Рамкову Конвенцію Ради Європи про захист національних меншин», а також «Міжнародний Пакт про громадянські і політичні права», «Міжнародний Пакт про економічні, соціальні і культурні права», «Кон-

венцію про попередження злочинів геноциду і покарань за нього», «Конвенцію по боротьбі з дискримінацією в галузі освіти», «Міжнародну Конвенцію про ліквідацію всіх форм расової дискримінації», «Європейську Конвенцію прав людини» та ряд інших документів.

Але, як слушно зазначає О. Майборода, «Законодавство, як відомо, не діють самі по собі»⁵. Необхідні механізми здійснення державної етнонаціональної політики (етнополітичного менеджменту), політики регулювання міжетнічних відносин, політики раннього попередження можливих етнічних напружень і конфліктів. До того ж, фахівцям добре відома довга та багата страждальна доля Концепції державної етнонаціональної політики, яка має встановити базові принципи взаємовідносин держави і етнічних спільнот. І насамперед визначити, як підкреслює О. Майборода: «хто є об'єктом етнополітики – цілі етнічні спільноти чи тільки окремі громадяни? Чи можна вважати надання заходів підсиленої підтримки тим етнічними спільнотами, які цього потребують, дискримінацією інших спільнот і порушенням утвердженого Конституцією принципу рівності громадян?»⁶.

До того ж потребують уточнення і корегування і тексти самих законів в етнополітичній сфері. Якщо, незважаючи на деякі недоліки, визначення поняття «національна меншина», спирається на напрацьовані світовою теорією та практикою критерії, і надає можливість громадянам України вільно визначати свою належність до етнічних груп, а відповідно, і користуватися передбаченими для них законом правами, то термін «корінні народи», включений до тексту Конституції України, викликає багато питань. І в першу чергу, хто є корінним народом в Україні, і якими правами ці народи користуються? І чи підпадають ці народи під дію Конвенції МОП № 169. І якщо так, то якими перевагами вони мають ко-

ристуватися? Зрозуміло, що внесення цього терміну в текст Конституції було результатом певного компромісу, але Конституція є нормою прямої дії, а питання залишилося відкритим, адже неусталеність і неформалізованість самого терміну «корінні народи України» надає підстави для порушення цілим рядом національних меншин питання про надання їм статусу «корінного народу» з повним переліком преференцій, які надаються цим народам згідно Конвенції МОТ № 169.

Спроби вітчизняних дослідників розробити загальновизнану, чи принаймні прийнятну дефініцію «корінний народ» не можна визначити як вдачу. Однією з спроб є визначення «корінних народів України» є наступне: «Корінні народи України – групи громадян України, національне самоусвідомлення та почуття спільності яких включають уявлення про генезис цих груп на просторі, що є територією Української держави, де проживає більшість осіб відповідних національностей»⁷. Автори цього визначення вважають, що до «корінних народів України» можуть відноситися не тільки «чотири автохтонних національно самобутніх груп населення України – українців за національністю, кримських татар, кримчаків і караїмів»⁸, а й «водночас не позбавляє права на таку саму ідентифікацію (як корінного народу – С.Р.) українських громадян іншого етнічного походження»⁹. Якщо сама дефініція, в правовому дискурсі, в принципі лежить в площині Конвенції МОТ № 169, яка встановлює певні рамки, в межах яких перераховані основні елементи, необхідні для визначення корінних народів, а саме «народи, що ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах, соціальні, культурні та економічні умови яких відрізняються від інших груп національного середовища і стан яких регулюється повністю чи частково власними звичаями, чи традиціями чи спеціальним законодавством; на-

роди в незалежних країнах, які розглядаються як корінні в силу того, що вони є нащадками тих, хто населяв країну чи географічну область, частиною якої є дана країна в період її завоювання чи колонізації чи в період встановлення існуючих державних кордонів, і які, незалежно від їх правового становища, зберігають деякі, або всі свої соціальні, економічні, культурні і політичні інститути»; (а також – С.Р.), вказівки самих народів на належність їх до корінних чи народів, що ведуть племінний спосіб життя розглядається як засадничий критерій для визначення груп, на які розповсюджується положення Конвенції»¹⁰, то аргументацію авторів не можна, з нашої точки зору, визнати коректною. Зрозуміло, що вона базується не в останню чергу на розмитості та невизначеності положень самої Конвенції № 169, але за логікою авторів «вітчизняні законодавство і більшість наукових практик базуються на визнанні без альтернативної рівності прав громадян, пріоритетності прав особи і громадянина у забезпеченні як індивідуальних, так і групових прав і свобод, самоідентифікація з корінним народом не створює для будь-яких осіб і груп осіб жодних привілеїв або виняткових прав – ані індивідуальних, ані групових. Отже втрачають сенс потенційно конфліктогенні спроби ставити питання про законодавче закріплення особливого преференційного статусу будь-якої етнічної спільноти як корінної»¹¹.

Спробуємо довести цю логіку до абсолюту. Сенс законодавчого закріплення, або правового тлумачення статусу будь-якої національної спільноти в Україні як корінної, дійсно втрачається, оскільки теоретично (гіпотетично) кожна з 130 етнічних спільнот України (включаючи титульну націю – українців) може вважати себе корінною. Слідуючи цією ж логікою корінними народами у Франції, наприклад, можна вважати французів, а також бретонців, корсиканців, фла-

мандців; у Німеччині, відповідно, німців, в Італії – італійців. В абсолюті – всі народи світу можуть вважатися корінними. Однак, і світове співтовариство, і окремі держави не стали на шлях такого суперрозширеного трактування як самої категорії «корінні народи», так і власне, правових і політичних практик. До народів, які мають сьогодні статус «корінних», відноситься досить обмежений перелік, а саме евенки Далекого Сходу, ескімоси та алеути Півночі, саамі в Норвегії, маорі Нової Зеландії, аборигени Австралії, індіанці Північної і Південної Америки та деякі інші.

Варто врахувати той факт, що в буденній свідомості багатьох національних меншин (росіян Слобожанщини, Півдня України, Криму, угорців Закарпаття, румун і молдаван Північної Буковини та Ізмаїльщини, болгар, гагаузів у Буджаку, греків Приазов'я, татар у Криму та ін.) існують стійкі переконання, що саме вони є корінними націями в місцях їх компактного проживання, що це їх рідна земля, мала батьківщина. Не слід також забувати про розбіжності в середині самої титульної нації за мовними і соціокультурними ознаками, деякі фахівці навіть ведуть мову про дві політичні нації в Україні¹².

До того ж, прийняття окремих законопроектів, що проголошують привілейоване становище окремих національних меншин порівняно з іншими національними меншинами, з нашої точки зору, недоречно, бо детонує націоцентристські підходи до реалізації прав і становища як українців, так і деяких національних меншин.

Це може привести до ланцюгової реакції вимог на самовизначення серед угорців Закарпаття, росіян в Криму та інших етнонаціональних груп населення, загострить карпато-русинське питання. Подальший розвиток подій в цьому напрямку досить вірогідно приведе до етнічного сепаратизму в окремих регіонах з претензіями на територіальні зміни, чи навіть

до іредентизму, що становить суттєву небезпеку національній безпеці України.

Народ України повинен мати єдиний політико-правовий статус, закріплений у Конституції України, незалежно від національної ознаки. Тому надавати одному народові порівняно з іншими народами особливого статусу нема потреби, і це може негативно вплинути на міжнаціональні стосунки в Україні, викликати занепокоєння українського населення, яке може поставити питання про правовий статус українців, тобто все зведеться до принципу «національності», точніше до його реанімації, – створення моноетнічної національної держави. Проголошення особливих статусів кримськотатарського народу, кримчаків, греків та ін. поряд з існуванням законів про національні меншини призведе до формування самої України як держави на принципах етнічності, як багатонаціональної держави, а не єдиної держави з багатонаціональним складом населення.

Все це зупинить процес складання української політичної нації, загальмує процес утворення стійкого соціуму – «народ України», який не буде розтягуватися штучними статусами і привілеями, зрештою, вищевказаний підхід заблокує становлення України як держави, що нині розглядається, як політичний організм з різними етноструктурними елементами. Статус національних меншин, в т.ч. кримськотатарського народу, повинен включати в себе дві складові: права і обов'язки громадян України і права і обов'язки національних меншин в Україні.

Щодо конкретних умов, які склалися в Україні, то оптимальним для успішного розвитку та реалізації прав етнонаціональних меншин в рамках української держави, на наш погляд, уявляється надання автономії етнічним меншинам в національно-культурних питаннях, державна допомога розвитку культур, діяльності національних громадських об'єднань. На-

томість в політичній, економічній, соціальній сферах особи, які належать до меншин, повинні реалізувати свої права в порядку і формах, передбачених для всіх громадян України, що сприятиме зміцненню стабільності в суспільстві¹³.

В той же час, необхідно констатувати, що через неузгодженість законодавчого процесу і відсутність механізмів реалізації, значна частина правових норм, в тому числі і Закону України «Про національні меншини в Україні» носять декларативний характер і їх важко застосувати на практиці. Більше того, в деяких випадках процес самоорганізації національних меншин виходить за рамки правового поля. В першу чергу це стосується очевидної декларативності права національних меншин на національно-культурну автономію, адже практично відсутня економічна база етнокультурного та етносоціального розвитку. Стаття 14 Закону України «Про національні меншини» встановлює, що національні громадські об'єднання мають право висувати своїх кандидатів у депутати на виборах органів державної влади відповідно до Конституції України, законів про вибори народних депутатів України і депутатів місцевих Рад. Однак, в законах про вибори цього права національних громадських об'єднань не передбачено, і жодна національна меншина не може звернутися до суду чи до законодавця з цього приводу. Цей перелік можна продовжити.

Надзвичайно контроверсійним є також, як вже згадувалося, Закон України «Про ратифікацію Європейської Хартії регіональних мов і мов меншин». Додамо до цього некоректні формулювання у тексті Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов і мов меншин», таких мов, як «єврейська» та «грецька».

Накопичений досвід міжетнічних стосунків в Україні дає змогу зробити певні висновки щодо бачен-

ня етнонаціональної ситуації та міжнаціональних відносин в різних регіонах країни. Неоднакова чисельність етнічних спільнот, різноманітність моделей компактного та дисперсного їх розділення, і різці строки проживання на тій чи іншій території, нерівномірні темпи соціально-економічного та культурного розвитку, вельми від'ємний «стаж» та досвід політичного розвитку – всі ці та багато інших об'єктивних факторів дають змогу говорити не про уніфікацію національностей, а їх подальшу диференціацію та зближення багатокладності всього «етнічного господарства».

В багатомовних країнах державна політика щодо національних меншин може розвиватися по чотирьох основних напрямках: плюралізм; інтеграція; асиміляція; сегрегація.

Найбільш продуктивною в Україні може бути політична лінія, в якій би одночасно поєднувалися плюралізм і інтеграція. Це не тільки можливий, а й найбільш раціональний варіант політики, який би відобразив об'єктивні тенденції в розвитку національних меншин. Разом з тим можна передбачити, що під час реалізації цієї політики виникнуть окремі складнощі. Найбільшою з них загрожує стати статус мов національних меншин, в першу чергу – російської мови, бо з існуючих варіантів вирішення мовної проблеми в Україні обраний такий, що в найменшій мірі відображає статус мов національних меншин.

В країнах світу є чотири варіанти вирішення цієї проблеми:

- надання національного чи офіційного статусу всім мовам основних етнічних груп;
- деякі мови меншин відносяться до офіційних;
- офіційний статус мов деяких меншин на регіональному, а не на національному рівнях;
- мовам національних меншин не надається офіційного статусу ні на регіональному, ні на національ-

ному рівнях, але їх застосування гарантується Конституцією, законом, договором.

В нашій державі запроваджено останній варіант. Складність полягає в особливому поширенні російської мови, якою користуються не тільки росіяни, але й значна частина українців, а також представники інших національностей, що мешкають в Україні. До того ж, в деяких важливих сферах життя до останнього часу саме російська мова була повністю панівною. Це дає підстави говорити про суттєве протиріччя між дійсним поширенням російської мови та її статусом, що може призвести до серйозних конфліктів, загрожувати національній безпеці України.

В умовах, що склалися, можна поки обмежитися лібералізацією мовної політики. Але це не виключає, що в разі загострення ситуації доведеться піти й на більшу демократизацію. Український характер держави об'єктивно перемаже, але для цього треба зберегти державу.

Слід врахувати, що об'єктивно існують суперечності між націями і державою, їх інтереси не завжди збігаються. До того ж самі нації в поліетнічній державі, якою є Україна, як правило, знаходяться в подвійному становищі. З одного боку, вони – суб'єкт політичних процесів, з другого, – об'єкт державної політики.

Все це породжує не менш суперечливі, але об'єктивні тенденції – доцентрові та відцентрові.

Типологічно протилежності в етнонаціональній сфері можна було б звести до такої схеми:

1. Між розвитком окремих націй, народностей, національних груп та багатонаціональним складом населення держави, якою є Україна.

2. Між нацією, що дала назву державі та націями, народностями, національними групами, що мешкають в Україні без наявності будь-якого національно-автономного утворення.

3. Між націями, народностями, національними групами та населенням національно-територіальних автономій.

4. Між окремими елементами української нації, які тяжіють до сепаратизму та іредентизму.

5. Між Україною як унітарною державою та окремими регіонами, що воліють федеративного національно-державного устрою.

6. Між основною частиною українського народу, що завжди виявляє толерантність до інших народів України, та націонал-шовіністами, що вважають їх «чужими», «ворожими».

7. В середовищі окремих інонаціональних груп, що мають різне бачення свого етнонаціонального розвитку в Україні.

Не можна також забувати, що в масовій свідомості склалося хибне уявлення про державу як про форму самоуправління виключно титульних націй. Ця теза знаходить підтримку в певних політичних колах.

На нашу думку, це не відповідає потребам нашого суспільства, бо суб'єктами національних відносин мають бути народи-етноси, що історично склалися, реально існують, а не національно-державні, національно-територіальні утворення, які є організаційними формами регулювання міжнаціональних відносин та можуть бути замінені іншими формами, ліквідовані чи створені у міру необхідності. Тільки при такій постановці питання усі етноси, які складають населення України, можуть справедливо поділяти між собою суверенітет та престижну діяльність, що має принципове значення для оптимізації та життєдіяльності. Слід, однак, зауважити, що до реалізації цієї ідеї ще дуже далеко навіть в юридично-му плані, не кажучи вже про практичний бік справи.

В Україні ми маємо справу з трьома типами спільнот з їх специфічними інтересами:

1. Народ України та його загальні інтереси.
2. Українська нація та її національні інтереси.
3. Інонаціональні жителі України та їх власні національні інтереси.

Узгодження цих інтересів і є стрижнем державної етнонаціональної політики. Крім того, етнонаціональна політика має визначатися типом етнонаціональних відносин, що сформувалися в державі, характером етнічної взаємодії, етнополітичною свідомістю. Вона обумовлена також етнополітичною організацією, станом етноеліт, політичних партій і організацій національних меншин.

Етнополітичні відносини в Україні, на жаль, є надто політизованими. Ротація політичних еліт майже завжди приводить до зміни «етнополітичного курсу», веде до поляризації суспільства, особливо під час виборчих перегонів. Особливо це стосується мовної політики, як стала скоріше предметом політичних спекуляцій, ніж правового регулювання.

Труднощі в сфері міжнаціональних відносин – це реальність більшості сучасних держав, яким властива етнічна гетерогенність населення. Поліетнічність в таких державах приносить їм жорсткі іспити, потребує постійної уваги та урахування багатьох етнокультурних чинників.

Сучасна етнополітика – це по суті є взаємовідносини двох суб'єктів: держави та етнічних спільнот. В цих взаємовідносинах сплавлені в єдине ціле дві діаметрально протилежні тенденції – до централізму та до регіоналізму, аж до сепаратизму. Це не є чимось привнесеним, а є результатом внутрішньої логіки розвитку суспільства.

Вивчення досвіду етнополітики на Заході показує, що консенсус в політичних взаємовідносинах держави та етнічних груп вельми утруднений в силу різнонаправленості їх мети. В той же час і одна, і друга сторона повинні узгоджувати свої кроки з загаль-

носвітовими процесами та нормами в тій частині, що стосується національного та етнокультурного розвитку.

1. Про національні меншини в Україні. Закон України від 25 червня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 36. – С. 529.

2. Там само.

3. Там само.

4. Кримінальний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2341-14>

5. Майборода О. Український етнополітичний менеджмент: специфіка, здобутки, проблеми / О.Майборода [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dialogs.org.ua/ru/project/page8771.html>

6. Там само.

7. Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011. – С. 39.

8. Там само.

9. Там само.

10. Конвенция о коренных народах и народах, ведущих племенной образ жизни в независимых странах (Конвенция 169) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/iol169.shtml

11. Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011. – С. 39.

12. Нахманович В. Этнонациональные проблемы и государство – реальность и перспективы / В. Нахманович. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dialogs.org.ua/project_ua_full.php?m_id=8770

13. Див. докладніше. Шоста періодична доповідь України про виконання положень Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права. 2010.

Розділ 4

РЕГІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ ВНУТРІШНЬОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

4.1. Українська традиція

На нашу думку, про пріоритет прав і свобод можна вести мову лише тоді, коли він буде актуалізований, тобто матиме реальну форму буття, якою, як відомо, може бути лише взаємодія. Тому там, де має місце взаємодія прав і свобод людини і громадянина з правами і свободами будь-яких соціальних утворень, завжди права і свободи людини і громадянина матимуть пріоритет над правами і свободами взаємодіючої сторони.

Отже, з цієї взаємодії випливає, що переважаючі права і свободи людини і громадянина завдяки цьому нейтралізують і, таким чином, зводять фактично нарівень права і свободи іншої сторони, тобто перевага в межах взаємодії однієї сторони перешкоджає прояву прав і свобод іншої. Але головне полягає у тому, що принцип пріоритету прав і свобод людини і громадянина не лише не впливає з ідеї демократичної правової держави, а навпаки – суперечить їй. Адже право є таким специфічним відношенням між людьми, що відбиває стан справедливості, тобто таким, що не допускає і не може допускати ніяких пріоритетів і переваг. Тому там, де йдеться про пріоритет прав і свобод, там не може бути самого права, оскільки право несумісне з пріоритетами. А це означає, що і словосполучення «пріоритет прав і свобод» алогічне.

Безперечно, владними засобами можна наділити перевагами будь-який суб'єкт, але це ніякого відношення до права не матиме. Нове суспільство, слушно пише Т. Метельова, вимагає вільної людини, але вільної не від духовності і родових цінностей, а від усяко-

го невідлучності та незалежності від родової стихії, не від культури, а від системності. Важливо стверджувати націю через особистість і залучення до вселюдських цінностей, а особистість – через її зрощення з нацією і співвіднесеність зі світом і Богом. Зрештою, і вселюдські цінності стверджуються як такі, що живуть і творяться лише через націю та особистість¹. Додамо, що в жодному з міжнародних пактів про права людини не йдеться про пріоритет прав людини над правами нації, народу. Більш того, в силу того, що будь яке право за своєю сутністю є не що інше, як право вибору, колективні права не входять в протиріччя і не утискують індивідуальні права.

Прикладів тому в міжнародній правовій практиці достатньо. Наприклад, Хартія ООН починається словами: «Ми, народи Об'єднаних націй...». Як вказується у Резолюції № 637 Генеральної Асамблеї ООН від 16 грудня 1952 р., «право народів на самовизначення є передумовою для користування всіма основними правами людини». Варто згадати також відому Конвенцію МОТ № 169, де стаття 5 говорить про проблеми корінних народів як про проблеми і індивідів, так і груп. І нарешті – Декларація ООН 1986 р. «Право на розвиток» Ст.2. п.2: «Всі люди відповідальні за розвиток як індивідуально, так і колективно, приймаючи до уваги необхідність повної поваги до прав людини»². Окрім того, оперування тезою про «зверхність», на наш погляд, не лише розколює суспільство згідно з міфологізованою ознакою, але й стимулює протилежну тезу – пріоритет права нації, що також небезпечно, зокрема, для українського суспільства, яке лише почало складатися у соціум.

Розглянемо це питання у контексті національної держави, принцип якої був реалізований в Європі. Він полягає в тому що, держава, нація і народ ідентичні. Той, хто залишить позаду себе кордони будь-якої держави, в принципі покидає народ, до якого

він раніше належав. З часом в умовах набуття сили етнічної точки зору, вона надала дещо інший вигляд праву нації на самовизначення. Іншими словами, на наших очах відбувається зіткнення двох потужних сучасних парадигм політичного та громадського життя – парадигми національної та людської свободи, сутність якої лежить у площині компрометації національної ідеї як такої, що начебто несе в собі обмеження прав і свобод національних меншин та людини. А це, в свою чергу, веде до протистояння ідеології та політичних позиції, провокує крайні форми політичних рухів та об'єднань, веде до спекуляції навколо пекучих питань як гуманітарної, так і національної сфери, яка є її складовою частиною³.

Варто при цьому звернути увагу на те, що політизація етнічності викликала суспільний конфлікт за етнічними ознаками. Один одному протистояли два принципи: національної свободи, сприйнятої іншою стороною як принцип націоналізму, та інтернаціоналізму, як вияв імперського мислення, неоколоніалізму, шовінізму тощо. Пошуки «єдиноправильної» відповіді на питання щодо «прав людини» чи «прав нації» нагадують, на наш погляд, недавні часи, які відклались, як бачимо, у суспільній свідомості. Зрештою, аксіомою марксизму був розгляд етнонаціональних відносин, етнічних та національних рухів похідними, атрибутивними від відносин між класами. Відома формула К. Маркса: разом з антагоністичними відносинами між класами впадуть ворожі відносини між націями. А втім, як показує вся суспільна практика, етнонаціональні відносини є субстанційними майже в усій історії людства, що визначаються переважаням етнічної (національної) ідентичності над всіма її видами: статевою, родовою, територіальною, класовою, релігійною та ін. Зараз же дехто, особливо політики, розмірковують, на нашу думку, знову ж таки у руслі все того ж підходу – пошуку «єдино правильної»

відповіді на шляхах пошуку «пріоритету», «примату» чогось над чимось.

З огляду на це, конструктивним, на наш погляд, є підхід до вищезазначеної проблеми з позиції тлумачення соціальної реальності як «світу життя» поряд з такими поняттями, як «світ людини» та «світ нації». Даний підхід дає можливість проаналізувати таку соціокультурну реальність як досвід людської життєдіяльності, котрий разом з національною свідомістю, національною ідеєю, етнічною (національною) ментальністю тощо є важливою детермінантою становлення та буття всіх народів. Сама ж онтологія суспільства як складної категоріальної системи має, на нашу думку, включати в себе вивчення відносин, заснованих на особистому досвіді, інтегрованості в механізм – традиції, оцінювання за принципом «свій/чужий». Останній же – є сферою життя, в якому індивідуальне існування людини знаходить своє завершення в культурі як способі буття етнонаціональних спільнот. «Етнічні (етнонаціональні) зв'язки є засадничим типом суспільних відносин, однак найбільш глибоким типом ідентифікації людини є її культурна визначеність»⁴. Сама ж людська життєдіяльність пов'язана із специфікою засвоєння суспільно-історичного досвіду, що визначає, як наголошувалося раніше, типи етнічної (національної) ідентифікації людини.

Причому цей процес визначається не лише свідомими зусиллями суб'єктів історичної дії та інституційних методів виховання, а й способом буття того чи іншого народу. І що найголовніше – покладання досвіду людського буття в основу пояснення суспільних процесів, так би мовити, «реабілітує» універсальну природу людини (людина є існування, що передре сутності), яку сучасна цивілізація зводить до рольової функції. Має рацію М. Степико, який зазначає: «виробництво» суспільством «одномірних» людей, осіб з відчуженим характером, котрі мають «маніпу-

лятивний інтелект» і орієнтовані тільки на володіння, позбавляє цивілізацію варіативності розвитку, що є неодмінною умовою стабільності складних систем»⁵.

І ще одне важливе, на наш погляд, спостереження того ж автора: «зміст життєвого досвіду людини визначається тим способом, яким умови її буття набувають для неї якості безпосередньої реальності. Механізмом же, який формує внутрішній смисл життя, а не його зовнішню суспільно-історичну перспективу, є такий феномен як переживання». І далі – «виходячи з того, що переживання відновлює єдність практичного і теоретичного аспектів життя, світу і людини, воно є не стільки знання про об'єкт, скільки тотожність з ним, вираз цілісної суб'єктивно-об'єктивної істини життя. Останні ж становлять смислове поле всякої етнічної культури»⁶.

Ми вже звертали увагу на сутність такого поняття, як «громадянин». Тут же наголосимо на такому: це поняття пов'язане з процесом утворення національних держав і лише тоді, коли кожний її підданий стає її громадянином, а вся сукупність громадян – її сувереном. Лише після цього, «поєднавшись, держава і нація простують вперед у триумфальному унісоні»⁷. І, отже, право націй, як вважав ще Манчіні, це те саме, що право одиниці, поширене на спільну одиницю – націю»⁸. Саме тому «народність» стає основою права взагалі, міжнародного права, зокрема.

Оцінюючи річний досвід нелегкої, суперечливої боротьби, М. Грушевський закликав триматися в національній політиці розважливих підходів, уникати, зокрема конфронтації з неукраїнськими містами, діяти якомога обережно, передбачливо. «Хоч вони (міста, – Авт.) і не українські по людності, – зазначав Голова Центральної Ради, – і являються навіть тепер часто огнищами всяких протиукраїнських настроїв, агітацій, виступів, що підкопують і зривають нашу державність й тим викликають роздраження

в українськiм громадянствi, тим не менше, а навпаки, навіть тим бiльше ми повиннi думати про те, як увести в колiї нашого життя сi гетерогеннi, чужорiднi тiла та зв'язати їх з нашим життям, як виглядати й нейтралiзувати їх вiдчуженiсть i гетерогеннiсть, чужорiднiсть в нашiм життi»⁹. М. Грушевський вважав за необхiдне «гасити, нейтралiзувати всяку обопiльну ворожнечу й шукати для даного моменту виходу з усякої колiзiї можливо безболiсно» у стосунках з росiянами, що проживали в Українi. «Тут як в полiтицi треба взагалi умiти чекати, не форсувати справ, котрi вимагають часу, щоб дозрiти й розв'язатись самi собою», – наголошував вiн.

Особливо це стосувалося мовної полiтики, яку треба було проводити з великим тактом, терпiнням «не вносячи непотрiбного роздраження, не загострюючи вiдносин гвалтовною українiзацiєю, поступаючи розважно й можливо м'яко в переведенню тих вимог, якi дiйсно ставляться принципом української державностi, становищем української i мови як мови державної i т.д.»¹⁰. Так само Голова Центральної Ради розраховував на те, що врахуванням iнтересiв єврейської нацiональностi (за його оцiнками, в Українi опинилася четверта частина свiтового єврейства), забезпеченням її права на нацiонально-культурне самовизначення, нещадним викорiненням антисемiтизму «може уставитись тверде порозумiння, мiцна солiдарностi i навіть обопiльна приязнь мiж українцями та євреями». Бажаним очiкуванням був i зворотний зв'язок: вiдмова росiян вiд ролi поборникiв єдиної i неподiльної Росiї в Українi, подолання євреями «нейтралiстських», в чомусь навіть колонiстських настрiїв, усвiдомлення поляками неминучостi i прогресивностi здiйснюваних в Українi реформ, зокрема в галузi землеволодiння.

Звичайно, увагу лiдерiв Української революцiї не проминали й тi недоброзичливи, подекуди й ворожi

настрої, які виявлялися серед української спільноти щодо планів і кроків українства на шляху розв'язання завдань національного відродження. М. Грушевський змушений був відзначити: «В здобуванні прав для свого краю і народу нам може вже й не буде помічі від інших народів, від іншої людності, яка живе на Україні в поза Україною. Вже то вона й показала почасті, а ще більше, мабуть, покаже». І все ж, розрахунок був, передусім, на те, що при послідовному демократизмі з боку українців при неухильному просуванні Української революції до розв'язання назрілих соціальних проблем, якомога справедливішими засобами врешті вдасться подолати внутрішню роз'єднаність суспільства України. Піклуючись про консолідацію сил (бази), спираючись на яку можна досягти накресленої мети, Голова Центральної Ради доводив: «Ся база може утворитись тільки об'єднанням, щирим і міцним, правдиво демократичних, а передусім – соціалістичних елементів України, без різниці національностей. Коли гасло «єдності революційного фронту України», проголошене в недавніх дебатах Ц. Ради, було виставлено не для хвиливого ефекту, а серйозно і продумано, в повній свідомості його значення, то воно може бути дуже цінним початком такого об'єднання. Треба його тільки щиро і сміливо продумати до кінця всій демократії, і тоді вона прийме за свою всю ту програму твердої солідарності демократії села і демократії міста, твердо об'єднання демократичних груп українських і неукраїнських і укріплення української державності їх силами»¹¹.

Виникає запитання: як ставилась до цієї проблеми українська вітчизняна політологічна наука? Виявляється, її також цікавило це болюче питання. М. Грушевський, причому, цілком однозначно, пов'язав права людини з національним питанням, національною політикою царського самодержавства,

з особливостями національного життя українського народу, з «національним постулатом українства». Саме про це йшлося в його праці «Українці». В ній він тісно пов'язав фактичне позбавлення народу всіх громадянських та політичних прав, «нагляд десяти тисяч поліцмейстерів» з винищенням «проявів національного життя», переслідуванням будь-яких виявів української самосвідомості, подавленням будь-яких політичних, культурних та національних устремлінь українців, «руху політичної української думки». Йшлося про перекручення таким чином природного розвитку всього українського життя, закриваючи для українського суспільства можливість національного самовизначення і взагалі всякої самодіяльності. Говорячи далі про українську політичну думку, М. Грушевський наголошує на нерозривній єдності боротьби з кріпосним правом, захисту людських прав селянина-«кріпака» з боротьбою проти феодального устрою та захистом інтересів трудящих мас. Більше того, на прикладі Галичини, він наголошує на тому, що, скажімо, боротьба за загальне та пряме виборче право та вибори у парламент викликала серед українців «таку напругу суспільної енергії, якої від «темного хлопа» ніхто не міг би чекати ще донедавна». Саме Грушевський звернув увагу на ті місця з «статуту» та «правил» Кирило-Мефодіївського братства, в яких говорилося про те, що народоправний устрій виключав будь-які станові та інші привілеї, «рабство чи приниження нижчих класів, будь-які обмеження свободи думки, слова, релігійного сповідання та ін. За його словами, політична програма українства розвивалася «у дусі радикального демократизму з сильною соціалістичною окраскою та національного федералізму».

На відміну від сьогоднішніх прихильників «пріоритету прав нації» М. Грушевський наголошував на тому, що прогресивне українство «позбавлене всякої

виключності, всіляких зазіхань на будь-які привілеї чи історичні права». Розв'язання національної проблеми, прав української нації він вбачав у перетворенні бюрократичної централізаторської Росії у вільну правову державу. Свобода національного самовизначення та розвитку «не уявляється справою обранців, нагородою за послух та успіхи», в них вбачаються елементарні умови нормального державного життя. Поважаючи права людини, права «національних елементів, що є меншинами», – українство – «прогресивне, демократичне, соціальне українство є виразом устремлінь свідомої частини українського суспільства». Причому, на думку М. Грушевського, це не теорема, штучно видумана якоюсь групою людей, а – органічний результат історичного процесу, логічний висновок з історичних умов українського життя та фактів його сучасних відносин.

При розгляді співвідношення прав людини та прав народу хотілося б звернути увагу на «Заяву Делегації Української Центральної Ради Тимчасовому уряду і Виконавчому Комітетові Рад щодо автономії України» (травень 1917 р.): «Український рух за своєю сутністю є глибоко демократичний, завжди стояв на ґрунті народних потреб, широко охоплюючи їх і завжди говорив мовою, доступною і зрозумілою народу про його власні інтереси». І далі: «треба повернутися до царизму, до приниження всіх прав людини і громадянина, щоб жити деякою надією на повернення української демократії у стан приниженого, закутого раба». У підписаній В. Винниченком, С. Єфремовим та ін. «Заяві закутого раба» наголошувалося на тому, що у національному самопізнанні, передусім, вилилося в широких народних масах усвідомлення цих прав, цієї гідності людини і громадянина. Віднині він не «хохол», не «бидло», не «мужик», а українець, тобто рівний з усіма тими, хто до революції мав владу, принижував його. «І вимога національ-

ної школи, армії, українізації всього життя в Україні мають в корні, головним чином, це відроджене, звільнене почуття і гідності людини». Про подібний підхід засвідчує і III Універсал Центральної Ради (листопад 1917 р.), в якому наголошувалось: «Народе український! Ти разом з братніми народами України поставив нас берегти права, здобуті боротьбою. творити лад і будувати своє життя на нашій землі». І далі: «так само в Українській Народній Республіці має бути забезпечено всі свободи, здобуті всеросійською революцією: свободу слова, друку, віри, зібрань, сходів, страйків, недоторканості особи, помешкання, право і можливість застосування місцевих мов у зносинах з усіма установами»¹².

Найбільш близько до визначення співвідношення прав людини та прав нації підійшла, на нашу думку, Українська партія соціалістів-федералістів, в програмі якої зазначено: «Як права людини, одиниці-громадянина становлять наріжний камінь громадянського життя, так другим наріжним каменем, підвалиною всякого справедливого ладу, суттю є – права нації – одиниці колективної. На цих підвалинах – правах людини і нації – засновується все життя вільної держави». Думається, що таке бачення проблеми, такий неупереджений підхід є найоптимальнішим і в умовах сьогодення. Право народу на самовизначення є основою прав людини, вважав М. Драгоманов. «Безперечно, українці багато втратили через те, що в ті часи, коли більша частина інших пород людських в Європі складали свої держави, їм не довелось того зробити. Як там не єсть, а своя держава, чи по волі, чи по неволі зложена, була й досі ще єсть для людей спілкою задля оборони себе од чужих і задля впорядкування своїх справ на своїй землі по своїй волі», – писав Драгоманов в одній зі своїх праць¹³.

Розглядаючи проблему прав людини, він тісно пов'язує її зі свободою народу, його правом на само-

визначення. Для нього немає дилеми: свобода людини або свобода народу – у правовій системі Драгоманова одне без одного не існує й існувати не може. Доти, доки не буде вільним народ, не **може** бути вільною людиною, представник цього народу. Головним завданням, яке Драгоманов ставив перед українським політичним рухом у своєму конституційному проєкті «Вольний Союз» – «Вільна Спілка», де вперше дано найбільш повний перелік прав людини і громадянина, є «робота для політичного, економічного і культурного визволення і розвитку українського народу». Необхідність доповнення основних прав людини таких, як рівність усіх перед законом, вільний вибір місця проживання, свобода слова та інші, ще й правами народу, підкреслює Драгоманов у «Вступному слові» до «Громади», де, зокрема, говорить: «Нам, українцям, тепер треба доложити до тих основних прав ще і волю кожної породи людської».

Реалізація народом свого права на самовизначення, здобуття власної державності сприяє не тільки успішному розвитку даної нації, кожного її члена зокрема, але й позитивно впливає на розвиток загальнолюдського прогресу, оскільки ліквідує поділ на «державні» і «недержавні» народи, сприяє розв'язанню соціальних та економічних проблем кожного народу. Вітаючи здобуття державної незалежності все новими і новими народами, Драгоманов підкреслював, що поява молодих національних держав необхідна і корисна для раніше пригноблених народів, але й корисна для утвердження прогресивних, демократичних ідей, поваги до прав людини у народів, які раніше пригноблювали інший народ. «Національні держави, які вони не єсть, а спиняють не тільки вояцьку і державну зневагу одних пород людських другими, а ще й кладуть «початок кінця» тому, щоб панство й багатирство («капіталісти») тих пород, що раніше набиралась сили, висосало (експлуатувало) людей поро-

ди сусідньої їй на господарському полі, і кладуть кінець тій спільності, яка поневолі єсть в цій зневазі їй цьому висосанню, між державою, панством, багатирством і т.зв. «народом» державної їй панської породи. Коли держава, панство їй багатирство теперішніх «великих», «культурних» і т.і. пород будуть одіпхнуті в свої країни хоч би новими державами пород «менших» в Європі, а далі їй в Азії, хоч би з їхнім панством і багатирством, і опиняться вид до виду з своїм «народом», толі їй «соціальний переворот» настане скоріше», – писав Драгоманов, пов'язуючи здобуття державної незалежності зі здобуттям та гарантованістю для кожної людини соціальних та економічних прав, інших прав людини.

Вклад Драгоманова у розвиток правової думки полягає саме в розробленні інституту прав людини, його зумовленості реалізацією народом права на самовизначення. Він обґрунтував сам принцип, за яким кожен народ, незалежно від його державних та історичних традицій, чисельності, культурного розвитку та економічного потенціалу, має право вирішувати свою долю, бути господарем на своїй землі.

Коли серед розвинутих європейських народів одна частина політиків і громадських діячів обґрунтовувала необхідність завоювання все нових і нових територій, нових ринків збуту та джерел дешевої сировини, а друга частина, оголошуючи національність буржуазним пережитком і декларуючи себе інтернаціоналістами (Драгоманов писав, що «ці дивні інтернаціоналісти не хочуть помічати, що замість людства, та ще їй соціалістичного, вони підсовують нам державу, аристократичну, буржуазну і бюрократичну, і при цьому неминуче національну, що і їх псевдокосмополітична проповідь проти «націоналізму» спрямована не на тих, хто тисне на чужі національності, а тих, хто відбивається від тиску», прагнула до всесвітньої революції).

У той час проголошення Драгомановим рівних прав для всіх народів і права кожного народу самому визначати подальший шлях свого розвитку було дійсно передовим і прогресивним. І заклик Драгоманова до об'єднання зусиль усіх пригноблених народів не тільки в Російській імперії, але й по всій Європі з умовою «тільки б вони признавали: «кожна порода людська мусить бути сама собі господарем дома» – був однією з тих основ, на яких уже у ХХ ст. формувався і знайшов своє закріплення в міжнародних правових актах принцип права народу на самовизначення¹⁴. До цього додамо роздуми О. Ейхельмана, викладені ним у «Вступі до проекту Конституції УНР» (1921 р.): «Держава існує і функціонує для людей, що в ній живуть. Над ними має держава примусову і зобов'язуючу їх владу, з метою всебічного задоволення інтересів населення. Цей єдино справедливий і розумний погляд для виправдання панування в державі давно вже вказувала доктрина науки. Таким чином, державна справа – це вища громадянська справа людськості. Таким правом, утвореним справедливістю і розумом, треба, розуміється, також справедливо і розумно користуватися, правильно розвивати і строго послідовно пристосовувати індивідуальні, громадянські і політичні свободи до будівництва національної держави, упорядковуючи розумно і доцільно її охорону та творчу діяльність»¹⁵.

Характерно, що саме такий підхід застосувала «Українська Громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод» (УГС, друга половина 70-х років ХХ ст.), яка ввела боротьбу за українські національні права в контексті змагань за загальнолюдські права особи. Її аргументи – національне право – це є також право людини і право кожної людини земної кулі на вільне життя свого народу, а значить, і на своє власне життя у своїй вільній батьківщині. Бо як неможливо уявити людину без причетності її до

того чи іншого народу, так і неможливо вести мову як про забезпечення повністю всіх прав особи, так і про забезпечення цих прав вповні, не захистивши її національні почуття. Була зроблена спроба поставити боротьбу за права української людини та українські національні інтереси на міжнародно-правову основу і, зокрема, ввести її в контекст загальноєвропейського демократичного процесу. Причому ці права розглядалися «вагомою частиною загальнолюдських і національних прав українських громадян», додаючи до цього також – захист національних прав інших народів, що населяють Україну.

Боротьбу за «національні права українського народу» УГС розглядала як відстоювання його основного права – права на політичне самовизначення і створення такого суспільно-політичного устрою, який був би вільним від диктатури компартії, від культу насильства, який не позбавляв би своїх членів свободи й найелементарніших людських прав.

Для України ця проблема постала як проблема подолання тоталітарного минулого, тієї національної політики, що фактично ігнорувала самобутність та своєрідність народів (етносів), як реалізація права на самовизначення українського народу, забезпечення індивідуальних та колективних прав людини, розробки механізмів розв'язання етнонаціональних конфліктів, зміцнення української державності.

1. Цит. за: Римаренко С. Самовизначення особи, нації, держави / С. Римаренко. – К.: Видавничий дім “Юридична книга”, 2000. – С. 381.

2. Див. докл.: A Global Review of Human Rights: Examining the State Department’s 2004 Annual Report: Hearing before Subcommittee on Global Human Rights, and International Operation of the Committee on International Relations, House of Representatives; One Hundred Ninth Congress, First Session, March 17, 2005. – Washington D.C., 2005.

3. Див.: Dell'Olio F. The Europeanization of Citizenship: Between the Ideology of nationality, immigration, and European Identity. – Burlington, 2005.

4. Степико М.Т. Філософсько-методологічний аналіз становлення та буття етнонаціональних спільнот. Автореф. дис. ... д-ра філос. наук / М.Т. Степико. – К., 1999. – С. 6.

5. Стапико М. Там само. – С. 8.

6. Стапико М. Там само. – С. 9.

7. Сміт Е. Національна ідентичність / Е. Сміт. – К.: Основи, 1994. – С.175.

8. Політологія / О.І. Семків, А.І. Пашук, Г.М. Світа [та ін.]: За ред. О.І. Семківа. – Львів: Світ, 1994. – С.25

9. Грушевський М. На порозі Нової України: Гадки і мрії / М. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 39.

10. Там само. – С. 39.

11. Там само. – С. 41.

12. Там само. – С. 53.

13. Цит. за: Римаренко С.Ю. Назв. праця. – С. 285.

14. Абетка етнополітолога / Ю. Римаренко, О. Мироненко. – Т. 1. – К.: [б.в.], 1996. – С. 161.

15. Там само. – С. 163.

4.2. Соціокультурна регіоналізація

Не тільки на шпальтах часописів, але і в політичному та експертному середовищі не вщухають розмови про «розкол», «цивілізаційні розломи», «конфлікт ідентичностей», прораховуються варіанти розпаду держави тощо. Мусується думка, що розбіжності між Сербією та Чорногорією, що нещодавно розділилися, є набагато меншими, ніж між Заходом та Сходом України. Свого часу В. Литвин в інтерв'ю інформаційній агенції REGNUM (лютий 2007 р.) наголошував: «На жаль, я вимушений зазначити, що існує небезпека розколу і розвалу держави. Відносно Криму, я змушений констатувати – Україна Крим втратила»¹. В той же час, А. Северин, хоча і була більш обережною в оцінках ситуації в Україні, все ж таки констатувала, що однією з проблем України є проблема культурних розбіжностей між Сходом і Заходом.

Протистояння «двох Україн», регіональні відмінності, явище для України не нове. Починаючи з президентських виборів 1994 р. і закінчуючи виборами Президента України 2009 р., фактори вибору зовнішньополітичних орієнтацій, статус російської мови, політичні уподобання стали певними символічними маркерами, що адресуються основними політичними акторами регіональним ідентичностям, які все більш стають самодостатніми і починають будуватися за принципом «свій/чужий». Більше того, позиція основних політичних акторів часто зумовлює артикуляцію будь-яких розбіжностей – політичних, соціокультурних, мовних, релігійних, маніпулювання ними як «розколами», мобілізація групових ідентичностей. Можна цілком погодитися з думкою Л. Нагорної, яка зазначає: «...просторові моделі дають змогу предметно співвідносити позиції політичних акторів з орієнтаціями громадян і вибудовува-

ти на цій основі шкалу інтенсивності підтримки ідеологій чи політичних курсів. У такий спосіб проблеми електорального вибору вписуються у відповідний інституціональний контекст і дають змогу досліджувати мотивації, механізми впливу, дієвість політтехнологій тощо»².

Але, як і в багатьох інших випадках, такий цивілізований, в першу чергу західний підхід, не може бути повною мірою використаний в Україні. Ситуація в Україні розвивається не за законами конкуренції, а за законами війни (можливо, холодної). За умов конкуренції існують правила, право, етика, мораль, етикет нарешті. У війні цього немає. Основна мета – не підвищити рівень своєї конкурентності, а «знищити» супротивника. Можна погодитися з думкою Д. Ареля, який вважає, що «головний етнічний розкол в Україні протиставляє не національності, а радше цілісну, чи гомогенну, національну ідентичність, з одного боку (українську), та подвійну, чи біетнічну ідентичність, з іншого (українсько-російську)³. До цього переліку ще необхідно додати існування в Україні космополітичних та «радянських» ідентичностей.

В умовах сучасної системної кризи, соціокультурно-політичні розмежування несуть в собі небезпечну конфліктогенну складову. Саме тому проблеми впливу на функціонування політичної системи України локальних, регіональних, культурних, етнічних, мовних, конфесіональних розбіжностей є надзвичайно важливими. До цього слід додати питання про те, яким чином це може вплинути на особливості розвитку політичної системи України та на моделі мобілізаційної політики. Цілком очевидно, що регіональні особливості (чи, точніше їх актуалізація) набувають свого піку під час виборчих переговорів, коли основні політичні актори використовують їх як потужний ресурс в електоральній боротьбі. Спекуляції на теми мови, НАТО, ЄЄП, Чорноморського

флоту сягають свого максимуму саме під час переговорів, щоб знову стати неперіоритетними питаннями в міжвиборчий період. Ці спекуляції, безумовно, шкодять політичному поступу України, але не є першо-причиною самих розбіжностей. В Україні об'єктивно існують масиви стійкого накладання регіону на політичні симпатії, що, в свою чергу, несе в собі потенційні передумови для протистояння (В. Степаненко). Все це підсилюється наявністю принаймні двох політично активних центрів, які і відображають соціокультурно-політичну поляризованість українського суспільства.

Звичайно, прихильність окремих груп до певних ідеологій, що репрезентують певні політичні сили, є нормою будь-якого демократичного суспільства. Однак, коли це поєднується з фактором регіону, виникає (чи може виникнути) небезпека сегментації суспільства – і більше того, з протистоянням регіональних еліт, що веде до конфлікту, адже фактор регіону вже давно наклався на політичний фактор. Для справедливості необхідно підкреслити, що, з нашого погляду, такі загрози існують поки що гіпотетично, але цілком можуть стати реальністю з посиленням політичних маніпуляцій дискурсом «розкол», що є надзвичайно технологічним маніпулятивним засобом для групової мобілізації, знову-таки враховуючи регіональні особливості та маркери регіональних ідентифікацій.

Коли ми говоримо про групову мобілізацію, слід визначити основні етапи та форми мобілізації. Першим можна було б визначити етап «розставлення прикордонних стовпів».

На цьому етапі знаходяться і виокремлюються певні маркери, які, з одного боку, – виділяють групу з-поміж інших, роблять міжгрупові кордони непрозорими, а з другого, – посилюють внутрішню групову солідарність, об'єднують групу навколо загальних

ознак. «Свій» простір (як територія, так і дискурс) звужується в умовах розсіяного проживання до розмірів сімейно-побутової сфери і, навпаки, розширюється за умов компактного проживання.

Другим етапом є «маргіналізація» групи за принципом «як багато ми втратили». На цьому етапі відбувається тотальне формування комплексу групової неповноцінності стосовно попередніх етапів історичного і культурного розвитку групи за принципами: «мій народ втрачає мову», «мій народ втрачає свою культуру» тощо.

Наступний етап-артикуляція мети та обраних засобів для зміни існуючого становища.

Цей етап супроводжується розширенням визначених кордонів і експансією на «чужі символічні території». Останнім часом в Україні відбуваються досить різкі зміни в так званому феномені сусідства. Порушується принцип невтручання.

Причому під втручанням чи невтручанням розуміється не тільки і не стільки фізичне вторгнення в інший простір, скільки вторгнення в інше символічне поле.

Відбувається порушення символічної рівноваги, коли сусідство замінюється прикордонним становищем, за яким той, хто живе поруч, сприймається не як продовження спільноти, що склалася, а як «чужий», якому «ми» повинні протистояти.

І, нарешті, – етап безпосередньої мобілізації для спільних дій. Якщо попередні етапи вели до посилення групової солідарності, емансипації групи, розширення символічного простору, то на цьому етапі відбуваються безпосередні дії.

Але питання все ж таки в іншому. Групова мобілізація можлива, як зазначалося вище, за стійкої групової солідарності.

Спробуємо проаналізувати, різними чи подібними є регіональні соціокультурні диференціації населення

України, наскільки важливими є маркери регіональних ідентифікацій, наскільки самодостатніми та переконливими політичними аргументами вони є для масових мобілізацій.

Традиційно в Україні виділяється від чотирьох до шести регіонів (зрозуміло, що «конструювання» регіонів є певним чином умовним). Враховуючи, що регіони України мають різний історичний досвід, різні типи політичної культури (про це див.: Л. Нагорна), специфічну електоральну свідомість, для зручності виділимо чотири:

– Західний регіон (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська та Чернівецька області);

– Центральний регіон (м. Київ, Київська, Вінницька, Кіровоградська, Полтавська, Хмельницька, Черкаська, Житомирська, Сумська та Чернігівська області);

– Східний регіон (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська та Харківська області);

– Південний регіон (Одеська, Миколаївська, Херсонська області та Автономна Республіка Крим).

До цього слід додати ще й два так звані макро-регіони «Схід/Захід» з класичними репрезентантами – Галичина та Донбас. Соціологічні та аналітичні матеріали більшістю дослідників аналізуються саме під цим кутом зору (А. Колодій, М. Шаповаленко Л. Павлюк та ін.).

Для початку розглянемо загальні уявлення мешканців Галичини та Донбасу один про одного, а також особливості місцевої самосвідомості громадян та певні стереотипи, що заважають взаєморозумінню між людьми.

Дослідження було проведено кафедрою філософії та соціології Луганського національного педагогічного університету ім. Т. Шевченка разом з Центром з вивчення суспільних процесів.

**Уявлення мешканців Луганська
про Донбас та Галичину (в %)**

Характеристики	Донбас	Галичина
Регіон, розвиток якого має слугувати прикладом для всієї України	67,8	12,2
Глуха культурна провінція	11,0	47,0
Регіон з середнім рівнем розвитку	51,7	43,7
Агресивний, регіон, що намагається встановити свої порядки в усій країні	11,0	70,2
Регіон, який намагається захистити власну специфіку та право жити в відповідності з власним способом життя	82,7	22,3
Регіон з сильними сепаратистськими настроями	23,8	48,8
Регіон, де переважають державники, які відстоюють цілісність країни	37,9	37,7

**Уявлення мешканців Дрогобича
про Донбас та Галичину (в %)**

Характеристики	Донбас	Галичина
Регіон, розвиток якого має слугувати прикладом для всієї України	17,8	53,8
Глуха культурна провінція	42,2	15,6
Регіон з середнім рівнем розвитку	49,8	56,0
Агресивний, регіон, що намагається встановити свої порядки в усій країні	74,5	14,1
Регіон, який намагається захистити власну специфіку та право жити в відповідності з власним способом життя	27,1	68,5
Регіон з сильними сепаратистськими настроями	69,5	12,8
Регіон, де переважають державники, які відстоюють цілісність країни	6,2	73,4

Як бачимо, основні стереотипи мешканців як Донбасу, так і Галичини є дзеркально однаковими, (за винятком досить цікавого уявлення про регіональних державників на Донеччині), причому уявлення про регіональні особливості також базуються на певних стереотипах від «глухої провінції» до «регіону, який має слугувати прикладом для всієї України».

На чому ж базуються ці регіональні стереотипи? За даними Інституту проблем управління ім. Горшеніна, наприклад, від 25% до 38% не знають Захід України і свої судження базують на міфах.

71% громадян України ніколи не були за кордоном, 47% мешканців Заходу України ніколи не були в сучасній Росії⁴.

Отже, практично відсутній міжкультурний, між-регіональний діалог, натомість є елементарне незнання. На нашу думку, це незнання, якщо не штучно підтримується політичною елітою задля можливостей політичного маніпулювання, то принаймні, не знаходиться в центрі її уваги. (Кілька років тому автору доводилося аналізувати розподіл урядових коштів на ознайомлення громадян України з діяльністю та цілями Північноатлантичного альянсу. Близько 70% цих коштів було витрачено на телепрограми українського зарубіжного мовлення. Мабуть, американських чи канадських українців важливіше переконувати!)

Ще більш цікавими для аналізу є уявлення мешканців двох регіонів про суть протиріч між ними та бажаній системі взаємовідносин :

Суперечності між Сходом та Заходом України (в %)

Уявлення про суперечності	Луганськ	Дрогобич
Суперечності існують лише між політиками, а на рівні населення їх немає	30,4	37,3
Суперечності існують, як на рівні політиків, так і на рівні населення	48,5	48,8

Суперечності існують на рівні населення, а не між політиками	5,1	3,6
Суперечностей не існує взагалі	4,4	1,9
Важко відповісти	11,6	8,5

Бажані взаємовідносини між Сходом та Заходом України (в %)

Уявлення про суперечності	Луганськ	Дрогобич
Суперечності існують лише між політиками, а на рівні населення їх немає	74,7	68,0
Суперечності існують, як на рівні політиків, так і на рівні населення	9,0	1,7
Суперечності існують на рівні населення, а не між політиками	2,2	17,6
Суперечностей не існує взагалі	14,1	12,7
Важко відповісти	74,7	68,0

Як видно з наведених таблиць, переважна більшість населення обох регіонів на питання про «бажані суперечності» вважають, що вони мають існувати лише між політиками, а не між громадянами. Це ще раз свідчить про тотальну недовіру до будь-якої влади, а також про майже загальну відчуженість влади від народу.

В той же час, майже половина респондентів вважає, що суперечності існують як на рівні влади, так і на рівні населення. (Варто також звернути увагу на те, що ціннісні орієнтації громадян тісно пов'язані і з соціально-економічним розвитком регіонів).

Про які ж «суперечності» чи соціокультурні відмінності йдеться? Їх принаймні три: мовні практики і статус російської мови; геополітичні орієнтири; і в останній час проблеми історичної пам'яті. І все це певним чином накладається і на електоральну поведінку. Серед усіх можливих символів, що роз'єднують суспільство, мова займає чи не найголовніше місце, а

мовна біполярність є постійним джерелом напруження в українському соціумі.

Це ускладнюється й політичним маніпулюванням, яке має мобілізувати електорат, що голосує за регіональною чи етнічною ознакою.

Аналіз соціологічних опитувань дає достатньо цікаві результати. Так, мовні преференції мешканців Заходу – 98% українська мова, у Північному регіоні – українська мова є більш звичною для 79%, в той час як на Південному Сході картина дзеркальна: 92% мешканців надають перевагу російській мові. В той же час, 93% мешканців Заходу вільно володіють українською мовою, в Центрі – 84%, на Сході – 57%. Серед тих, хто практично не розуміє української мови найбільше на Півдні – 2% та на Сході – 5%. Отже, очевидно, що в будь-якому регіоні України відсутні практичні проблеми з розумінням української мови. Проблема в іншому. Російськомовна група прагне офіційного статусу російської мови не тому, що хтось заважає вільно вживати російську мову (це, в першу чергу, стосується Південно-Східних регіонів), а тому, що таке визнання дало б символічне підтвердження того, що вони в українській політиці значать стільки ж, скільки україномовні Центральної та Західної України. Це є, власне, політична дія від імені групи. Політична орієнтація, яка електорально поляризує Україну, є двомірним «російським чинником», який стосується і офіційного статусу російської мови, й типу відносин, які Україна має підтримувати з Росією.

Причому метафора «війна мов» уже давно ввійшла в дискурс про мовну політику. «Етнічні чистки всюди проходять спочатку в головах, на полі мов та символів», – нагадує У. Альтерматт⁵. А аналітична модель, запропонована В. Кімлікою, побудована на тому, що дебати про регіональні мови ніколи не бувають дебатами тільки про мови. Мовні групи знахо-

дяться під мобілізуючим впливом партій з тим, щоб домагатися самоврядування. Для міноритарних мовних груп визнання їхніх мов стає символом визнання їх як «національних», що, з його погляду, має потенційно далекосяжні наслідки. Домагання захисту мов та культур таких груп за цією логікою сприймаються як зазіхання на територію та на самовизначення на цій території, можливо, у формі сецесії.

В моделі В. Кімліка існує причинний двосторонній зв'язок: мовні групи виступають за територіальне самоврядування задля захисту мови і культури і, навпаки, національні меншини намагаються зберегти мову як одну з умов, необхідних для отримання самоврядування⁶.

Сподіваємося, що ця аналітична модель не стосується принаймні сучасної України. На нашу думку, можливими варіантами розв'язання проблеми соціокультурної біполярності в Україні можуть бути такі:

1) поступова, але послідовна українізація російськомовної групи;

2) закріплення регіональних соціокультурних відмінностей, у середньостроковій перспективі формування двох субетносів української нації;

3) різке загострення регіонального протистояння в Україні з наступною інтернаціоналізацією цього конфлікту і можливим розколом української держави.

Наразі можна говорити про перший варіант, хоча останнім часом починає проглядатися й варіант другий. І це відбувається завдяки вибору російськомовної частини політичної еліти України. Політики, що репрезентують російськомовні регіони, успішно вивчили (чи вивчають) українську мову, використовують українські символи, не забуваючи при цьому, звичайно, грати на етнічних та соціокультурних стереотипах та забобонах російськомовних виборців. Наскільки перспективним виявиться цей ресурс, по-

каже час, оскільки процеси трансформації ідентичності у великих соціальних популяціях є надзвичайно складними, амбівалентними і, головне, довготривалими⁷. У будь-якому разі, необхідно пам'ятати, що сфера мовної практики і мовна політика повинні перебувати у стані взаємних поступок і компромісів. На цьому наголошує, зокрема, О. Майборода, зазначаючи, що «Відкинути питання забезпечення прав русофонів неможливо»⁹. Тактика тиску, надзвичайного використання апарату державного втручання, нехтування почуттями громадян, з одного боку, і груповий радикалізм, з іншого, можуть обернутися величезними втратами для всіх.

Іншим маркером регіональних ідентифікацій є зовнішньополітичні орієнтації населення України. За даними фонду «Демократичні ініціативи» та Інституту євроатлантичного співробітництва, курс на членство України в НАТО (2008 р.) підтримало 53% населення Заходу (проти – 21%), Центру – 34% і 39% , відповідно, Півночі – 39% і 35%, Сходу – 17% і 50%, та Півдня – 33% і 47%. На запитання «Який шлях зовнішньої політики для України є пріоритетним» – відповіді також різняться регіонально: на Заході відносинам з ЕС перевагу віддають 59% респондентів, з Російською Федерацією – 8%, з країнами СНД – 13%; на Сході – відповідно 21%, 43%, 26%, Центр – 30%, 24%, 31%.

Показовими є й відповіді на запитання «Якою має бути політика України відносно СНД та Росії?». За поглиблення співробітництва в рамках СНД на Заході за 33%, за збереження існуючого рівня співробітництва 29%, за вихід з СНД – 23%; на Сході – відповідно, 69%, 16%, 6%, на Півдні – 80%, 11%, 4%, Центр – 61%, 18%, 6%. На питання ж про РФ відповіді такі: за поглиблення співробітництва: на Заході – 41%, за збереження існуючого рівня співробітництва – 22%, за зменшення зв'язків – 26%. На Сході відповіді на-

ступні: 78%, 13%, 2%, на Півдні – 84%, 10%. 2%, в Центрі – 69%, 15%, 8%.

У самих відповідях немає нічого дивного. Населення Заходу та Сходу не тільки по різному оцінюють зовнішньополітичні вектори розвитку держави, можливі джерела зовнішніх загроз, а й різні стандарти способу життя (ЄС – РФ), моделі поведінки, культурно ціннісні та політико-ідеологічні відмінності. Ми вже згадували стереотипи та майже повну неінформованість населення України щодо багатьох аспектів, зокрема геополітики.

Додамо, що на питання: «Чи підтримуєте Ви євроатлантичну інтеграцію України?», – позитивна відповідь була дана практично в усіх регіонах. А на питання: «Що для Вас є НАТО?» – 27% опитаних відповіли «Військовий блок на противагу Росії», і ще 26% – «Важко відповісти». І якщо згадати відповіді на запитання щодо виходу з СНД, то ситуація взагалі парадоксальна. Формально, Україна не є повноцінним членом СНД, а є тільки країною – засновником цієї організації! Позитивом є все ж таки те, що за даними моніторингу 2005 р. на запитання «Чи вважаєте Ви Україну своєю Батьківщиною?» 90% громадян України відповіли «так», і тільки 3% відповіли «ні». Важливим є також та обставина, що при всіх складнощах соціально-економічного розвитку України, кількість прихильників незалежності у 2012 р., (за даними Центру Розумкова) перевищує кількість її супротивників в усіх регіонах: від 86% проти 7% на Заході до 46% проти 34% на Сході¹⁰. До того ж сьогодні стрімко підвищився рівень підтримки незалежності країни мешканцями Півдня. Якщо у 2009 р незалежність підтримали б 36%, то у 2010 р. – 65%, не підтримали – 32% та 15% відповідно¹¹. А згідно соціологічних опитувань Інституту Горшеніна 75,3% громадян пишаються тим, що вони є громадянами України¹².

У той же час дійсною проблемою є практичне самоусунення від вирішення цих (як до речі, і багатьох інших) проблем головного політичного гравця – держави.

Концепції «національний інтерес», «національна безпека» тільки в останній час почали активно включатися до державної політики України. Відсутність чіткої державної політики консолідації українського суспільства, заміщується і компенсується саморегуляцією етнополітичних та регіональних процесів у країні. Як слушно зауважила М. Шаповаленко, «головною умовою досягнення процедурного консенсусу є поєднання державних і місцевих інтересів, збалансування загальнодержавних і регіональних програм розвитку. Спроможність еліт до такої нелегкої праці з вироблення правил гри у вказаних параметрах є також показником якості та кількості владних ресурсів у елітних групах»¹².

З цією думкою можна цілком погодитися, окрім тези про правила гри. Складається враження, що основні політичні актори вже виробили певні правила гри, або певний пакт еліт, своєрідний регіональний розподіл, «невтручання» на інше поле. Це, до речі, цілком кореспондується з існуванням (чи співіснуванням) соціально-економічних анклавів, які репрезентуються потужними фінансово-політичними групами.

Таким чином, політична консолідація, подолання, чи принаймні нівелювання існуючих розбіжностей не можуть бути відділені від необхідності економічного реформування країни, розвитку повноцінного місцевого самоврядування, затвердження верховенства права, забезпечення як індивідуальних, так і групових прав громадян України.

Для України вартісною є перспектива внутрішньої інтеграції на засадах громадянського суспільства, шляхи і форми творення якого включають чимало по-

літичних, економічних, правових та культурних підходів теоретичного та практичного характеру. Серед них етнонаціональні параметри становлення в Україні громадянського суспільства, зокрема крізь призму проблем взаємодії особи, української нації та етнічних меншин.

На перше місце тут виходить з'ясування основних можливостей побудови громадянського суспільства, аналіз впливу етнічного чинника на ці процеси, відпрацювання етнокультурних чинників, соціокультурних та національно-регіональних аспектів їх реалізації. При цьому громадянські права людини мають реалізовуватися, на наш погляд, на рівні міжнародно-визнаних норм, а саме:

- вилученням будь-якої дискримінації за національно-етнічними, політичними, релігійними, статевими чи віковими ознаками, надійним законодавчим захистом особистості і гідності громадянина, недоторканності його житла і майна, свободу вибору мешкання, пересування, таємниці листування і телефонних переговорів, свободою слова, преси, інформації;

- вільною самоідентифікацією людини у її світоглядних та духовних інтересах, всебічним захистом громадянських прав з боку судових органів та громадянських організацій тощо.

На початку ХХІ сторіччя в Україні є можливість, прямуючи в руслі цивілізаційних тенденцій, ще раз осмислити власний досвід років незалежності. Головними ж завданнями держави мають бути збереження єдності і територіальної цілісності країни, розумна децентралізація влади, розширення повноважень органів місцевого самоврядування, реальне забезпечення прав і свобод людини.

Розвиток регіонів, нормалізація взаємовідносин між центром та регіонами, міжрегіональне співробітництво – ефективний засіб територіальної, політичної, духовної єдності України, бар'єр на шляху до де-

зінтеграції. Але це можливо тільки за умові доброї волі та зусиль усіх політичних еліт, усіх громадян України.

1. Существует опасность развала Украины, а Крым уже потерян / ИА REGNUM [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.regnum.ru/news/788030.html>

2. Нагорна Л.П. Регіональна ідентичність: український контекст / Л.П. Нагорна – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – С. 272.

3. Арель Д.. Залучення відокремленого / Д. Арель // Критика. – 2006. – № 11. – С. 10–13.

4. Див.: Киевский Телеграф. – 2007. – 19 января.

5. Альтерматт У. Этнонационализм в Европе / Урс Альтерматт. – М.: Российский государственный гуманитарный университет, 2000. – С. 161.

6. Language Rights and Political Theory. – Oxford, 2003. – Р. 5–6.

7. Чи існує в Україні проблема російської мови? Експерт-опитування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vox.com.ua/data/osnovy/2006/02/27/chy-isnuye-v-ukraini-problema-rosiiskoi-movy-ekspert-opytuvannya.html>

8. Майборода О.М., Панчук М.І. Мовне та політико-ідеологічне протистояння в Україні: причини, чинники, прояви / О.М. Майборода, М.І. Панчук // Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – С. 213.

9. Дзеркало тижня. – 2010, – 21–27 серпня.

10. Там само.

11. Левый берег. – 2010, – 20–26 серпня.

12. Шаповаленко М. Проблеми регіоналізації у процесі становлення консолідованої демократії в Україні / М. Шаповаленко // Розвиток України в регіональній перспективі: політичні, економічні, соціальні проблеми регіоналізації. – К.: Стилос, 2002. – С. 21.

4.3. Політична мобілізація мовних груп

Захист культурного різноманіття є етичним імперативом, невіддільним від поваги до гідності людської особистості. Він має на увазі обов'язки пова-

ги до прав людини і основних свобод, особливо до осіб, що належать до меншин. Однією з найбільш виражених ознак культурного різноманіття є наявність унікальних мовних груп, що історично сформовані та складають основу культурних традицій тієї чи іншої етнічної групи. Саме тому, прискіплива увага до питань впливу мовної багатоманітності на процеси стабільності та сталого розвитку цілком обумовлена. Важливими є й проблеми, що пов'язані з відношенням носіїв мови до свого статусу, належністю до політичної системи, соціальної структури країни, до етносу та рідної мови, оскільки світогляд та самосвідомість народу значною мірою обумовлені мовою.

Мова відіграє складну роль і в формуванні громадянської ідентичності. З одного боку, мовна гомогенізація залишається одним з основних механізмів, якій впроваджує держава для розповсюдження та розвитку колективної громадянської ідентичності на своїй території серед народу що її населяє, оскільки загальну мову можна сприймати як основу, що найкращим чином забезпечує базу для створення громадянської ідентичності. З іншого боку, в сучасних суспільствах такий підхід, як гомогенізація мовного середовища, уніфікація засобів комунікацій і проведення мовної політики, направленої на укріплення статусу однієї «державотворчої мови» за рахунок численним мовам меншин, що проживають на території держави, не може бути адекватним в умовах тенденцій диверсифікації, розвитку мовного розмаїття та захисту малих мов. До того ж, політика практично будь-якої держави в тій чи іншій мірі використовує мову, як ефективний ресурс мобілізації населення (за слушним визначення М. Губогло «мобілізований лінгвіцизм»), а часто й в якості дієвого інструмента в галузі міжнародно-політичних відносин.

Але традиційний (і в першу чергу зарубіжний) підхід не може бути в повній мірі бути використаний в ви-

падку з Україною. Мовна ситуація в сучасній Україні ускладнюється принаймні трьома базовими особливостями: поділ населенні на принаймні дві мовні групи – російськомовну та україномовну, які є приблизно рівні за розмірами і не співпадають з групами етнічними; територіальна та соціально-територіальна поляризація мовних переваг громадян; формальний та контрверсійний характер українського мовного законодавства. Як для русофонів, так і для українофонів мовний вибір є символом її самоідентифікації, а складність ситуації обумовлюється різноманітним поелементним полем етнічної самоідентифікації¹. До того ж надзвичайно важливою є проблема збереження та розвитку саме української мови, мови титульної нації в державі, що не є багатонаціональною, а державою з багатонаціональним складом населення.

Починаючи з 1989 р., коли в Україні був прийнятий закон «Про мови в УРСР» продовжуються дебати про надання російській мові статусу державної. Значна частина українського суспільства вважає що російська мова має набути статусу державної чи офіційної, в той час як не менш значна частина бачить існування Української держави з однією, українською державною мовою, залишаючи за російською статус мови національних меншин.

Це протиріччя, на нашу думку, знаходить прояв, принаймні, в двох площинах: по-перше, – на рівні міжособистостного зіткнення індивідів, що протилежно орієнтовані в мовному плані; і по-друге, – на рівні суспільства – неприйняття частиною суспільства адміністративно-директивної українізації. Аргументація основних політичних акторів з цього приводу різниться.

Ті, хто виступає за надання російській мові статусу другої державної:

1. Значна частина громадян України підтримує підвищення статусу російської мови. Демократія обу-

мовляє врахування думки меншості, яке має бути процесуально оформлене в правові рішення, що приймаються вищим законодавчим органом держави.

2. Російськомовні громадяни обмежені в праві користуватися державними послугами, оскільки мовою судочинства та юридичних звернень є українська мова.

3. Історично всі східні і південні регіони України, де сьогодні домінують російськомовні громадяни, формувалися в умовах безумовного панування впливу російської мови і культури.

4. Міжнародний досвід свідчить, що невирішені проблеми в мовній сфері можуть викликати відцентрові тенденції в державі (як, наприклад у Фландрії чи Квебеку), а наявність офіційного статусу у двох чи більше мов є розповсюдженою практикою в сучасному світі (Швейцарія, Фінляндія).

5. Вирішення мовного питання буде запорукою подолання розколу, який сьогодні існує в українському суспільстві, а українізація, що проходить у державі, може привести до ескалації конфлікту на мовному ґрунті.

Супротивники ж виступають з наступними аргументами:

1. Мова є головним фактором національної самоідентифікації, головною ознакою етнічності.

2. В Україні відсутні будь-які проблеми з використанням російської мови.

3. Всі громадяни України мають володіти українською мовою, а в випадку надання російській мові статусу державної, значна частина громадян будуть ігнорувати українську мову, оскільки вона втратить практичне значення. Російська мова, як більш потужна мова, практично витіснить українську.

4. Більшість населення держави належить до українського етносу, тому єдиною державною мовою має бути українська.

5. Російська мова є засобом впливу та тиску на Україну з боку Росії.

6. Надання статусу державної російській мові буде сприяти сепаратистським тенденціям у східних і південних регіонах України.

В цій аргументації основних політичних акторів немає нічого нового, але в Україні російська мова (точніше її статус) неодноразово використовувався як один з інструментів в політичній боротьбі. Мова спілкування також має значний вплив на електоральну поведінку громадян, особливо велика роль мовного фактору була під час президентських кампаній 1994 та 2004 рр. та парламентської 2006 р. (для справедливості треба відзначити, що артикуляція мовного фактору під час парламентських виборів 2009 р. з боку основних політичних гравців зведено до мінімуму, і цей ресурс віддано та поталу маргінальним політичним силам).

В той же час, Партія Регіонів, Комуністична партія в гаслах яких і є домагання надання державного статусу російській мові, не намагаються пришвидшити цей процес, залишаючи «мобілізований лінгвіцизм» на майбутні виборчі перегони. Партії ж національно-демократичного спектра – категоричні супротивники підвищення статусу російської мови. Ще 23 березня 2007 р. В. Янукович пов'язав вирішення мовної проблеми з створенням нової парламентської коаліції з конституційною більшістю в 300 голосів «коли буде створена коаліція в 300 голосів, будуть розглядатися будь-які питання, в тому числі і мовні»². Але рух за зміну статусу російської мови почався відразу після парламентських виборів 2006 р. Кілька обласних рад та міськрад надали російській мові статус регіональної: 25 квітня 2006 р. – Луганська область (2 квітня 2006 р. Луганська облрада відхилила протест прокурора області на це рішення); 18 травня – Донецька (в листопаді 2006 р. Ворошиловоградський районний

суд Донецька скасував рішення облради. 19 лютого 2007 р.

Після прийняття Закону України «Про засади державної мовної політики» 2012 р. «парад мовних суверенітетів» продовжився.

Кидається в очі, що цей «парад мовних суверенітетів» проходив саме в тих регіонах, де вплив Партії регіонів є найбільш потужним. І проходив він з використанням цілком очевидної технології, а саме – з використанням ратифікованої Україною т.з. «Хартії регіональних мов і мов меншин». Як відомо диявол криється в деталях, і першою з цих деталей став власне переклад Хартії. Європейська Хартія покликана захищати саме зникаючі мови, на це є чітке посилання в частині другій Преамбули: «...захист історичних регіональних мов і міноритарних мов Європи, деякі з яких знаходяться під загрозою можливого зникнення, сприяє підтриманню та розвитку культурного багатства та традицій Європи»³. Але в тексті Хартії неодноразово підкреслюється, що «охорона і розвиток регіональних або міноритарних мов не повинні завдавати шкоди офіційним мовам і необхідності вивчати їх»⁴. При цьому для Європи, наприклад, мова йде про баську, корсиканську мови, мову ромів тощо. Важко уявити, що російська мова в Україні знаходиться під загрозою зникнення. Натомість це й дало змогу використовувати Хартію, а ратифіковані міжнародні акти стають частиною національного законодавства, як дієвий *легітимний* інструмент, в тому числі і для політичної мобілізації.

Не можна обминути увагою ще одну «деталь». Оскільки політичні актори розуміють, що за сучасних обставин внести зміни до Конституції є нереальним, пропонується, поряд з вже зазначеною регіоналізацією мов, ще один *легітимний* інструмент, а саме – розробка і прийняття у вигляді Закону Концепції етнонаціональної політики в Україні. Фахівцям добре

відома сумна і довгостраждальна доля цієї Концепції. Але зараз, прихильниками надання російській мові статусу державної, пропонується кардинальна зміна самої ідеології Концепції. В ній мають бути присутні поряд з іншими, принаймні, два базові положення: 1. Визначення етнічних груп, що проживають в Україні по культурно-мовному критерію, а не за критерієм «біологічного походження»; 2. Визнання російської культурно-мовної групи в якості державотворчої, поряд з українською. Не будемо аналізувати ці положення, зазначимо тільки, що це є чергове намагання створити механізм політизації мовних груп в Україні.

Вищезазначене (регіоналізація мов, намагання створити законодавчу базу і, як квінтесенція, провести зміни до Конституції) можна визначити як вищий, або верхній рівень забезпечення політичної мобілізації мовних груп в Україні. Існує, з нашої точки зору, і нижній, або базовий рівень політизації, яка здійснюється через практичну діяльність як основних політичних гравців, так і через громадські організації, національно-культурні товариства, ЗМІ тощо.

Політична мобілізація мовних груп відбувається досить успішно, оскільки, як слушно зазначає О. Міхеєва «сьогодні в Україні не запропоновано вирішення мовної проблеми, яка б влаштувала всіх, і саме тому вона стає зручним інструментом впливу на потенційний електорат»⁵.

Ця думка кореспондується з поглядами Я. Грицака, який справедливо вважає, що «гострота ситуації викликана тим, що українські інтелектуали в більшості випадків виступають прибічниками мовної, а не політичної українізації, що виявляється неприйнятним ... для російськомовних громадян сходу і півдня України в цілому»⁶.

Якщо говорити про використання мовного фактора в політичній мобілізації, то ситуація є, з нашої точ-

ки зору, більш ніж парадоксальна. Адже це є і намагання основних акторів втиснути в його зміст і ідеологію, і теорію та практику різноманітних форм самовизначення і самоствердження мовних і національних груп, і легітимну та самозвану діяльність реальних або ефемерних лідерів по створенню асоціацій, рухів, земляцтв, конгресів, з'їздів народів, общин, форумів для вирішення різноманітних завдань – від економічних до мовних, від культурних до політичних. І все це під яскравими гаслами рівноправ'я, справедливості, демократії та національного відродження. Але попри всю свою парадоксальність, «мовна карта» стає вагомим фактором в технологіях політичної боротьби і суттєво впливає на результати виборчих перегонів.

Повертаючись до базового рівня політизації, який здійснюється через практичні дії як політичних гравців, так і через діяльність громадських організацій та національно-культурних товариств, слід зазначити, що якщо діяльність провідних політичних партій певним чином обмежена міркуваннями, як політичної кон'юнктури, так і дуже обережним ставленням до можливого впливу на електоральну поведінку, то діям громадських організацій, рухів, фронтів відведена роль локомотиву політичної мобілізації. Серед основних громадських організацій та рухів, що в своїй діяльності використовують питання підвищення статусу російської мови в якості політичної мобілізації слід визначити наступні: «Русское движение Украины», «Русское движение Крыма», «Русская община Украины», «Русская община Крыма», «Русский блок Крыма», «Русский народный Союз», «Русский совет Украины», «Союз Русского народа», «Конгресс русских организаций Украины», «Русское собрание», «Наследники Богдана Хмельницкого», «Русич, Русь», «Севастополь-Крым-Россия» тощо. До цього переліку можна додати проросійські політичні партії: «Русский

блок», «Русско-Украинский союз (Русь)», «Славянская партия», «Партия Союз». Організаціями ж, що виступають проти надання російській мові статусу державної є: «Просвіта», «КУН», «Тризуб», «Свобода», «Пласт», «Ліга українських жінок», «Національна спілка письменників», «Конгрес української інтелігенції».

Як вже зазначалося, «в Україні мова – це не лише мова». Публічна політика в Україні – це власне не боротьба економічних стратегій і обіцянок процвітання, що пов'язані з вибором того чи іншого шляху. Українська публічна політика значною мірою це політика ідентичностей. І той, хто буде грати за її правилами, зможе отримати певний успіх. Адже, якщо позиціонувати російську ідентичність як культурномовну, а також актуалізувати тезу про те що Україна знаходиться на давній Руській землі, електоральні переваги будуть безумовними, що і підтвердили попередні президентські і парламентські вибори. 1 грудня 1991 переважна більшість російськомовного населення України проголосувало на референдумі за незалежність України (в тому числі більше половини жителів Криму). В 1994 р. три чверті українськомовних виборців підтримали Л. Кравчука, а три чверті російськомовних виборців віддали голоси за Л. Кучму, який єдиний виступав за надання російській мові статусу другої державної. На парламентських виборах 1998 р. тема статусу російської мови знову використовувалася у політичній боротьбі. Якщо в 1997 р. тільки Комуністична партія і Прогресивна соціалістична партія вимагали підвищити статус російської мови, то в кінці року цю вимогу вмістили в свої програми ще 6 партій та блоків: СЛОН, Союз, ПДЄС. ПРВУ і Трудова Україна (за результатами виборів в східних і південних областях перемогла КПУ). Під час президентських перегонів 2004 р. кандидат у Президенти В. Янукович обіцяв в разі перемоги зробити російську мову другою державною. Захист ро-

сійськомовних громадян внесли в свої передвиборчі програми в 2004 р. Соціалістична партія, ПСПУ, СДПУ(о), КПУ. За надання російській мові статусу державної виступали і партії, що отримали найбільший успіх в східних і південних регіонах у 2006 р. ПР. КПУ, ПСПУ, у 2009 та 2010 рр. – ПР та КП. Таким чином, використання російської карти реально надає політичним акторам певні електоральні переваги (у певних регіонах звичайно).

Можна було б навести довгий перелік гасел, акцій, ініціатив, але спробуємо проаналізувати основні. По-перше, основні політичні актори вкрай обережно відносяться до мовних питань в Україні. Лідер Партії Регіонів В. Янукович, наприклад, на пресконференції 23 березня 2007 р. заявив, що права російськомовних громадян в Україні не утискуються. Стратегія дій коаліції та уряду, з його точки зору, виписана в Універсалі національної єдності, а що стосується російської мови то за його словами «...сьогодні немає в нас прикладів того, щоб був якийсь тиск на використання російської мови і в відношенні до російської літератури»⁷. Це питання, підкреслив В. Янукович, розпалюють політики, «і розпалюється воно, я б сказав, тими, хто не настільки любить свій народ, як про це говорить»⁸. В той же час, державна політика має проводитися згідно Європейської Хартії регіональних і міноритарних мов, – підкреслив він. В той час, підписавши Закон «Про основні засади мовної політики» 2012 р., Президент виступив за підвищення статусу саме української мови. По-друге, артикуляцію мовного питання в Україні, проблемами «захисту» російськомовного населення займаються сьогодні здебільшого маргінальні громадські організації та політичні партії. По-третє, якщо відкинути крайнощі, чітко простежується динаміка, зміни пріоритетів в основних гаслах, що мають бути привабливими з точки зору її ініціаторів. Теза про другу дер-

жавну мову – російську, основними акторами змієна, очевидно тимчасово, на артикуляцію тези про необхідність дотримання Європейської Хартії про регіональні мови, причому в останній час ця теза доповнена необхідністю створення механізму її впровадження, юридичного супроводження, та правового захисту органів місцевого самоврядування, які запроваджують регіональні мови на своїй території. По-четверте, наголос робиться на необхідності збільшення російськомовних шкіл та класів, впровадження в шкільних курсах російської мови нарівні з українською. Можна з цілковитою впевненістю стверджувати, що в регіонах, де обласні і міські ради ухвалили рішення про регіональний статус російської мови, складаються сприятливі умови для наступного етапу політичної боротьби – кампаній за підвищення статусу російської мови в системі середньої освіти. В разі втрати ініціативи з боку центральної влади, такі кампанії стануть ще одним потужним фактором мобілізації громадян, в тому числі тих, хто готовий до компромісних рішень, на підтримку ключової вимоги – запровадження другої державної мови. І нарешті, аналізуючи діяльність численних проросійських організацій в Україні, можна зробити висновок що це не є атомізовані структури з спонтанною реакцією на мовну чи етнополітичну ситуацію в державі, а чітко спланована політтехнологічна розробка розрахована на протиставлення населення різних регіонів по соціокультурним ознакам, з метою штучно актуалізувати мовне питання і маніпулювати з його допомогою суспільною свідомістю, мобілізувати групи населення, в першу чергу – мовні, на підтримку певної політичної сили.

В той же час, намагання отримати електоральну підтримку вимагає від політичних гравців робити несподівані кроки. Якщо в березні 2007 р. Партія регіонів не бачила мовних проблем в Україні і не кон-

статувала будь-якого тиску на російськомовну громаду, то вже 6 вересня 2012 р. прес-служба партії розповсюдила заяву про те, що Партія регіонів має на меті реалізувати свої обіцянки про надання російській мові статусу державної. «Партія регіонів ніколи не відмовлялася від своїх передвиборчих обіцянок в підтримку надання російській мові статусу другої державної. Саме тому, навіть в умовах складної законодавчої процедури і постійного блокування нормальної роботи парламенту, Партія регіонів зробила чимало для того, щоб захистити права російськомовних громадян України», говорить в заяві. Однак, продовжує прес-служба, актуалізувати мовне питання в умовах парламентської кризи було недоцільним, оскільки це могло перевести конфлікт політичний в конфлікт міжнаціональний, більш некерований та небезпечний. Натомість, підкреслюється в заяві, «Будь-які звинувачення Партії регіонів та її лідера В. Януковича в небажанні вирішувати мовне питання є абсолютно надуманими»⁹.

Комуністична партія України підтримує надання російській мові статусу другої державної, і наголошує на тому, що «в соціокультурному плані російськомовні та україномовні групи є абстракцією»¹⁰. Для цього необхідно внести зміни до Конституції, а розширення сфери використання російської мови проводити не еволюційними, а еволюційними методами. При цьому Комуністична партія не погоджується з політичною практикою в мовному питанні з іншими політичними силами, включаючи союзників по парламентській коаліції, намагаючись представити свою політичну силу в якості єдиного і послідовного захисника російської мови в Україні.

Виникає цілком логічне запитання: «Наскільки основні мовні групи в Україні підвладні політичній мобілізації?». Іншими словами, наскільки вони підтримують гасло запровадження російської мови в

якості державної. Аналіз соціологічних досліджень дозволяє зробити висновок про наявність, принаймні, двох груп прихильників офіційного статусу російської мови. Їх умовно можна умовно розділити на групи: «м'яких» прихильників, які особисто не потребують будь-якого офіційного статусу російської мови, бо добре володіють українською, мають чітку самоідентифікацію громадянина України, проживають переважно в центральних областях України, виступають за надання російській мові статусу регіональної там, де населення цього потребує; «жорстких» прихильників офіційного статусу російської мови, які особисто переважно не знають або погано розуміють українську мову, мають більший рівень оцінки міжетнічних відносин як напружених, бажають надання російській мові статусу другої державної, проживають переважно в Автономній республіці Крим, Луганський та Донецький областях. За своїм статусом це люди здебільшого етнічні росіяни, російськомовні чи двомовні українці, старші 30 років, мешканці міст, прихильники східного зовнішньополітичного курсу, прихильники політичних партій лівого та лівоцентристського спрямування.

Як свідчить тенденція останніх п'яти років, група «жорстких» прихильників офіційного статусу російської мови поступово збільшується за рахунок «м'яких» прихильників. Відтак, відсутні стійкі та тривкі політичні, економічні та соціальні стимули для залучення представників цієї групи до прихильників єдиної державної мови. При цьому слід підкреслити, що російськомовна група прагне офіційного статусу російської мови не тому що є причини, що хтось заважає вільно говорити російською мовою (це, в першу чергу, стосується південно-східних регіонів), а тому, що таке визнання дало б символічне підтвердження того, що вони в українській політиці значать стільки ж, скільки україномовні центрально-західної

України. Це є, власне, політична дія від імені групи. Можна цілком погодитися з думкою Д. Ареля, який вважає, що «Головний етнічний розкол в Україні протиставляє не національності (українську і російську), а радше цілісну чи гомогенну національну ідентичність, з одного боку (українську), та подвійну, чи біетнічну, ідентичність, з другого боку (українсько-російську). Політична орієнтація, яка електорально поляризує Україну, є двомірним «російським чинником», який стосується й офіційного статусу російської мови, й типу відносин, які Україна має підтримувати з Росією»¹¹. Більше того, зазначимо, що основна мета – не підвищити рівень власної конкурентності, а «знищити» супротивника. Причому метафора «війна мов» вже давно увійшла в дискурс про мовну політику. А аналітична модель, запропонована В. Кімлікой, побудована на тому, що дебати про регіональні мови ніколи не бувають дебатами тільки про мови. Мовні групи знаходяться під мобілізуючим впливом партій з тим, щоб домагатися самоврядування. Для міноритарних мовних груп, визнання їх мови стає символом визнання в якості «національних», що з його точки зору, має потенційно далеко йдучи наслідки. Домагання на захист мови та культури таких груп в цій логіці сприймаються як зазіхання на територію та на самовизначення на цій території, можливо в формі сецесії. У моделі В. Кімліка існує причинний двосторонній зв'язок: мовні групи виступають за територіальне самоврядування з метою захисту мови і культури і, навпаки, національні меншини намагаються зберегти мову, як одну з умов, необхідних для отримання самоврядування¹². Сподіваємося, що ця аналітична модель не стосується принаймні сучасної України.

У будь-якому випадку, необхідно пам'ятати, що сфера мовної практики і мовна політика повинні знаходитися в сфері взаємних поступок і компро-

місів. Тактика тиску, надзвичайного використання апарату державного втручання, нехтування відчуттями меншин – з одного боку, і груповий радикалізм – з іншого, можуть обернутися величезними втратами для всіх.

1. Див. докл.: Диалог украинской и русской культур. – К., 2000.
2. УНІАН, – 23.03. 2007 р.
3. Европейская Хартия региональных языков и языков меньшинств.[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www1.umn.edu/humanrts/euro/Rets148.html>. – С. 1.
4. Там же.
5. Михеева О. Не все так просто с теми українцями... / О. Михеева // Отечественные записки 2007. – № 1 (34) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.strana-oz.ru/2007/1/ne-vse-tak-prosto-z-timi-ukrayincyami>
6. Грицак Я. Про відповідальність та безвідповідальність українських інтелектуалів / Я. Грицак // Форум націй. – 2008. – № 7(74) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.forumn.kiev.ua/2008-07-74/74-09.htm>
7. ЛІГАБізнесінформ. – 23.03.2007
8. Там само.
9. УНІАН, – 17.10. 2012
10. ЛІГАБізнесінформ. 9.09.2012.
11. Арель Д. Залучення відокремленого / Д. Арель // Критика. – 2006. – № 11. – С. 10–13.
12. Language Rights and Political Theory. – Oxford, 2003. – P. 5–6.

ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ

«На усій землі була одна мова та слова одні. І сказали один одному: наробимо цегли і випалімо. І стала цегла замість каменів, а земляна смола (мул) замість вапна. І сказали вони: побудуємо собі місто і вежу, висотою до небес, і зробимо собі ім'я, перш ніж розпорошилися по поверхні всієї землі ... І сказав Господь: ось, один народ, і мова одна для всіх, і ось що почали вони робити ... Зійдемо ж і змішаємо там мову їх, так щоб один не розумів мови іншого. » (Бут. 11. 1–7)

Час швидкоплинний. З часів Творіння на землі розпорошилося біля тисячі народів, які почали розмовляти різними мовами, часто не розуміючи один одного, але кожен народ будує свою вежу.

Культурна мозаїка, культурне розмаїття стало дійсним надбанням всього людства, в той же час, одним з унікальних викликів.

Питання «Хто ми?», «Хто я?» все частіше задають собі люди різних націй, релігій, мов, культур, і відповідь на ці питання далеко не завжди однозначна. Власна ідентичність вступає в певний конфлікт з ідентичностями національними, цінності національної ідентичності починають поступатися наднаціональним цінностям.

Кредо «громадянської релігії» довгий час означало, що про кожну людину можна судити по його особистим якостям, незалежно від його етнічного походження чи релігійної приналежності.

А як же тоді бути з національним «МИ»? Чи це є сукупність національних та індивідуальних «Я»? Можливо, слід тлумачити соціальну реальність як «світ людини» та «світ нації»? Автор має більше запитань, ніж відповідей, говорячи про права першого та другого покоління, наголошуючи на правах третього

покоління, і залишаючи поки поза увагою права покоління четвертого.

Звичайно, «покоління прав» це є не більш ніж метафора, причому метафора, яка пояснюючи ситуацію, в той же час вводить нас в оману. Соціальна (національна) солідарність на початку XXI сторіччя має забезпечити скоординовану відповідь на загрози, які викликані глобальною взаємозалежністю країн та народів, зберігаючи в той же час неповторну особистість кожного.

Натомість, чи є якась перманентна належність «Я» і чи відмінна вона від «Ми»? Теоретичні конструкти які автор запропонував у цій праці, звичайно, мають право на існування. В той же час, якщо абстрагуватися від теоретичних екзерсисів, то немає ні Еліна ні Іудея, усі ми Народи об'єднаних націй.

Час швидкоплинний і в усіх нас є головне право – **право людьми зватися.**

ДОДАТКИ

ЗАГАЛЬНА ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

**Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III)
Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року**

Неофіційний переклад

Преамбула

Беручи до уваги, що визнання гідності, яка властива всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних їх прав є основою свободи, справедливості та загального миру; і

беручи до уваги, що зневажання і нехтування правами людини призвели до варварських актів, які обурюють совість людства, і що створення такого світу, в якому люди будуть мати свободу слова і переконань і будуть вільні від страху і нужди, проголошено як високе прагнення людей; і

беручи до уваги, що необхідно, щоб права людини охоронялися силою закону з метою забезпечення того, щоб людина не була змушена вдаватися як до останнього засобу до повстання проти тиранії і гноблення; і

беручи до уваги, що необхідно сприяти розвиткові дружніх відносин між народами; і

беручи до уваги, що народи Об'єднаних Націй підтвердили в Статуті) свою віру в основні права людини, в гідність і цінність людської особи і в рівноправність чоловіків і жінок та вирішили сприяти соціальному прогресові і поліпшенню умов життя при більшій свободі; і

беручи до уваги, що держави-члени зобов'язались сприяти у співробітництві з Організацією Об'єднаних Націй загальній повазі і додержанню прав людини і основних свобод; і беручи до уваги, що загальне розуміння характеру цих прав і свобод має величезне значення для повного виконання цього зобов'язання;

Генеральна Асамблея

проголошує цю Загальну декларацію прав людини як завдання, до виконання якого повинні прагнути всі наро-

ди і всі держави з тим, щоб кожна людина і кожний орган суспільства, завжди маючи на увазі цю Декларацію, прагнули шляхом освіти сприяти поважанню цих прав і свобод і забезпеченню, шляхом національних і міжнародних прогресивних заходів, загального і ефективного визнання і здійснення їх як серед народів держав-членів Організації, так і серед народів територій, що перебувають під їх юрисдикцією.

Стаття 1

Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти у відношенні один до одного в дусі братерства.

Стаття 2

Кожна людина повинна мати всі права і всі свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища. Крім того, не повинно проводитися ніякого розрізнення на основі політичного, правового або міжнародного статусу країни або території, до якої людина належить, незалежно від того, чи є ця територія незалежною, підопічною, несамоврядованою або як-небудь інакше обмеженою у своєму суверенітеті.

Стаття 3

Кожна людина має право на життя, на свободу і на особисту недоторканність.

Стаття 4

Ніхто не повинен бути в рабстві або у підневільному стані; рабство і работоргівля забороняються в усіх їх видах.

Стаття 5

Ніхто не повинен зазнавати тортур, або жорстокого, нелюдського, або такого, що принижує його гідність, поводження і покарання.

Стаття 6

Кожна людина, де б вона не перебувала, має право на визнання її правосуб'єктності.

Стаття 7

Всі люди рівні перед законом і мають право, без будь-якої різниці, на рівний їх захист законом. Усі люди мають право на рівний захист від якої б то не було дискримінації,

що порушує цю Декларацію, і від якого б то не було підбурювання до такої дискримінації.

Стаття 8

Кожна людина має право на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом.

Стаття 9

Ніхто не може зазнавати безпідставного арешту, затримання або вигнання.

Стаття 10

Кожна людина, для визначення її прав і обов'язків і для встановлення обґрунтованості пред'явленого їй кримінального обвинувачення, має право, на основі повної рівності, на те, щоб її справа була розглянута прилюдно і з дотриманням усіх вимог справедливості незалежним і безстороннім судом.

Стаття 11

1. Кожна людина, обвинувачена у вчиненні злочину, має право вважатися невинною доти, поки її винність не буде встановлена в законному порядку шляхом прилюдного судового розгляду, при якому їй забезпечують усі можливості для захисту.

2. Ніхто не може бути засуджений за злочин на підставі вчинення будь-якого діяння або за бездіяльність, які під час їх вчинення не становили злочину за національними законами або за міжнародним правом. Не може також накладатись покарання тяжче від того, яке могло бути застосоване на час вчинення злочину.

Стаття 12

Ніхто не може зазнавати безпідставного втручання у його особисте і сімейне життя, безпідставного посягання на недоторканність його житла, тайну його кореспонденції або на його честь і репутацію. Кожна людина має право на захист закону від такого втручання або таких посягань.

Стаття 13

1. Кожна людина має право вільно пересуватися і обирати собі місце проживання у межах кожної держави.

2. Кожна людина має право покинути будь-яку країну, включаючи й свою власну, і повертатися у свою країну.

Стаття 14

Кожна людина має право шукати притулку від переслідувань в інших країнах і користуватися цим притулком.

Це право не може бути використане в разі переслідування, яке в дійсності ґрунтується на вчиненні неполітичного злочину, або діяння, що суперечить цілям і принципам Організації Об'єднаних Націй.

Стаття 15

1. Кожна людина має право на громадянство.
2. Ніхто не може бути безпідставно позбавлений громадянства або права змінити своє громадянство.

Стаття 16

1. Чоловіки і жінки, які досягли повноліття, мають право без будь-яких обмежень за ознакою раси, національності або релігії одружуватися і засновувати сім'ю. Вони користуються однаковими правами щодо одруження під час шлюбу та під час його розірвання.

2. Шлюб може укладатися тільки при вільній і повній згоді сторін, що одружуються.

3. Сім'я є природним і основним осередком суспільства і має право на захист з боку суспільства та держави.

Стаття 17

1. Кожна людина має право володіти майном як одноособово, так і разом з іншими.

2. Ніхто не може бути безпідставно позбавлений свого майна.

Стаття 18

Кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання і свободу сповідувати свою релігію або переконання як одноособово, так і разом з іншими, публічним або приватним порядком в ученні, богослужінні і виконанні релігійних та ритуальних обрядів.

Стаття 19

Кожна людина має право на свободу переконань і на вільне їх виявлення; це право включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань та свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів.

Стаття 20

1. Кожна людина має право на свободу мирних зборів і асоціацій.

2. Ніхто не може бути примушений вступати до будь-якої асоціації.

Стаття 21

1. Кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників.

2. Кожна людина має право рівного доступу до державної служби в своїй країні.

3. Воля народу повинна бути основою влади уряду; ця воля повинна виявлятися у періодичних і нефальсифікованих виборах, які повинні провадитись при загальному і рівному виборчому праві шляхом таємного голосування або ж через інші рівнозначні форми, що забезпечують свободу голосування.

Стаття 22

Кожна людина, як член суспільства, має право на соціальне забезпечення і на здійснення необхідних для підтримання її гідності і для вільного розвитку її особи прав у економічній, соціальній і культурній галузях за допомогою національних зусиль і міжнародного співробітництва та відповідно до структури і ресурсів кожної держави.

Стаття 23

1. Кожна людина має право на працю, на вільний вибір роботи, на справедливі і сприятливі умови праці та на захист від безробіття.

2. Кожна людина, без будь-якої дискримінації, має право на рівну оплату за рівну працю.

3. Кожний працюючий має право на справедливу і задовільну винагороду, яка забезпечує гідне людини існування, її самої та її сім'ї, і яка в разі необхідності доповнюється іншими засобами соціального забезпечення.

4. Кожна людина має право створювати професійні спілки і входити до професійних спілок для захисту своїх інтересів.

Стаття 24

Кожна людина має право на відпочинок і дозвілля, включаючи право на розумне обмеження робочого дня та на оплачувану періодичну відпустку.

Стаття 25

1. Кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї, і право на забезпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, старості чи іншого випадку втрати засобів до існування через незалежні від неї обставини.

2. Материнство і дитинство дають право на особливе піклування і допомогу. Всі діти, народжені у шлюбі або поза шлюбом, повинні користуватися однаковим соціальним захистом.

Стаття 26

1. Кожна людина має право на освіту. Освіта повинна бути безплатною, хоча б початкова і загальна. Початкова освіта повинна бути обов'язковою. Технічна і професійна освіта повинна бути загальнодоступною, а вища освіта повинна бути однаково доступною для всіх на основі здібностей кожного.

2. Освіта повинна бути спрямована на повний розвиток людської особи і збільшення поваги до прав людини і основних свобод. Освіта повинна сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між усіма народами, расовими або релігійними групами і повинна сприяти діяльності Організації Об'єднаних Націй по підтриманню миру.

3. Батьки мають право пріоритету у виборі виду освіти для своїх малолітніх дітей.

Стаття 27

1. Кожна людина має право вільно брати участь у культурному житті суспільства, втішатися мистецтвом, брати участь у науковому прогресі і користуватися його благами.

2. Кожна людина має право на захист її моральних і матеріальних інтересів, що є результатом наукових, літературних або художніх праць, автором яких вона є.

Стаття 28

Кожна людина має право на соціальний і міжнародний порядок, при якому права і свободи, викладені в цій Декларації, можуть бути повністю здійснені.

Стаття 29

1. Кожна людина має обов'язки перед суспільством, у якому тільки й можливий вільний і повний розвиток її особи.

2. При здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві.

3. Здійснення цих прав і свобод ні в якому разі не повинно суперечити цілям і принципам Організації Об'єднаних Націй.

Стаття 30

Ніщо у цій Декларації не може бути витлумачено як надання будь-якій державі, групі осіб або окремим особам права займатися будь-якою діяльністю або вчиняти дії, спрямовані на знищення прав і свобод, викладених у цій Декларації.

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО ПРАВА ОСІБ, ЩО НАЛЕЖАТЬ ДО НАЦІОНАЛЬНИХ АБО ЕТНІЧНИХ, РЕЛІГІЙНИХ ТА МОВНИХ МЕНШИН

**Прийнято резолюцією 47/135
Генеральної Асамблеї ООН
від 18 грудня 1992 року**

Генеральна Асамблея, знову підтверджуючи, що одною з основних цілей Організації Об'єднаних Націй, як проголошено в Статуті, є заохочення та розвиток поважання прав людини та основних свобод усіх, без розрізнення раси, статі, мови або релігії, знову підтверджуючи віру в основні права людини, гідність та цінність людської особистості, рівноправ'я чоловіків та жінок та рівність великих і малих націй, намагаючись сприяти реалізації принципів, що містять Статут, Загальна декларація прав людини, Конвенція про запобігання геноцидові та покарання за нього, Міжнародна конвенція про ліквідацію усіх форм расової дискримінації, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права, Декларація про ліквідацію усіх форм нетерпимості та дискримінації на ґрунті релігій або переконань, Конвенція про права дитини, а також

інші відповідні міжнародні документи, які було прийнято на всесвітньому чи регіональному рівні, і міжнародні документи, укладені між окремими державами-членами Організації Об'єднаних Націй, керуючись положеннями статті 27 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, стосовно прав осіб, що належать до етнічних, релігійних та мовних меншин, вважаючи, що заохочення та захист прав осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин, сприяють політичній та соціальній стабільності держав, в яких вони проживають, підкреслюючи, що постійне заохочення та здійснення прав осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин, як невід'ємна частина розвитку суспільства взагалі і в демократичних рамках на ґрунті верховенства закону сприяло б зміцненню дружби та співпраці між народами та державами, вважаючи, що Організація Об'єднаних Націй покликана грати важливу роль у захисті меншин, беручи до уваги роботу, виконану на сьогодні в рамках Організації Об'єднаних Націй, зокрема Комісією з прав людини, Підкомісією із запобігання дискримінації та захисту меншин та органами, створеними на виконання Міжнародних пактів про права людини та інших відповідних міжнародних документів в галузі прав людини, на заохочення та захист прав осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин, враховуючи значну роботу, виконану міжурядовими та урядовими організаціями для захисту меншин, а також для заохочення та захисту прав осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин, визнаючи необхідність забезпечення ще ефективнішого втілення у життя міжнародних документів з прав людини стосовно прав осіб, що належать до національних чи етнічних, релігійних та мовних меншин, проголошує цю Декларацію про права осіб, що належать до національних чи етнічних, релігійних та мовних меншин:

Стаття 1

1. Держави захищають на їх відповідних територіях існування та самобутність національних чи етнічних, культурних, релігійних та мовних меншин та заохочують створення умов для розвитку тої самобутності.

2. Держави вживають належні законодавчі та інші кроки для досягнення цих цілей.

Стаття 2

1. Особи, що належать до національних чи етнічних, релігійних та мовних меншин (надалі називаються особами, що належать до меншин), мають право користуватися досягненнями своєї культури, сповідувати свою релігію та відправляти релігійні обряди, а також користуватися своєю мовою у приватному житті та публічно, вільно та без втручання чи дискримінації у будь-якій формі.

2. Особи, що належать до меншин, мають право активної участі в культурному, релігійному, громадському, економічному та державному житті.

3. Особи, що належать до меншин, мають право активної участі у прийнятті на національному і, де це необхідно, регіональному рівні рішень, стосовно тої меншини, до якої вони належать, або тих регіонів, у яких вони проживають, в порядку, що не суперечить національному законодавству.

4. Особи, що належать до меншин, мають право створювати свої власні асоціації та забезпечувати їх функціонування та підтримувати без будь-якої дискримінації вільні та мирні контакти з іншими членами своєї групи та з особами, що належать до інших меншин, а також контакти через кордони з громадянами інших держав, з якими вони зв'язані національними, етнічними, релігійними або мовними зв'язками.

Стаття 3

1. Особи, що належать до меншин, можуть здійснювати свої права, в тому числі права, викладені у цій Декларації, як індивідуально, так і спільно з іншими членами своєї групи без будь-якої дискримінації.

2. Використання або невикористання прав, викладених у цій Декларації, не призводить до яких би там не було негативних наслідків для становища будь-якої особи, що належить до меншини.

Стаття 4

1. Держави вживають при необхідності заходів для забезпечення того, щоб особи, що належать до меншин, могли повною мірою та ефективно здійснювати свої права

людини та основні свободи без будь-якої дискримінації і на підставі повної рівності перед законом.

2. Держави вживають заходів для створення сприятливих умов, які дозволять особам, що належать до меншин, виражати свої особливості та розвивати свою культуру, мову, релігію, традиції та звичаї за винятком тих випадків, коли конкретна діяльність здійснюється з порушенням національного законодавства та суперечить міжнародним нормам.

3. Держави вживають відповідних заходів на те, щоб там, де це здійснимо, особи, що належать до меншин, мали належні можливості для вивчення своєї рідної мови або навчання своїй рідній мові.

4. Держави при необхідності вживають заходів у галузі освіти з метою стимулювання вивчення історії, традицій, мови і культури меншин, що проживають на їхній території. Особи, що належать до меншин, повинні мати належні можливості для отримання знань, необхідних для життя у суспільстві (взагалі) і в цілому.

5. Держави розглядають питання про вжиття належних заходів для того, щоб особи, що належать до меншин, могли повною мірою брати участь у забезпеченні економічного прогресу та розвитку своєї країни.

Стаття 5

1. Національна політика та програми плануються та здійснюються за належного врахування законних інтересів осіб, що належать до меншин.

2. Програми співпраці та допомоги між державами плануються та здійснюються за належного врахування законних інтересів осіб, що належать до меншин.

Стаття 6

Державам слід співпрацювати у питаннях, що стосуються осіб, що належать до меншин, в тому числі в обмін інформацією та досвідом, з метою розвитку взаєморозуміння та довіри.

Стаття 7

Державам слід співпрацювати з метою заохочення поважання прав, викладених у цій Декларації.

Стаття 8

1. Ніщо у цій Декларації не заважає виконанню держа-

вами їхніх міжнародних зобов'язань стосовно осіб, що належать до меншин. Зокрема, державам слід сумлінно виконувати обов'язки та зобов'язання, які вони прийняли на себе у відповідності з міжнародними договорами та угодами, учасниками яких вони є.

2. Здійснення прав, викладених у цій Декларації, не завдає шкоди здійсненню усіма особами загальноновизнаних прав людини та основних свобод.

3. Заходи, яких вживають держави з метою забезпечення ефективного здійснення прав, викладених у цій Декларації, не вважаються *prima facie* суперечними з принципами рівності, що закріплені у Загальній декларації прав людини.

4. Ніщо у цій Декларації не може бути витлумачено як таке, що допускає будь-яку діяльність націй, включаючи принципи поважання суверенної рівності, територіальної цілісності та політичної незалежності держав.

Стаття 9

Спеціалізовані установи Організації Об'єднаних Націй та інші організації сприяють повному здійсненню прав та принципів, викладених у цій Декларації, в рамках їхніх відповідних сфер компетенцій.

ДЕКЛАРАЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО ПРОГРЕСУ І РОЗВИТКУ від 11 грудня 1969 року

Генеральна Асамблея, пам'ятаючи про зобов'язання членів Організації Об'єднаних Націй відповідно до Статуту приймати спільні і самостійні дії в співробітництві з Організацією для сприяння підвищенню рівня життя, повній зайнятості й умовам населення економічного і соціального прогресу і розвитку,

підтверджуючи віру в права людини й основні свободи й у принципи миру, достоїнства і цінності людської особистості і соціальної справедливості, проголошені в Статуті,

нагадуючи про принципи, що містяться в Загальній декларації прав людини, Міжнародних пактах про права людини, Декларації прав дитини, Декларації про надання не-

залежності колоніальним країнам і народам, Міжнародній конвенції про ліквідацію усіх форм расової дискримінації і Декларації Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію усіх форм расової дискримінації, Декларації про поширення серед молоді ідеалів миру, взаємної поваги і взаєморозуміння між народами, Декларації про ліквідацію дискримінації у відношенні жінок і резолюціях Організації Об'єднаних Націй, з огляду на норми, уже встановлені для досягнення соціального прогресу в статутах, конвенціях, рекомендаціях і резолюціях Міжнародної організації праці, Продовольчої і сільськогосподарської організації Об'єднаних Націй, Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури, Всесвітньої організації охорони здоров'я, Дитячого фонду Організації Об'єднаних Націй і інших відповідних організацій,

виходячи з переконання, що людина може домогтися повного здійснення своїх сподівань лише в умовах справедливого соціального порядку і що, отже, кардинальне значення має прискорення соціального й економічного прогресу всюди, що сприяє міжнародному миру і солідарності,

виходячи з переконання, що міжнародний мир і безпека, з одного боку, і соціальний прогрес і економічний розвиток – з іншого, знаходяться в тісній взаємозалежності і взаємно впливають один на одного,

переконана в тім, що мирне співіснування, дружні відносини і співробітництво серед держав з різними соціальними, економічними і політичними системами можуть сприяти соціальному розвитку,

підкреслюючи взаємозалежність економічного і соціального розвитку в рамках більш широкого процесу росту і перетворення, а також значення стратегії комплексного розвитку, що цілком враховує соціальні аспекти на всіх стадіях,

шкодуючи про недостатній прогрес, досягнутий у світовому соціальному стані, незважаючи на зусилля держав і міжнародного співтовариства,

визнаючи, що основну відповідальність за розвиток країн, що розвиваються, несуть самі ці країни, і підтверджуючи нагальну потребу зменшити її, в остаточному під-

сумку, ліквідувати розрив між рівнем життя економічно більш розвинених країн і країн, що розвиваються, з цією метою держави-члени повинні нести відповідальність за проведення внутрішньої зовнішньої політики, спрямованої на сприяння соціальному розвитку в усьому світі і, зокрема, на надання допомоги країнам, що розвиваються, у прискоренні їхнього економічного зростання,

визнаючи термінову необхідність присвятити справі миру і соціального прогресу ресурси, що витрачаються на озброєння і непродуктивно витрачаються на конфлікти і знищення,

усвідомлюючи внесок, що наука і техніка можуть зробити на задоволення загальних потреб людства,

вважаючи, що першочерговою задачею всіх держав і міжнародних організацій є усунення з життя суспільства всіх негараздів і перешкод на шляху соціального прогресу, і, насамперед, таких, як нерівність, експлуатація, війна, колоніалізм і расизм,

бажаючи сприяти прогресу всього людства в справі досягнення цих цілей і перебороти всі перешкоди на шляху їхнього здійснення,

урочисто проголошує дану Декларацію соціального прогресу і розвитку і закликає до здійснення національних і міжнародних дій з метою використання її як загальної основи політики соціального розвитку:

Частина I

Принципи

Стаття 1

Усі народи і всі люди, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, віросповідання, національності, етнічного походження, сімейного чи соціального стану, або політичних чи інших переконань, мають право жити в гідних умовах і в умовах свободи і користуватися плодами соціального прогресу і повинні, зі своєї сторони, сприяти йому.

Стаття 2

Соціальний прогрес і розвиток ґрунтуються на повазі до гідності і цінності людської особистості і забезпечу-

ють розвиток прав людини і соціальної справедливості, що вимагає:

а) негайної й остаточної ліквідації усіх форм нерівності, експлуатації народів і окремих осіб, колоніалізму, расизму, включаючи нацизм і апартеїд, і всякої іншої політики й ідеології, що суперечать цілям і принципам Організації Об'єднаних Націй;

б) визнання й ефективного здійснення цивільних і політичних прав, а також економічних, соціальних і культурних прав без усякої дискримінації.

Стаття 3

Основними умовами соціального прогресу і розвитку вважаються:

а) національна незалежність, заснована на праві народів на самовизначення;

б) принцип невтручання у внутрішні справи держав;

с) повага суверенітету і територіальної цілісності держав;

д) невід'ємний суверенітет кожної держави над своїми природними багатствами і ресурсами;

е) право і відповідальність кожної держави і, у тій мірі, у якій це стосується кожної нації і народу, вільно визначати свої власні цілі соціального розвитку, встановлювати свій порядок черговості і визначати, відповідно до принципів Статуту Організації Об'єднаних Націй, засоби і методи їхнього досягнення без усякого втручання ззовні;

ф) мирне співіснування, мир, дружні відносини і співробітництво держав незалежно від розходжень між їх соціальними, економічними і політичними системами.

Стаття 4

Родині як основному осередку суспільства і природного середовища для росту і благополуччя всіх її членів, особливо дітей і молоді, повинні надаватися допомога і захист, для того щоб вона могла цілком виконувати свої обов'язки в колективі. Батьки мають виключне право вільно і з повною відповідальністю визначати число своїх дітей і терміни між їх народженням.

Стаття 5

Соціальний прогрес і розвиток вимагають повного використання людських ресурсів, включаючи, зокрема:

а) заохочення творчої ініціативи в атмосфері освіченої суспільної думки;

б) розподіл інформації національного і міжнародного характеру з метою розвитку в особистості усвідомлення змін, що відбуваються в суспільстві в цілому;

с) активна участь всіх елементів суспільства, в індивідуальному порядку чи через асоціації, у визначенні і здійсненні загальних цілей розвитку в умовах повної поваги основних свобод, закріплених у Загальній декларації прав людини;

д) особам, що перебувають в несприятливих умовах чи економічно відсталим прошаркам населення забезпечення рівних можливостей соціального й економічного розвитку з метою створення ефективного інтегрованого суспільства.

Стаття 6

Соціальний розвиток вимагає надання кожній людині права на працю і вільний вибір заняття.

Соціальний прогрес і розвиток вимагають участі всіх членів суспільства в продуктивній і суспільно корисній праці і встановлення, відповідно до прав людини й основних воль, а також відповідно до принципів справедливості і соціальної функції власності, таких форм власності на землю і засоби виробництва, що виключають будь-які форми експлуатації людини, забезпечують рівні права на власність для всіх і створюють умови, що ведуть до справжньої рівності серед людей.

Стаття 7

Швидке збільшення національного доходу і багатства і їхній справедливий розподіл серед усіх членів суспільства лежать в основі всякого соціального прогресу, і тому вони повинні бути в центрі діяльності кожної держави й уряду.

Поліпшення положення країн, що розвиваються, у міжнародній торгівлі, зокрема шляхом забезпечення країнам, що розвиваються сприятливих умов торгівлі і справедливих і вигідних цін для збуту їхніх товарів необхідно для того, щоб дати можливість збільшити національний дохід і сприяти соціальному розвитку.

Стаття 8

Кожному уряду належить першорядна роль і кінцева

відповідальність у справі забезпечення соціального прогресу і добробуту його народу, планування заходів соціального розвитку як частини всебічних планів розвитку, об'єднання чи заохочення і координації всіх національних зусиль для досягнення цієї мети і здійснення необхідних змін у соціальній структурі. При плануванні заходів в області соціального розвитку належним чином враховуються розмаїтість у потребах і розвинутих районів і районів, що розвиваються, міських і сільських районів кожної країни.

Стаття 9

Соціальний прогрес і розвиток - загальна справа міжнародного співтовариства, що шляхом погоджених міжнародних дій доповнює національні зусилля, спрямовані на підвищення рівня життя народів.

Соціальний прогрес і економічний ріст вимагають визнання загальної зацікавленості всіх націй у розвідці, охороні, використанні й експлуатації винятково в мирних цілях і в інтересах усього людства районів навколишнього середовища, таких як космічний простір, дно морів і океанів і його надр за межами національної юрисдикції, відповідно до принципів і цілей Статуту Організації Об'єднаних Націй.

Частина II

Цілі

Соціальний прогрес і розвиток повинні бути спрямовані на постійне підвищення матеріального і духовного рівня життя всіх членів суспільства при повазі і здійсненні прав людини й основних свобод шляхом досягнення наступних головних цілей:

Стаття 10

а) Забезпечення права на працю на всіх рівнях, права створювати професійні союзи й асоціації робітників і укладати колективні договори; сприяння повної продуктивної зайнятості, створення справедливих і сприятливих умов роботи для всіх, включаючи поліпшення санітарних умов і охорони праці, забезпечення без якої-небудь дискримінації справедливої винагороди за працю, установлення мінімального рівня заробітної плати, досить високо-

го для забезпечення задовільного рівня життя; захист споживача;

b) Ліквідація голоду і недоїдання і гарантія права на належне харчування;

c) Ліквідація убогості; забезпечення неухильного підвищення рівня життя, а також справедливий і рівномірний розподіл доходів;

d) Досягнення найвищого рівня охорони здоров'я і забезпечення охорони здоров'я всього населення, по можливості, безкоштовно;

e) Викорінювання неграмотності, забезпечення права на загальний доступ до культури і на безкоштовне обов'язкове навчання на початковому рівні, і на безкоштовне навчання на всіх рівнях; підвищення загального рівня освіти протягом усього життя;

f) Забезпечення всіх, особливо осіб, що мають низькі прибутки і великі родини, задовільними житлами і комунальним обслуговуванням.

Соціальний прогрес і розвиток повинні бути рівною мірою спрямовані на досягнення наступних головних цілей:

Стаття 11

a) Надання всебічного соціального забезпечення і послуг соціального піклування, створення і поліпшення системи соціального забезпечення і страхування для всіх осіб, що через хворобу, непрацездатність чи похилий віку тимчасово чи постійно не можуть заробляти на життя, з метою забезпечення належного рівня життя для таких осіб, їхніх родин і утриманців;

b) Охорона прав матері і дитини; турбота про виховання і здоров'я дітей, проведення заходів, спрямованих на охорону здоров'я і добробуту жінок і особливо працюючих матерів під час вагітності і дитячого віку їхніх дітей, а також матерів, заробіток яких є єдиним джерелом забезпечення родини; надання жінкам відпусток і посібників у зв'язку з вагітністю і материнством зі збереженням за ними місця роботи і зарплати;

c) Захист прав і забезпечення добробуту дітей, старих і інвалідів; забезпечення захисту людей, що страждають фізичними і розумовими недоліками;

d) Виховання молоді в дусі ідеалів справедливості і

миру, взаємної поваги і розуміння між народами; поширення серед неї цих ідеалів; сприяння повній участі молоді в процесі національного розвитку;

е) Проведення заходів в області соціального захисту й усунення умов, що породжують злочинність, правопорушення й особливо злочинність неповнолітніх;

ф) Гарантія того, що до відома кожної людини без якої-небудь дискримінації будуть доведені його права й обов'язки і що він буде одержувати необхідну допомогу в здійсненні й охороні своїх прав.

Далі, соціальний прогрес і розвиток повинні бути спрямовані на досягнення наступних головних цілей:

Стаття 12

а) Створення умов для швидкого і неухильного соціального й економічного розвитку, особливо в країнах, що розвиваються: зміна міжнародних економічних відносин, застосування нових і ефективних методів міжнародного співробітництва, при яких рівність можливостей повинна бути прерогативою як країн, так і окремих осіб усередині країни;

б) Ліквідація усіх форм дискримінації й експлуатації і всякої іншої практики й ідеології, що суперечать цілям і принципам Статуту Організації Об'єднаних Націй;

с) Ліквідація усіх форм іноземної економічної експлуатації, зокрема експлуатації, здійснюваної міжнародними монополіями, для того щоб дати народу кожної країни можливість цілком скористатися благами своїх національних ресурсів.

І, нарешті, соціальний прогрес і розвиток повинні бути спрямовані на досягнення наступних головних цілей:

Стаття 13

а) Рівноправна участь розвитих і країн, що розвиваються, у використанні досягнень науки і техніки, усе більш широке застосування науки і техніки на благо соціального розвитку суспільства;

б) Установлення гармонійної рівноваги між науковим, технічним і матеріальним прогресом і інтелектуальним, духовним, культурним і моральним розвитком людства;

Частина III

Засоби і методи

На основі принципів, викладених у даній Декларації, для досягнення цілей соціального прогресу і розвитку потрібна мобілізація необхідних ресурсів шляхом національних чи міжнародних дій з наданням особливої уваги таким засобам і методам, як:

Стаття 14

а) Планування соціального прогресу і розвитку як складова частина планування загального пропорційного розвитку;

б) Установлення, де це необхідно, національних систем по розробці і проведенню в життя соціальної політики і програм, сприяння з боку зацікавлених держав плановому регіональному розвитку з обліком різних регіональних умов і потреб, зокрема розвитку районів, що знаходяться в несприятливих чи відсталих умовах у порівнянні з іншою частиною країни;

с) Заохочення основних і прикладних соціальних досліджень, особливо порівняльних міжнародних досліджень, стосовно до планування і виконання програм соціального розвитку.

Стаття 15

а) Уживання заходів для забезпечення належним чином ефективною участі всіх елементів суспільства в розробці і виконанні національних планів і програм економічного і соціального розвитку;

б) Уживання заходів для розширення участі широких народних мас в економічному, соціальному, культурному і політичному житті країн за посередництвом національних урядових органів і неурядових організацій, кооперативів, сільських асоціацій, організацій трудящих і роботодавців, а також жіночих і молодіжних організацій за допомогою таких методів, як національні і регіональні плани соціального чи економічного прогресу й обштинного розвитку, з метою досягнення повної інтеграції національного суспільства, прискорення процесу соціальної мобільності і зміцнення демократичної системи;

с) Мобілізація суспільної думки як на національному, так і на міжнародному рівні в підтримку принципів і цілей соціального прогресу і розвитку;

д) Поширення соціальної інформації на національному і міжнародному рівнях, для того щоб доводити до відома населення обставини, що змінюються, у суспільстві в цілому і просвіщати споживача.

Стаття 16

а) Максимальна мобілізація всіх національних ресурсів і їх раціональне й ефективне використання, сприяння збільшенню і прискоренню продуктивних капіталовкладень у соціальній і економічній областях і в області зайнятості, орієнтації суспільства в напрямку процесу розвитку;

б) Прогресивне збільшення необхідних бюджетних і інших ресурсів, що необхідні для фінансування соціальних аспектів розвитку;

с) Досягнення справедливого розподілу національного доходу шляхом використання, зокрема, податкової системи і державних витрат як інструмент справедливого розподілу і перерозподілу доходу для сприяння соціальному прогресу;

д) Уживання заходів, спрямованих на недопущення такого відтоку капіталу з країн, що розвиваються, що міг би завдати шкоди їх економічному і соціальному розвитку.

Стаття 17

а) Уживання заходів для прискорення процесу індустріалізації, особливо в країнах, що розвиваються, з належним обліком її соціальних аспектів в інтересах усього населення; розвиток відповідної організаційної і законодавчої структури, що сприяє безупинному і всебічному росту промислового сектора; уживання заходів по подоланню несприятливих соціальних наслідків, що можуть виникнути в результаті урбанізації й індустріалізації, включаючи автоматизацію; підтримка належної рівноваги між сільським і міським розвитком і, зокрема, уживання заходів по оздоровленню умов життя передусім у великих промислових центрах;

б) Комплексне планування з метою розв'язання проблем урбанізації і містобудування;

с) Розробка всебічних планів розвитку сільських райо-

нів з метою підвищення життєвого рівня сільського населення і полегшення таких відносин між містом і селом і відповідного розподілу населення, що будуть сприяти рівноправному національному розвитку і соціальному прогресу;

d) Уживання заходів для відповідного контролю над використанням землі в інтересах суспільства.

Досягнення цілей соціального прогресу і розвитку рівною мірою вимагає запровадження наступних засобів і методів:

Стаття 18

a) Прийняття відповідних законодавчих, адміністративних і інших заходів для забезпечення для всіх не тільки політичних і цивільних прав, але і повного здійснення економічних, соціальних і культурних прав без будь-якої дискримінації;

b) Сприяння заснованим на демократичних принципах соціальним і організаційним реформам і стимулам до змін, що необхідні для усунення усіх форм дискримінації й експлуатації і ведуть до високих темпів економічного і соціального прогресу, включаючи аграрну реформу, при якій системи землеволодіння і землекористування щонайкраще служили би цілям соціальної справедливості й економічного розвитку;

c) Уживання заходів для різного збільшення і диверсифікованості сільськогосподарського виробництва, зокрема шляхом проведення демократичних аграрних реформ, з метою забезпечення достатнього і добре збалансованого постачання продовольством, справедливого розподілу його серед усього населення і поліпшення норм харчування;

d) Уживання заходів по впровадженню, за участю уряду, програм будівництва недорогих жител як у сільських, так і в міських районах;

Стаття 19

a) Надання безкоштовного обслуговування в області охорони здоров'я всьому населенню і забезпечення того, щоб відповідні профілактичні і лікувальні установи, а також медичне обслуговування були доступні усім;

b) Прийняття і запровадження законодавчих мір і адміністративних положень з метою здійснення всебічних

програм в області соціального забезпечення і соціального піклування, а також поліпшення і координації існуючого обслуговування;

с) Уживання заходів і надання обслуговування в області соціального забезпечення робітникам-мігрантам і їхнім родинам відповідно до положень Конвенції №7 Міжнародної організації праці й інших міжнародних документів, що стосуються робітників-мігрантів;

д) Уживання належних заходів по відновленню працездатності осіб з розумовими чи фізичними вадами, особливо дітей і молоді, для того щоб допомогти їм у можливо повній мірі стати корисними членами суспільства; такі заходи повинні включати надання лікування і технічних пристосовувань, можливостей утворення, професійної і соціальної орієнтації, навчання і пільг при працевлаштуванні, а також надання інших видів необхідної допомоги, створення соціальних умов, у яких непрацездатні особи не піддавалися би дискримінації через своїх недоліків.

Стаття 20

а) Надання повних демократичних воль професійним союзам, свободи асоціацій для всіх трудящих, включаючи право на укладання колективних договорів і страйку, визнання права створювати інші організації трудящих; забезпечення можливості для більш широкої участі професійних союзів в економічному і соціальному розвитку; ефективна участь усіх членів професійних союзів у рішенні економічних і соціальних питань, що торкаються їхніх інтересів;

б) Поліпшення умов гігієни і безпеки праці робітників за допомогою відповідних технологічних і законодавчих заходів і забезпечення матеріальних умов для здійснення цих заходів, включаючи обмеження робочих годин;

с) Уживання відповідних заходів для розвитку гармонійних промислових відносин.

Стаття 21

а) Підготовка національних кадрів і персоналу, включаючи адміністративний, управлінський, професійний і технічний персонал, необхідний для соціального розвитку і здійснення планів і політики загального розвитку;

б) Уживання заходів з метою прискорення розширення

і поліпшення загальної професійної і технічної освіти, підготовка і перепідготовка кадрів, що повинне забезпечуватися безкоштовно на всіх рівнях;

с) Підвищення загального рівня освіти; розвиток і розширення національних засобів масової інформації, їх раціональне і повне використання для забезпечення безперервного процесу освіти всього населення і заохочення до участі його в області соціального розвитку; конструктивне використання вільного часу, особливо часу дітей і підлітків;

д) Розробка національної і міжнародної політики і заходів, спрямованих на те, щоб уникнути “відпливу умів” і його несприятливих наслідків.

Стаття 22

а) Розробка і координація політики і заходів, спрямованих на зміцнення істотно важливих функцій родини як основного осередку суспільства;

б) Розробка і введення в необхідних випадках програм в області народонаселення в рамках національної демографічної політики і як складову частину загального медичного обслуговування, у тому числі програм навчання, підготовки персоналу і надання родинам знань і засобів, що дали б їм можливість здійснювати своє право на вільне і відповідальне рішення питання про число дітей і проміжки між їх народженням;

с) Створення в інтересах дітей і працюючих батьків відповідних дитячих установ.

Досягнення цілей соціального прогресу і розвитку вимагає, нарешті, запровадження наступних засобів і методів.

Стаття 23

а) Установлення для країн, що розвиваються, завдань у відношенні темпів економічного росту в рамках політики Організації Об'єднаних Націй в області розвитку, досить високих, щоб забезпечити значне прискорення їхніх темпів росту;

б) Надання більшої допомоги на більш сприятливих умовах; виконання завдання по наданню допомоги в обсязі не менш 1 відсотка валового національного продукту (у ринкових цінах) передових в економічних відносинах

країн; загальне полегшення умов надання позик країнам, що розвиваються, шляхом установлення низьких пільгових ставок на позики і тривалі пільгові терміни погашення позик, а також гарантія того, що надання таких позик буде ґрунтуватися строго на соціально-економічних критеріях, що не залежать від яких-небудь політичних розумінь;

с) Надання технічної, фінансової і матеріальної допомоги як на двосторонній, так і на багатобічній основі в можливо більш повному обсязі і на сприятливих умовах, поліпшення координації міжнародної допомоги для досягнення соціальних цілей національних планів розвитку;

д) Надання країнам, що розвиваються, технічної, фінансової і матеріальної допомоги і створення сприятливих умов, для того щоб допомогти цим країнам безпосередньо здійснювати експлуатацію їхніх національних ресурсів і природних багатств і тим самим дозволити народам цих країн повною мірою скористатися своїми національними ресурсами;

е) Розширення міжнародної торгівлі, заснованої на принципах рівності і недопущення дискримінації; виправлення положення країн, що розвиваються, у міжнародній торгівлі за допомогою справедливих умов торгівлі; уведення загальної, не заснованої на взаємності, недискримінаційної системи преференцій для експорту країн, що розвиваються, у розвитку країни; укладання і виконання загальних і всебічних товарних угод і фінансування достатніх буферних запасів міжнародними фінансовими установами.

Стаття 24

а) Посилення міжнародного співробітництва з метою забезпечення міжнародного обміну інформацією, знаннями і досвідом в області соціального прогресу і розвитку;

б) Можливо більш широке міжнародне технічне, наукове і культурне співробітництво і взаємне використання досвіду країн з різними економічними і соціальними системами і з різним рівнем розвитку на основі взаємної вигоди і суворого дотримання і поваги національного суверенітету;

с) Усе більш широке застосування науки і техніки для

соціального й економічного розвитку, заходу щодо передачі країнам, що розвиваються, технічних знань, включаючи технологію виробництва і патенти, а також заходу щодо обміну цими знаннями.

Стаття 25

а) Розробка правових і адміністративних заходів для захисту і поліпшення навколишнього середовища як на національному, так і на міжнародному рівні.

б) використання й експлуатація, відповідно до належних міжнародних норм, ресурсів таких районів навколишнього середовища, як космічний простір і дно морів і океанів і його надр за межами дії національної юрисдикції на додаток до наявного в будь-якій країні, незалежно від її географічного положення, національним ресурсам для досягнення економічного і соціального прогресу і розвитку, з приділенням особливої уваги інтересам і потребам країн, що розвиваються.

Стаття 26

Відшкодування, включаючи реституції і репарації, збитку як соціального, так і економічного характеру, заподіяного в результаті агресії і незаконної окупації території агресором.

Стаття 27

а) Досягнення загального і повного роззброювання і поступове спрямування ресурсів, що вивільняються, на використання для економічного і соціального прогресу і добробуту всіх народів і, зокрема, на благо країн, що розвиваються.

б) Уживання заходів, що сприяють роззброюванню, включаючи, зокрема, повну заборону випробувань ядерної зброї, заборона розробки, виробництва і нагромадження запасів хімічної і бактеріологічної (біологічної) зброї і недопущення забруднення океанів і внутрішніх вод відходами ядерного виробництва.

ДЕКЛАРАЦИЯ О ПРАВЕ НА РАЗВИТИЕ

**Резолюция 41/128 Генеральной Ассамблеи ООН
от 4 декабря 1986 г. Вступила в силу 5 сентября 1991 г.**

Генеральная Ассамблея,
принимая во внимание цели и принципы Устава Организации Объединенных Наций касающиеся осуществления международного сотрудничества в решении международных проблем экономического, социального, культурного и гуманитарного характера и в поощрении и развитии уважения к правам человека и основным свободам для всех, без различия расы, пола, языка и религии,

призывая, что развитие является всесторонним экономическим, социальным, культурным и политическим процессом, направленным на постоянное повышение благосостояния всего населения и всех лиц на основе их активного, свободного и конструктивного участия в развитии и в справедливом распределении создаваемых в ходе его благ,

учитывая, что в соответствии с положениями Всеобщей декларации прав человека каждый человек имеет право на социальный и международный порядок, при котором права и свободы, изложенные в Декларации, могут быть полностью осуществлены,

ссылаясь на положения Международного пакта об экономических, социальных и культурных правах и Международного пакта о гражданских и политических правах,

ссылаясь далее на соответствующие соглашения, конвенции, резолюции, рекомендации и другие документы Организации Объединенных Наций и ее специализированных учреждений, касающиеся всестороннего развития человека, экономического и социального прогресса и развития всех народов, включая документы, касающиеся деколонизации, предупреждения дискриминации, уважения и соблюдения прав человека и основных свобод, поддержания международного мира и безопасности и дальнейшего содействия развитию дружественных отношений

и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом,

напоминая о праве народов на самоопределение, в соответствии с которым все народы имеют право на свободное определение своего политического статуса и осуществление своего экономического, социального и культурного развития,

напоминая далее о праве народов осуществлять согласно соответствующим положениям обоих Международных пактов о правах человека, свой полный и всецелый суверенитет над всеми своими природными богатствами и ресурсами,

учитывая обязательство государств в соответствии с Уставом содействовать всеобщему уважению и соблюдению прав человека и основных свобод для всех без каких бы то ни было различий по признаку расы, цвета кожи, пола, языка, религии, политических или иных убеждений, национального или социального происхождения, имущественного положения, рождения или по иному признаку,

считая, что ликвидация массовых и грубых нарушений прав человека народов и лиц, затрагиваемых такими ситуациями, которые являются результатом колониализма, неоколониализма, апартеида, всех форм расизма и расовой дискриминации, иностранного господства и оккупации, агрессии и угроз национальному суверенитету, национальному единству и территориальной целостности и угрозы войны, способствовала бы созданию условий, содействующих развитию значительной части человечества,

испытывая озабоченность с существованием серьезных препятствий на пути развития и полного самовыражения человека и народов, связанных, в частности, с отрицанием гражданских, политических, экономических, социальных и культурных прав, и считая, что все права человека и основные свободы неделимы и взаимозависимы и что для содействия развитию должно уделяться одинаковое внимание и первостепенное значение осуществлению, содействию и защите гражданских, политических экономических, социальных и культурных прав и что вследствие этого содействие, уважение и осуществление некоторых прав человека и основных свобод не может служить оп-

равданием отказа в других правах человека и основных свободах,

считая, что международный мир и безопасность являются важнейшими факторами осуществления права на развитие,

подтверждая, что существует тесная связь между разоружением и развитием и что прогресс в области разоружения значительно ускорил бы прогресс в области развития и что средства, высвобождаемые в результате осуществления мер по разоружению, должны быть направлены на экономическое и социальное развитие и благосостояние всех народов и, в частности, народов развивающихся стран,

признавая, что человек является основным субъектом процесса развития и что вследствие этого в политике в области развития человек должен рассматриваться как главный участник и бенефициарий развития,

признавая, что создание благоприятных условий для развития народов и индивидуумов является основной обязанностью их государств,

сознавая, что усилия, направленные на содействие развитию и защиту прав человека на международном уровне, должны сопровождаться усилиями по установлению нового международного экономического порядка,

подтверждая, что право на развитие является неотъемлемым правом человека и что равенство возможностей для развития является прерогативой как государств, так и людей, составляющих государство,

провозглашает следующую Декларацию о праве на развитие:

Статья 1

1. Право на развитие является неотъемлемым правом человека, в силу которого каждый человек и все народы имеют право участвовать в таком экономическом, социальном, культурном и политическом развитии, при котором могут быть полностью осуществлены все права человека и основные свободы, а также содействовать ему и пользоваться его благами.

2. Право человека на развитие предполагает также осуществление в полной мере права народов на самооп-

ределение, которое включает согласно соответствующим положениям обоих Международных пактов о правах человека, осуществление их неотъемлемого права на полный суверенитет над всеми своими природными богатствами и ресурсами.

Статья 2

1. Человек является основным субъектом процесса развития и должен быть активным участником и бенефициарием права на развитие.

2. Все люди несут ответственность за развитие в индивидуальном и коллективном плане с учетом необходимости полного уважения прав человека и основных свобод, а также своих обязанностей перед обществом, которое только и может обеспечить свободное и полное развитие человеческой личности, и поэтому они должны поощрять и защищать соответствующий политический, социальный и экономический порядок, необходимый для развития.

3. Государства имеют право и обязанность определять соответствующую национальную политику развития, направленную на постоянное повышение благосостояния всего населения и всех отдельных лиц на основе их активного, свободного и конструктивного участия в развитии и в справедливом распределении создаваемых в ходе его благ.

Статья 3

1. Государства несут основную ответственность за создание национальных и международных условий, благоприятных для осуществления права на развитие.

2. Осуществление права на развитие требует полного уважения принципов международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом Организации Объединенных Наций.

3. Государства должны сотрудничать друг с другом в обеспечении развития и устранении препятствий на его пути. Государства должны осуществлять свои права и обязанности таким образом, чтобы содействовать установлению нового международного экономического порядка, основанного на суверенном равенстве, взаимозависимости, взаимной заинтересованности и сотрудничестве меж-

ду всеми государствами, а также поощрять соблюдение и осуществление прав человека.

Статья 4

1. Государства должны принимать в индивидуальном и коллективном порядке меры, направленные на разработку политики в области международного развития с целью содействия осуществлению в полном объеме права на развитие.

2. Для обеспечения более быстрого развития развивающихся стран необходимо принятие постоянных мер. В дополнение к усилиям, предпринимаемым развивающимися странами, необходимо эффективное международное сотрудничество в предоставлении этим странам соответствующих средств и возможностей для ускорения их всестороннего развития.

Статья 5

Государства должны принимать решительные меры, направленные на ликвидацию массовых и грубых нарушений прав человека народов и лиц, затрагиваемых такими ситуациями, которые являются результатом апартеида, всех форм расизма и расовой дискриминации, колониализма, иностранного господства и оккупации, агрессии, иностранного вмешательства и угроз национальному суверенитету, национальному единству и территориальной целостности, угрозы войны и отказа признать основополагающее право народов на самоопределение.

Статья 6

1. Все государства должны сотрудничать в целях содействия поощрению и укреплению всеобщего уважения и соблюдению всех прав человека и основных свобод для всех, без различия расы, пола, языка и религии.

2. Все права человека и основные свободы являются неделимыми и взаимозависимыми; одинаковое внимание и первостепенное значение должно уделяться осуществлению, содействию и защите гражданских, политических, экономических, социальных и культурных прав.

3. Государства должны принимать меры в целях ликвидации препятствий на пути развития, возникающих в результате несоблюдения гражданских и политических прав, а также экономических, социальных и культурных прав.

Статья 7

Все государства должны содействовать установлению, поддержанию и укреплению международного мира и безопасности и с этой целью прилагать все усилия для достижения всеобщего и полного разоружения под эффективным международным контролем, а также для обеспечения использования высвобождаемых в результате принятия эффективных мер по разоружению средств в целях всестороннего развития, в частности развивающихся стран.

Статья 8

1. Государства должны принимать на национальном уровне все необходимые меры для осуществления права на развитие и обеспечить, в частности, равенство возможностей для всех в том, что касается доступа к основным ресурсам, образованию, здравоохранению, питанию, жилью, занятости и справедливому распределению доходов. Должны быть приняты эффективные меры по обеспечению активной роли женщин в процессе развития. В целях ликвидации всех социальных несправедливостей должны быть проведены соответствующие экономические и социальные реформы.

2. Государства должны поощрять участие населения во всех областях в качестве важного фактора процесса развития и в осуществлении в полной мере всех прав человека.

Статья 9

1. Все изложенные в настоящей Декларации аспекты права на развитие носят неделимый и взаимозависимый характер, и каждый из них следует рассматривать в контексте целого.

2. Ничто в настоящей Декларации не может рассматриваться как противоречащее целям и принципам Организации Объединенных Наций или как подразумевающее предоставление какому-либо государству, группе или отдельному лицу права проводить какую-либо деятельность или совершать действия, направленные на нарушение прав, изложенных во Всеобщей декларации прав человека и в Международных пактах о правах человека.

Статья 10

Следует принимать меры для обеспечения полного осу-

ществления и прогрессивного укрепления права на развитие, включая разработку, принятие и осуществление политических, законодательных и других мер на национальном и международном уровнях.

**КОНВЕНЦИЯ О КОРЕННЫХ НАРОДАХ
И НАРОДАХ, ВЕДУЩИХ ПЛЕМЕННОЙ ОБРАЗ
ЖИЗНИ В НЕЗАВИСИМЫХ СТРАНАХ
[КОНВЕНЦИЯ 169]**

Принята 27 июня 1989 года Генеральной конференцией Международной организации труда на ее семьдесят шестой сессии

Генеральная конференция Международной организации труда,

созванная в Женеве Административным советом Международного бюро труда и собравшаяся 7 июня 1989 года на семьдесят шестую сессию,

принимая к сведению международные нормы, содержащиеся в Конвенции 1957 года о коренном и другом населении, ведущем племенной образ жизни,

ссылаясь на положения Всеобщей декларации прав человека, Международного пакта об экономических, социальных и культурных правах, Международного пакта о гражданских и политических правах и многочисленные международные акты о предотвращении дискриминации,

считая, что изменения, имевшие место в международном праве за период после 1957 года, а также изменения в положении коренных народов и народов, ведущих племенной образ жизни во всех регионах земного шара, вызывают необходимость принятия новых международных норм по данному вопросу в целях ликвидации ориентации на ассимиляцию, содержащейся в ранее действовавших нормах,

признавая стремление указанных народов к осуществлению контроля над их собственными институтами, их образом жизни и их экономическим развитием, их стремление к сохранению и развитию их самобытности, языка

и религии в рамках тех государств, в которых они проживают,

отмечая тот факт, что во многих частях земного шара эти народы лишены возможности пользоваться основными правами человека в той же степени, что и остальная часть населения тех государств, в которых они проживают, и что нередко разрушаются их законы, их ценности, их обычаи и их перспективы,

обращая внимание на тот факт, что коренные народы и народы, ведущие племенной образ жизни, вносят вклад в культурное разнообразие, социальную и экологическую гармонию человечества и в международное сотрудничество и взаимопонимание,

отмечая тот факт, что настоящие положения составлены в сотрудничестве с Организацией Объединенных Наций, Продовольственной и сельскохозяйственной организацией Объединенных Наций, Организацией Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры и Всемирной организацией здравоохранения, а также с Межамериканским институтом по вопросам индейского населения, на соответствующих уровнях и в их соответствующих областях, и что предлагается продолжать это сотрудничество в деле содействия принятию указанных положений и обеспечения их применения,

постановив принять ряд предложений по частичному пересмотру Конвенции 1957 года о коренном и другом населении, ведущем племенной образ жизни (107), что является четвертым пунктом повестки дня сессии,

постановив, что эти предложения принимают форму международной конвенции, пересматривающей Конвенцию 1957 года о коренном и другом населении, ведущем племенной образ жизни.

принимает сего ... июня месяца тысяча девятьсот семьдесят девятого года нижеследующую конвенцию которая будет именоваться Конвенцией 1989 года о коренных народах и народах, ведущих племенной образ жизни.

Раздел I. Общая политика

Статья 1

1. Настоящая Конвенция распространяется:

а) на народы, ведущие племенной образ жизни в независимых странах, социальные, культурные и экономические условия которых отличают их от других групп национального сообщества и положение которых регулируется полностью или частично их собственными обычаями или традициями, или специальным законодательством;

б) на народы в независимых странах, которые рассматриваются как коренные ввиду того, что они являются потомками тех, кто населял страну или географическую область, частью которой является данная страна, в период ее завоевания или колонизации или в период установления существующих государственных границ, и которые, независимо от их правового положения, сохраняют некоторые или все свои социальные, экономические, культурные и политические институты.

2. Указание самих народов на их принадлежность к числу коренных или ведущих племенной образ жизни рассматривается как основополагающий критерий для определения групп, на которые распространяются положения настоящей Конвенции.

3. Использование термина «народы» в настоящей Конвенции не рассматривается как несущее какой-либо смысла в отношении прав, могущих заключаться в этом термине в соответствии с международным правом.

Статья 2

1. Правительства несут ответственность за проведение, с участием соответствующих народов, согласованной и систематической деятельности по защите прав этих народов и установлению гарантий уважения их целостности.

2. Такая деятельность включает меры, направленные на:

а) обеспечение того, чтобы лица, принадлежащие к соответствующим народам, пользовались на равных основаниях правами и возможностями, которые предоставляются национальным законодательством остальному населению страны;

б) содействие полному осуществлению социальных, экономических и культурных прав этих народов при уважении их социальной и культурной самобытности, их обычаев и традиций и их институтов;

с) содействие лицам, принадлежащим к соответствующим народам, в ликвидации различий в социально-экономических условиях, которые могут существовать между коренными и другими членами национального сообщества, методами, соответствующими их стремлениям и образу их жизни.

Статья 3

1. Коренные народы и народы, ведущие племенной образ жизни, в полной мере беспрепятственно и без дискриминации пользуются правами человека и основными свободами. Положения настоящей Конвенции распространяются без дискриминации на мужчин и женщин, принадлежащих к указанным народам.

2. Никакие формы применения силы или принуждения не используются в нарушение прав человека и основных свобод соответствующих народов, в том числе прав, содержащихся в настоящей Конвенции.

Статья 4

1. В случае необходимости применяются специальные меры для охраны лиц, принадлежащих к соответствующим народам, их институтов, собственности, труда, культуры и окружающей среды.

2. Такие специальные меры не противоречат свободно выраженным пожеланиям соответствующих народов.

3. Такие специальные меры никаким образом не наносят ущерба бездискриминационному пользованию общегражданскими правами.

Статья 5

При применении положений настоящей Конвенции:

а) признаются и охраняются указанные социальные, культурные, религиозные и духовные ценности и практика указанных народов и должным образом учитывается характер проблем, с которыми они сталкиваются как группы и как отдельные лица;

б) уважается неприкосновенность ценностей, практики и институтов указанных народов;

с) проводится политика, направленная на смягчение трудностей, переживаемых указанными народами в связи с новыми условиями жизни и труда, с участием соответствующих народов и в сотрудичестве с ними.

Статья 6

1. При применении положений настоящей Конвенции правительства:

a) проводят с соответствующими народами консультации с использованием соответствующих процедур и, в частности, через их представительные институты, всякий раз, когда рассматриваются вопросы о принятии законодательных или административных мер, которые могут непосредственно затрагивать их;

b) устанавливают процедуры, посредством которых указанные народы могут свободно и по крайней мере в неменьшей степени, чем другие группы населения, участвовать в принятии на всех уровнях решений в выборных учреждениях и в административных и иных органах, ответственных за политику и программу, которые касаются их;

c) создают условия для полного развития собственных учреждений и инициатив указанных народов и при необходимости предоставляют ресурсы, требующиеся для этих целей.

2. Консультации, имеющие место в осуществление настоящей Конвенции, проводятся добросовестно и в форме, соответствующей обстоятельствам, с целью достижения договоренности или согласия в отношении предлагаемых мер.

Статья 7

1. Соответствующие народы имеют право решать вопрос выбора собственных приоритетов для процесса развития в той мере, в какой он затрагивает их жизнь, их верования, институты, духовное благополучие и земли, которые они занимают или используют каким-либо иным образом, и право осуществлять контроль, по мере возможности, за собственным экономическим, социальным и культурным развитием. Кроме того, они участвуют в подготовке, осуществлении и оценке планов и программ национального и регионального развития, которые могут непосредственно их касаться.

2. Улучшение условий жизни и труда и повышение уровня здравоохранения и образования соответствующих народов с их участием и при их сотрудничестве являются

приоритетным вопросом в планах общего экономического развития населенных ими областей. Специальные проекты развития указанных областей также составляются с учетом содействия такому улучшению.

3. При необходимости правительства, в сотрудничестве с соответствующими народами, обеспечивают проведение исследований для оценки влияния на них планируемой деятельности с целью развития в ее социальном, духовном и культурном аспекте, а также в аспекте окружающей среды. Результаты этих исследований рассматриваются как основные критерии осуществления такой деятельности.

4. В сотрудничестве с соответствующими народами правительства осуществляют меры по защите и сохранению окружающей среды территорий, которые они заселяют.

Статья 8

1. При применении к соответствующим народам национальных законов должным образом учитываются их обычаи или обычное право.

2. Указанные народы имеют право сохранять собственные обычаи и институты, если они не противоречат основным правам, определенным национальной правовой системой, и международно признанным правам человека. При необходимости устанавливаются процедуры для разрешения конфликтов, могущих возникнуть при осуществлении данного принципа.

3. Применение пунктов 1 и 2 настоящей статьи не должно служить препятствием для лиц, принадлежащих к указанным народам, в осуществлении ими прав, предоставляемых всем гражданам, и в несении соответствующих обязанностей.

Статья 9

1. В той мере, в какой это совместимо с национальной правовой системой и с правами человека, при рассмотрении правонарушений, совершаемых лицами, принадлежащими к соответствующим народам, проявляется уважение к методам, традиционно практикуемым этими народами.

2. Обычаи указанных народов, касающиеся уголовно-правовых вопросов, принимаются во внимание органами

власти и судами, рассматривающими соответствующие судебные дела.

Статья 10

1. При применении к лицам, принадлежащим к указанным народам, мер наказания, предусмотренных общим законодательством, принимаются во внимание их экономические, социальные и культурные особенности.

2. Предпочтение перед тюремным заключением отдается другим мерам наказания.

Статья 11

Привлечение лиц, принадлежащих к соответствующим народам, к принудительному выполнению каких-либо личных услуг в любой форме, оплачиваемых или неоплачиваемых, запрещается и наказывается по закону, кроме случаев, предусмотренных законом для всех граждан.

Статья 12

Соответствующие народы ограждаются от нарушения их прав и имеют возможность индивидуально или через их представительные органы прибегать к юридическим процедурам для эффективной защиты этих прав. Принимаются меры, обеспечивающие, чтобы лица из числа указанных народов понимали такие юридические процедуры и были поняты в ходе таковых, при необходимости — с помощью устного перевода или иных эффективных средств.

Раздел II. Земля

Статья 13

1. При применении положений данного раздела Конвенции правительства учитывают особую важность для культуры и духовных ценностей соответствующих народов их связи с землями или территориями — или с тем и другим, в зависимости от обстоятельств, — которые они занимают или используют иным образом, и в особенности важность коллективных аспектов этой связи.

2. Использование в статьях 15 и 16 термина «земля» включает понятие территорий, охватывающих всю окружающую среду районов, которые занимают или используют иным образом соответствующие народы.

Статья 14

1. За соответствующими народами признаются права собственности и владения на земли, которые они традиционно занимают. Кроме того, в случае необходимости, применяются меры для гарантирования этим народам прав пользования землями, которые заняты не только ими, но к которым у них есть традиционный доступ для осуществления их жизненно необходимой и традиционной деятельности. Особое внимание обращается на положение кочевых народов и народов, практикующих переложное земледелие.

2. В случае необходимости правительства принимают меры для определения границ земель, которые традиционно занимают соответствующие народы, и для гарантирования эффективной охраны их прав собственности и владения.

3. В рамках национальной правовой системы устанавливаются необходимые процедуры разрешения споров по поводу земли со стороны соответствующих народов.

Статья 15

1. Специальные меры принимаются для охраны прав соответствующих народов на природные ресурсы, относящиеся к их землям. Эти права включают право указанных народов на участие в пользовании и управлении этими ресурсами и в их сохранении.

2. В случаях, когда государство сохраняет за собой собственность на минеральные ресурсы или ресурсы земных недр или права на другие ресурсы, относящиеся к землям, правительства устанавливают процедуры или обеспечивают сохранение процедур, посредством которых они проводят консультации с указанными народами с целью выяснения, наносится ли, и в какой степени, ущерб интересам этих народов — до начала осуществления или до выдачи разрешения на осуществление любых программ по разведке или эксплуатации таких ресурсов, относящихся к их землям. По мере возможности, соответствующие народы участвуют в результатах такой деятельности и получают справедливую компенсацию за любой ущерб, который может быть причинен им вследствие такой деятельности.

Статья 16

1. За исключением изложенного в нижеследующих пунктах настоящей статьи, соответствующие народы не выселяются с занимаемых ими земель.

2. Если переселение указанных народов считается необходимым в виде исключительной меры, такое переселение имеет место только при наличии их свободного и сознательного согласия. При невозможности получить их согласие такое переселение имеет место только в соответствии с установленными национальными законами должными процедурами, включая, при необходимости, официальные расследования, предоставляющими соответствующим народам возможность эффективного представительства.

3. При наличии возможности указанные народы получают право возвращения на свои традиционные земли по прекращении действия оснований, вызвавших переселение.

4. Когда такое возвращение невозможно, что устанавливается по согласию сторон или, в случае отсутствия такого согласия, посредством соответствующих процедур, указанным народам предоставляются во всех возможных случаях земли, по качеству и своему правовому положению по меньшей мере равные ранее занимаемым землям и достаточные для удовлетворения их настоящих нужд и их дальнейшего развития. В случаях, когда соответствующие народы предпочитают получение компенсации в денежном выражении или натурой, они получают такую компенсацию согласно соответствующим гарантиям.

5. Переселенные таким образом лица получают полную компенсацию за любые понесенные ими в связи с этим убытки или ущерб.

Статья 17

1. Соблюдаются установленные соответствующими народами процедуры передачи прав на землю между лицами, принадлежащими к этим народам.

2. С соответствующими народами консультируются всякий раз при рассмотрении их правомочий в вопросе отчуждения их земель или иных форм передачи их прав на эти земли за пределы их собственной общины.

3. Необходимо препятствовать лицам, не принадлежащим к указанным народам, в использовании обычаев указанных народов или в использовании незнания закона лицами, принадлежащими к указанным народам, в целях получения в собственность, во владение или в пользование земель, принадлежащих указанным народам.

Статья 18

Законом устанавливаются соответствующие санкции за неправомерное вторжение на земли соответствующих народов или за неправомерное пользование их землями, и правительства принимают меры для предотвращения таких нарушений.

Статья 19

Национальные аграрные программы обеспечивают соответствующим народам условия, эквивалентные тем, которые предоставлены другим группам населения в отношении:

а) предоставления этим народам дополнительной земли, если они не располагают площадью, необходимой для обеспечения нормального существования или всякого возможного роста их численности;

б) предоставления средств, требуемых для содействия освоению земель, которыми уже владеют эти народы.

Раздел III. Найм и условия занятости

Статья 20

1. Правительства, в рамках своих национальных законодательств и в сотрудничестве с соответствующими народами, принимают специальные меры в отношении найма и условий занятости трудящихся, если они не получают эффективной защиты по законам, распространяющимся на всех трудящихся.

2. Правительства делают все возможное для недопущения какой-либо дискриминации между трудящимися, принадлежащими к соответствующим народам, и другими трудящимися, в частности, в следующих вопросах:

а) доступ к занятости, включая квалифицированный труд, а также меры по профессиональному продвижению и росту;

- b) равное вознаграждение за труд равной ценности;
- c) медицинская и социальная помощь, безопасность и гигиена труда, все виды пособий по социальному обеспечению и любые другие виды льгот, связанные с производством, а также жилье;
- d) право на объединение и на свободное участие в любой законной профсоюзной деятельности, а также право заключать коллективные договоры с предпринимателями или с организациями предпринимателей.

3. Принятые меры включают меры, обеспечивающие:

a) чтобы трудящиеся, принадлежащие к соответствующим народам, включая сезонных и временных трудящихся и трудящихся-мигрантов, занятых сельскохозяйственной и другой работой, а также тех, кто нанят вербовщиками, пользовались защитой, предоставляемой национальным законодательством и национальной практикой для других таких трудящихся в тех же секторах, и чтобы они получали полную информацию об имеющихся у них правах по трудовому законодательству и о средствах защиты их прав;

b) чтобы трудящиеся, принадлежащие к соответствующим народам, не ставились в условия, представляющие опасность для их здоровья, в частности в связи с воздействием пестицидов и других токсических веществ;

c) чтобы трудящиеся, принадлежащие к соответствующим народам, не были объектом систем принудительного найма, включая кабальный труд и другие формы долговой зависимости;

d) чтобы трудящиеся, принадлежащие к соответствующим народам, пользовались равными для мужчин и женщин возможностями и равным обращением в занятости и были защищены от попыток склонения к сожигательству.

4. Особое внимание обращается на создание компетентных служб инспекции труда в тех районах, где работают по найму трудящиеся, принадлежащие к соответствующим народам, в целях обеспечения соблюдения положений данного раздела настоящей Конвенции.

Раздел IV. Профессиональная подготовка, кустарные промыслы и сельские ремесла

Статья 21

Лица, принадлежащие к соответствующим народам, пользуются по меньшей мере равными по сравнению с остальными гражданами возможностями в области профессиональной подготовки.

Статья 22

1. Принимаются меры для содействия добровольному участию лиц, принадлежащих к соответствующим народам, в программах профессиональной подготовки общего назначения.

2. Если существующие программы профессиональной подготовки общего назначения не отвечают особым нуждам соответствующих народов, правительства, при участии указанных народов, обеспечивают наличие специальных учебных программ и предоставляют материальное обеспечение для их профессиональной подготовки.

3. Все программы специальной подготовки исходят из требований экономической среды, социальных и культурных условий и практических нужд соответствующих народов. Все исследования, проводимые в этой связи, осуществляются в сотрудничестве с этими народами, с которыми проводятся консультации по вопросам организации и выполнения таких программ. Там, где это возможно, указанные народы постепенно берут на себя ответственность за организацию и выполнение таких программ специальной подготовки, если они принимают соответствующие решения.

Статья 23

1. Кустарные промыслы, сельские и общинные производства, а также виды деятельности, обеспечивающие средства существования, и традиционные виды деятельности соответствующих народов, такие как охота, рыболовство, звероловство и собирательство, получают признание в качестве важных факторов сохранения их культуры, их экономической самостоятельности и развития. Правительства, при участии этих народов, в необходимых случаях обеспечивают развитие таких видов деятельности и содействие им.

2. По просьбе соответствующих народов им предоставляется, по мере возможности, необходимая техническая и финансовая помощь с учетом традиционных технологий и культурных особенностей этих народов, а также с учетом важности неуклонного и справедливого развития.

Раздел V. Социальное обеспечение и здравоохранение

Статья 24

Системы социального обеспечения постепенно включают в сферу своего охвата соответствующие народы и применяются без какой-либо дискриминации по отношению к ним.

Статья 25

1. Правительства обеспечивают соответствующим народам должное медицинское обслуживание или предоставляют им ресурсы, позволяющие им организовывать и осуществлять такое обслуживание под собственную ответственность и под их контролем, с тем чтобы по состоянию своего физического и психического здоровья они могли находиться на наиболее высоком достижимом уровне.

2. Службы здравоохранения функционируют, по мере возможности, на местном уровне. Планирование этих служб и управление ими осуществляются в сотрудничестве с соответствующими народами и учитывают их экономические, географические, социальные и культурные условия, а также их традиционную превентивную медицину, традиционные методы врачевания и лекарственные средства.

3. Система здравоохранения отдает предпочтение подготовке и найму работников здравоохранения из жителей местных общин и обеспечивает преимущественно первичную медицинскую помощь при одновременном поддержании тесных связей со службами здравоохранения на других уровнях.

4. Предоставление такого медицинского обслуживания координируется с другими социальными, экономическими и культурными мерами, проводимыми в стране.

Раздел VI. Образование и средства обращения

Статья 26

Принимаются меры, обеспечивающие, чтобы лица, принадлежащие к соответствующим народам, имели возможность получать образование на всех уровнях на основаниях, по меньшей мере равных по сравнению с остальной частью национального сообщества.

Статья 27

1. Учебные программы и службы в области образования для соответствующих народов создаются и осуществляются в сотрудничестве с ними так, чтобы они были ориентированы на их особые потребности и включали их историю, их знания и технологии, их системы ценностей, их перспективные социально-экономические цели и культурные чаяния.

2. Компетентный орган обеспечивает получение образования лицами, принадлежащими к указанным народам, и их участие в разработке и осуществлении программ в области образования.

3. Кроме того, правительства признают право указанных народов на создание собственных учебных заведений и средств обучения при условии, что они отвечают минимальным нормам, установленным компетентным органом при консультации с этими народами. Для этой цели предоставляются соответствующие ресурсы.

Статья 28

1. Дети соответствующих народов, по мере практической возможности, обучаются грамоте на своем коренном языке или на языке, наиболее распространенном в той группе, к которой они принадлежат. При отсутствии такой возможности компетентные органы власти проводят консультации с этими народами в целях принятия мер по решению данной задачи.

2. Принимаются необходимые меры, обеспечивающие, чтобы указанные народы имели возможность свободно владеть общенациональным языком или одним из официальных языков страны.

3. Принимаются меры для сохранения коренных языков соответствующих народов и для содействия их развитию и применению.

Статья 29

Одной из целей образования для указанных народов является передача их детям общих знаний и навыков, которые помогут им в полной мере принять равноправное участие в жизни общины и национального сообщества.

Статья 30

1. Правительства принимает меры, отвечающие традициям и культуре соответствующих народов, для ознакомления их с их правами и обязанностями, особенно в вопросах труда, экономических возможностей, образования и здравоохранения, в вопросах социального обслуживания и прав, вытекающих из настоящей Конвенции.

2. В случае необходимости, вышеизложенное осуществляется посредством письменных переводов и с применением средств массовой информации на языках указанных народов.

Статья 31

Среди всех групп национального сообщества и особенно среди групп населения, имеющих самые непосредственные контакты с соответствующими народами, осуществляются меры просветительного характера с целью искоренения предубеждений, которые они могут иметь по отношению к этим народам. Для этого предпринимаются усилия, обеспечивающие, чтобы учебники по истории и другие учебные материалы давали справедливое, точное и информативно насыщенное изображение общества и культуры этих народов.

Раздел VII. Международные контакты и сотрудничество

Статья 32

Правительства принимают, в том числе посредством международных соглашений, соответствующие меры для облегчения контактов и сотрудничества, осуществляемых через границы коренными народами и народами, ведущими племенной образ жизни, включая деятельность в экономической, социальной, культурной и духовной областях и в области охраны окружающей среды.

Раздел VIII. Управление

Статья 33

1. Правительственные органы, ответственные за вопросы, охватываемые настоящей Конвенцией, обеспечивают наличие учреждений или других соответствующих механизмов для управления программами, затрагивающими интересы соответствующих народов, и обеспечивают наличие средств, необходимых для должного выполнения ими возложенных на них функций.

2. Указанные программы включают:

a) планирование, координацию, проведение и оценку в сотрудничестве с соответствующими народами мер, предусмотренных настоящей Конвенцией;

b) представление компетентному органу предложений относительно законодательных и других мер и контроль за осуществлением этих мер при сотрудничестве с соответствующими народами.

Раздел IX. Общие положения

Статья 34

При определении характера и масштаба мер, которые следует проводить в целях применения настоящей Конвенции, проявляется гибкость с учетом условий, характерных для каждой страны.

Статья 35

Применение положений настоящей Конвенции не сказывается отрицательно на правах и льготах соответствующих народов, вытекающих из других конвенций и рекомендаций, международных актов, договоров или национальных законов, постановлений, обычаев или соглашений.

Раздел X. Заключительные положения

Статья 36

Настоящая Конвенция пересматривает Конвенцию 1957 года о коренном и другом населении, ведущем племенной образ жизни.

Статья 37

Официальные грамоты о ратификации настоящей Конвенции направляются Генеральному директору Международного бюро труда для регистрации.

Статья 38

1. Настоящая Конвенция имеет обязательную силу только для тех членов Международной организации труда, ратификационные грамоты которых зарегистрированы Генеральным директором.

2. Она вступит в силу через двенадцать месяцев после даты регистрации Генеральным директором ратификационных грамот двух членов Организации.

3. Впоследствии настоящая Конвенция вступит в силу для каждого члена Организации через двенадцать месяцев после даты регистрации его ратификационной грамоты.

Статья 39

1. Каждый член Организации, ратифицировавший настоящую Конвенцию, по истечении десяти лет со дня ее первоначального вступления в силу может денонсировать ее заявлением о денонсации, направленным Генеральному директору Международного бюро труда и зарегистрированным им. Денонсация вступает в силу через год после даты ее регистрации.

2. Для каждого члена Организации, который ратифицировал настоящую Конвенцию и в годичный срок по истечении указанных в предыдущем пункте десяти лет не воспользовался предусмотренным в настоящей статье правом на денонсацию, Конвенция будет оставаться в силе на следующие десять лет, и впоследствии он сможет денонсировать ее по истечении каждого десятилетия в порядке, предусмотренном в настоящей статье.

Статья 40

1. Генеральный директор Международного бюро труда извещает всех членов Международной организации труда о регистрации всех ратификационных грамот и заявлений о денонсации, направленных ему членами Организации.

2. Извещая членов Организации о регистрации полученной им второй ратификационной грамоты, Генеральный директор обращает их внимание на дату вступления в силу настоящей Конвенции.

Статья 41

Генеральный директор Международного бюро труда направляет Генеральному секретарю Организации

Объединенных Наций для регистрации в соответствии со статьей 102 Устава Организации Объединенных Наций исчерпывающие сведения о всех ратификационных грамотах и заявлениях о денонсации, зарегистрированных им в соответствии с положениями предыдущих статей.

Статья 42

В случаях, когда Административный совет Международного бюро труда считает это необходимым, он представляет Генеральной конференции доклад о применении настоящей Конвенции и рассматривает целесообразность включения в повестку дня Конференции вопроса о ее полном или частичном пересмотре.

Статья 43

1. Если Конференция примет новую конвенцию, полностью или частично пересматривающую настоящую Конвенцию, и если в новой конвенции не предусмотрено иное, то:

a) ратификация каким-либо членом Организации новой, пересматривающей конвенции влечет за собой автоматически, независимо от положений статьи 39, незамедлительную денонсацию настоящей Конвенции при условии, что новая, пересматривающая конвенция вступила в силу;

b) со дня вступления в силу новой, пересматривающей конвенции настоящая Конвенция закрыта для ратификации членами Организации.

2. Настоящая Конвенция остается в любом случае в силе по форме и содержанию для тех членов Организации, которые ратифицировали ее, но не ратифицировали пересматривающую конвенцию.

Статья 44

Английский и французский тексты настоящей Конвенции имеют одинаковую силу.

АФРИКАНСКАЯ ХАРТИЯ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА И НАРОДОВ

**Принята в июне 1981 г. Вступила в силу в январе
1988 г.**

Преамбула

Африканские государства-члены Организации африканского единства, участники настоящей Конвенции, названной «Африканская хартия прав человека и народов», памятуя Решение 115 (XVI) Совещания глав государств и правительств на их шестнадцатой сессии, состоявшейся в Монровии (Либерия) с 17 по 20 июля 1979 года «о разработке предварительного проекта Африканской хартии прав человека и народов, предусматривающей *inter alia* установление институтов в целях содействия и защиты прав человека и народов»;

принимая во внимание Хартию Организации африканского единства, которая устанавливает, что «свобода, равенство, справедливость и достоинство являются существенными условиями для достижения законных стремлений африканских народов»;

вновь подтверждая торжественное обещание, которое они единодушно дали в статье 2 указанной Хартии - искоренить все формы колониализма в Африке, координировать и интенсифицировать свое сотрудничество и усилия для достижения лучшей жизни для народов Африки и содействовать международному сотрудничеству, проявляя при этом должное уважение к Уставу ООН и Всеобщей декларации прав человека;

принимая во внимание значение их исторических традиций и ценность африканской цивилизации, которые воодушевляют и характеризуют их отношение к концепции прав человека и народов;

признавая, с одной стороны, что основные права происходят из самого свойства человеческой личности, что подкрепляет их международную защиту, и, с другой стороны, что реальность и уважение прав народов были бы необходимой гарантией прав человека;

учитывая, что обладание правами и свободами также предполагает и выполнение обязанностей со стороны каждого;

полагая, что впредь чрезвычайно важно уделять особое внимание праву на развитие, и что гражданские и политические права не могут быть отделены от экономических, социальных и культурных прав как в их концепции, так и вообще, и что удовлетворение экономических, социальных и культурных прав является гарантией для пользования гражданскими и политическими правами;

сознавая свою обязанность в достижении всеобщей свободы Африки, народы которой еще борются за свое достоинство и подлинную независимость и берут на себя обязательство уничтожить колониализм, неоколониализм, апартеид, сионизм и устранить агрессивные иностранные военные базы и все формы дискриминации, особенно те, которые основываются на расе, этнической группе, цвете кожи, пола, языка, религии или политических убеждений;

вновь подтверждая свою приверженность принципам прав и свобод человека и народов, содержащимся в декларациях, конвенциях и других документах, одобренных Организацией африканского единства, Движением неприсоединения и Объединенными Нациями;

решительно убежденные в своей обязанности способствовать и защищать права и свободы человека и народов, принимая во внимание значение, традиционно уделявшееся этим правам и свободам в Африке;

согласились о нижеследующем:

ЧАСТЬ I ПРАВА И ОБЯЗАННОСТИ Глава I

Права человека и народов

Статья 1

Государства-члены Организации африканского единства, участники настоящей Хартии, признают права, обязанности и свободы, содержащиеся в данной Хартии, и обязуются принимать законодательные и иные меры с тем, чтобы все они стали действенными.

Статья 2

Каждый получает права и свободы, признанные и гарантированные в настоящей Хартии, без каких-либо различий в отношении расы, принадлежности к определенной этнической группе, цвета кожи, пола, языка, религии, политических или иных взглядов, национального или социального происхождения, имущественного положения, рождения или иных обстоятельств.

Статья 3

1. Все равны перед законом.
2. Каждый находится в равной защите закона.

Статья 4

Человеческая жизнь неприкосновенна. Каждый имеет право на уважение его жизни и целостности его личности. Никто не может быть произвольно лишен этого права.

Статья 5

Каждый имеет право на уважение достоинства, при существе человеческой личности, и на признание его правосубъектности, Всекие формы эксплуатации и умаления достоинства, особенно рабство, работоторговля, пытки, жестокое, бесчеловечное или унижающее достоинство наказание или обращение, должны быть запрещены.

Статья 6

Каждый имеет право на свободу и неприкосновенность личности. Никто не может быть лишен свободы иначе как по основаниям и условиям, предварительно определенным законом, и частности, не может быть произвольно подвергнут аресту или задержанию.

Статья 7

1. Каждый имеет право на гласное рассмотрение его дела. Это включает:

а) право обращаться к компетентным национальным органам за защитой в случае действий, нарушающих его основные права как они признаны конвенциями, законами, правилами или обычаями, находящимися в силе;

б) право считаться невиновным до тех пор, пока вина не будет установлена компетентным судом или трибуналом;

с) право на защиту, включая право на защиту лично выбранным адвокатом;

d) право на рассмотрение дела в пределах разумного срока беспристрастным судом или трибуналом.

2. Никто не может быть осужден за действия или упущения, которые на момент их совершения не рассматривались преступлениями по закону. Не может быть назначено наказание, которое не было установлено за данное преступление на момент его совершения. Наказание является личным и может быть наложено только на преступника.

Статья 8

Свобода совести и свободное отправление религиозных обрядов гарантируется. Никто не может, в соответствии с законом и порядком, быть подвергнутым мерам, ограничивающим пользование этими свободами.

Статья 9

1. Каждый имеет право на доступ к информации.

2. Каждый имеет право на выражение и распространение своих взглядов в соответствии с законом.

Статья 10

1. Каждый имеет право на свободную ассоциацию, если он при этом следует закону.

2. В соответствии с обязанностью солидарности, предусмотренной в статье 29, никто не может принуждаться вступать в ассоциацию.

Статья 11

Каждый имеет право свободно объединяться с другими. Пользование этим правом может быть предметом только таких ограничений, которые предусмотрены законом и, в частности, предписаны в интересах национальной безопасности, спокойствия, здоровья, этики, прав и свобод других.

Статья 12

1. Каждый имеет право свободно перемещаться или селиться в пределах государства при условии соблюдения закона.

2. Каждый имеет право покидать любую страну, включая свою собственную, а также возвращаться в свою страну. Это право может быть ограничено только на условиях, предусмотренных в законе для защиты национальной безопасности, право порядка, общественного здоровья и морали.

3. Каждый имеет право в случае преследования искать и получать убежище в других странах в соответствии с законодательством этих стран и международными соглашениями.

4. Иностранец, правомерно пребывающий на территории государства-участника настоящей Хартии, может быть выслан только в силу решения, принятого в соответствии с законом.

5. Массовые высылки иностранцев запрещены. Массовой является такая высылка, которая производится на национальной, расовой, этнической или религиозной основе.

Статья 13

1. Каждый гражданин имеет право свободно участвовать в управлении своим государством как непосредственно, так и через свободно избранных представителей в соответствии с положениями закона.

2. Каждый гражданин имеет право на равный доступ к публичной службе своего государства.

3. Каждый имеет право доступа к общественной собственности и учреждениям на условиях строгого равенства всех перед законом.

Статья 14

Право собственности гарантируется. Оно может быть ограничено только тогда, когда этого требуют публичная необходимость или общие интересы общества и в соответствии с положениями, относящимися к этому закону.

Статья 15

Каждый имеет право на работу на справедливых и удовлетворительных условиях и получать равную оплату за равный труд.

Статья 16

1. Каждый имеет право на высший достижимый уровень физического и психического здоровья.

2. Государства-участники настоящей Хартии предпримут необходимые меры по охране здоровья своего народа и по обеспечению медицинской помощью всех, кто в ней нуждается.

Статья 17

1. Каждый имеет право на образование.

2. Каждый может свободно принимать участие в куль-

турной жизни своего общества.

3. Охрана и защита моральных и традиционных ценностей, признаваемых обществом, является обязанностью государства.

Статья 18

1. Семья является естественной ячейкой и основой общества. Она находится под защитой государства, которое заботится о ее физическом и моральном здоровье.

2. Государство обязано помогать семье, которая является хранителем моральных и традиционных ценностей, признанных обществом.

3. Государство не допускает никакой дискриминации в отношении женщин, а также обеспечивает защиту прав женщин к ребенку, как это предусмотрено в международных декларациях и конвенциях.

4. Престарелые и нетрудоспособные также имеют право на специальные меры защиты, которая требуется им в силу их физического и морального состояния.

Статья 19

Все народы равны; они пользуются равным уважением и имеют равные права. Ничто не оправдывает господства одного народа над другим.

Статья 20

1. Все народы имеют право на существование. Им принадлежит несомненное и неотъемлемое право на самоопределение. Они свободно определяют свой политический статус и следуют в своем экономическом и социальном развитии политике, которую они свободно избирают.

2. Колониальные и зависимые народы имеют право освободить себя от цепей господства путем обращения к любым средствам, признанным международным сообществом.

3. Все народы имеют право на помощь государств-участников настоящей Хартии в их освободительной борьбе против иностранного господства, будь то политическим, экономическим или культурным.

Статья 21

1. Все народы свободно распоряжаются своими материальными и природными ресурсами. Это право проводится в жизнь исключительно в интересах народа. Ни при

каких обстоятельствах народ не может быть лишен этого права.

2. В случае захвата лишенный собственности народ имеет право на ее законное возвращение или на соответствующую компенсацию.

3. Свободное распоряжение материальными и природными ресурсами не должно вестись в ущерб обязательству содействовать международному экономическому сотрудничеству, основанному на взаимном уважении, справедливым обмене и принципах международного права.

4. Государства-участники настоящей Хартии индивидуально или коллективно используют право на свободное распоряжение своими материальными и природными ресурсами, имея при этом в виду усиление африканского единства и солидарности.

5. Государства-участники настоящей Хартии обязуются устранять все формы иностранной экономической эксплуатации, особенно те, которые практикуются международными монополиями, чтобы дать своим народам возможность получить в полной мере выгоду от использования их национальных ресурсов.

Статья 22

1. Все народы имеют право на их экономическое, социальное и культурное развитие с должным уважением к их свободе и самобытности и в равном доступе к общему наследию человечества.

2. Государства обязаны самостоятельно или совместно обеспечивать проведение в жизнь права на развитие.

Статья 23

1. Все народы имеют право на мир и безопасность как внутри страны, так и на международном уровне. Принципы солидарности и дружеских отношений, безоговорочно утвержденные Уставом Организации Объединенных Наций и подтвержденные Хартией Организации африканского единства, регулируют от ношения между государствами.

2. В целях упрочнения мира, солидарности и дружественных отношений государства-участники настоящей Хартии гарантируют, что:

а) любое лицо, использующее право убежища по статье

12 настоящей Хартии, не будет заниматься подрывной деятельностью против своего государства или любого другого государства-участника настоящей Хартии;

б) их территория не будет использоваться в качестве баз для подрывной или террористической деятельности против народа любого другого государства-участника настоящей Хартии.

Статья 24

Все народы имеют право на общую удовлетворительную окружающую среду, благоприятную для их развития.

Статья 25

Государства-участники настоящей Хартии обязаны содействовать и обеспечивать путем обучения, преподавания и публикации уважение к правам и свободам, содержащимся в настоящей Хартии, и наблюдать за тем, как эти свободы и права, а также корреспондирующие им обязанности и обязательства понимаются.

Статья 26

Государства-участники настоящей Хартии обязуются гарантировать независимость судам и разрешать создание и Улучшение соответствующих национальных институтов, занятых поддержкой и защитой прав и свобод, гарантированных настоящей Хартией.

Глава II Обязанности

Статья 27

1. Каждый несет обязанности в отношении своей семьи, общества, государства и других правомерно признанных объединений и международного сообщества.

2. Каждый пользуется предоставленными ему правами и свободами, должным образом уважая права и свободы других, общественную безопасность, мораль и общие интересы.

Статья 28

Каждый обязан уважать и относиться к своему ближнему без дискриминации, а также поддерживать отношения, имеющие целью помощь, защиту и усиление взаимного уважения и терпимости.

Статья 29

Каждый несет также следующие обязанности:

1. Поддерживать гармоничное развитие семьи и работать по укреплению и уважению семьи; всегда уважать своих родителей, помогать им в случае нужды.

2. Служить национальным интересам, предоставляя свои физические и интеллектуальные возможности на службу обществу;

3. Не ставить под угрозу безопасность своего государства или государства проживания;

4. Сохранять и усиливать социальную и национальную солидарность, особенно в случае угрозы ей;

5. Сохранять и усиливать национальную независимость и территориальную целостность своей страны и способствовать ее защите в соответствии с законом;

6. Работать по мере сил и возможностей, а также исправно платить налоги, предусмотренные законом в интересах общества;

7. Сохранять и развивать позитивные африканские культурные ценности в отношениях с другими членами общества в духе терпимости, диалога и консультаций и в целом способствовать поощрению морального здоровья общества;

8. Способствовать по мере сил в любое время и на любом уровне поощрению и достижению африканского единства.

ЧАСТЬ II МЕРЫ ПО ОБЕСПЕЧЕНИЮ ГАРАНТИЙ

Глава I

Учреждение и организация Африканской комиссии по правам человека и народов

Статья 30

Создается Африканская комиссия по правам человека и народов в рамках Организации африканского единства (именуемая далее «Комиссия») с тем, чтобы содействовать правам человека и народов и обеспечивать их защиту в Африке.

Статья 31

1. Комиссия состоит из одиннадцати членов, избранных из африканцев с безупречной репутацией, известных своими высокими моральными качествами, честностью и беспристрастием и компетентностью в области прав человека и народов; особое внимание при этом уделяется лицам, обладающим познаниями в праве.

2. Члены Комиссии выполняют свои обязанности в личном качестве.

Статья 32

В комиссии не может быть двух и более членов, имеющих гражданство одного и того же государства.

Статья 33

Члены Комиссии избираются тайным голосованием Ассамблеей глав государств и правительств из числа лиц, выдвинутых для этой цели государствами-участниками настоящей Хартии.

Статья 34

Каждое государство-участник настоящей Хартии может выдвигать не более двух кандидатов. Кандидаты должны быть гражданами одного из государств-участников Хартии. Если государство выдвигает двух кандидатов, то один из них может не быть гражданином этого государства.

Статья 35

1. Генеральный секретарь Организации африканского единства по крайней мере за четыре месяца до начала выборов приглашает государства-участников настоящей Хартии назвать кандидатов.

2. Генеральный секретарь Организации африканского единства составляет алфавитный список названных ему лиц и направляет его по крайней мере за месяц до выборов главам государств и правительств.

Статья 36

Члены Комиссии избираются на шесть лет и могут быть переизбраны. Однако срок полномочий четырех членов, избранных на первых выборах, истекает через два года, а срок трех других - через четыре года.

Статья 37

Сразу же после первых выборов Председатель Ассам-

блей глав государств и правительств Организации африканского единства по жребью определяет имена тех членов, о которых говорится в ст. 36.

Статья 38

Члены Комиссии после своего избрания выступают с торжественным заявлением об исполнении своих обязанностей беспристрастно и добросовестно.

Статья 39

1. В случае смерти или отставки члена Комиссии ее Председатель немедленно информирует о том Генерального секретаря Организации африканского единства, который объявляет место вакантным со дня смерти или отставки члена Комиссии.

2. Если по единогласному мнению членов Комиссии один из ее членов прекратил выполнение своих обязанностей по основаниям иным, чем временное отсутствие, Председатель Комиссии информирует о том Генерального секретаря Организации африканского единства, который затем объявляет место вакантным.

3. В каждом из случаев, предусмотренных выше, Ассамблея глав государств и правительств заполняет вакантное место на оставшийся срок полномочий выбывшего члена, когда он превышает шесть месяцев.

Статья 40

Каждый член Комиссии исполняет свои обязанности до тех пор, пока его преемник не вступит в должность.

Статья 41

Генеральный секретарь Организации африканского единства назначает секретаря Комиссии. Он же предоставляет также штат и обслуживание, необходимые для эффективной работы Комиссии. Организация африканского единства берет на себя расходы по штату и обслуживанию.

Статья 42

1. Комиссия избирает своего Председателя и его заместителя на два года с правом переизбрания.

2. Комиссия принимает собственные правила процедуры.

3. Семь членов Комиссии составляют кворум.

4. В случае разделения голосов голос Председателя яв-

ляется решающим.

5. Генеральный секретарь может присутствовать на заседаниях Комиссии, но он не участвует ни в обсуждении, ни в голосовании. Председатель Комиссии может, однако, пригласить его высказаться.

Статья 43

При выполнении своих функций члены Комиссии пользуются дипломатическими привилегиями и иммунитетами, предусмотренными в Общей Конвенции по привилегиям и иммунитетам Организации африканского единства.

Статья 44

Расходы по жалованию и вознаграждению членов Комиссии включены в Ежегодный бюджет Организации африканского единства.

Глава II

Полномочия комиссии

Статья 45

Функциями Комиссии являются:

1. Содействовать правам человека и народов и в частности:

а) собирать документы, предпринимать изучение и исследование африканских проблем в области прав человека и народов, организовывать семинары, симпозиумы, конференции, распространять информацию, поддерживать национальные и локальные институты, имеющие отношение к правам человека и народов, и в случае надобности высказывать свою точку зрения и делать рекомендацию правительствам;

б) формулировать и устанавливать принципы и нормы, имеющие целью решение правовых проблем, относящихся к правам человека и народов и основным свободам, на базе которых африканские правительства могут развивать свое законодательство,

с) сотрудничать с другими африканскими и международными институтами, связанными с содействием и защитой прав человека и народов.

2. Обеспечивать защиту прав человека и народов на условиях, установленных настоящей Хартией.

3. Толковать все положения настоящей Хартии по просьбе государства-участника, институтов Организации африканского единства или африканской организации, признаваемой Организацией африканского единства.

4. Выполнять любые другие задания, которые могут быть поручены ей Ассамблеей глав государств и правительств.

Глава III Процедура комиссии

Статья 46

Комиссия может избрать любой подходящий метод исследования, она может получать информацию от Генерального секретаря Организации африканского единства или любого другого лица, способного дать разъяснения.

Статья 47

Если государство-участник настоящей Хартии имеет достаточные основания полагать, что другое государство-участник этой Хартии нарушило положения Хартии, оно может письменно обратиться внимание такого государства на нарушение. Такое же сообщение направляется Генеральному секретарю Организации африканского единства и Председателю Комиссии, и течение трех месяцев со дня получения сообщения государство, которому адресовано сообщение, дает письменное объяснение запросившему государству или заявление с разъяснением по делу. Они включают в себя по возможности исчерпывающую информацию относительно законодательства и процедуры, которые были применены или могут быть применены, а также о том, что уже сделано по улучшению положения или возможного направления действий.

Статья 48

Если в течение трех месяцев со дня получения первичного сообщения государством, которому оно адресовано, спор не будет решен к удовлетворению обоих государств, вовлеченных в двухсторонние переговоры или иным мирным средством, то любое государство имеет право направить спор в комиссию через Председателя и известить все другие заинтересованные государства.

Статья 49

Безотносительно к положениям статьи 47, если государство-участник настоящей Хартии считает, что другое государство-участник нарушило положения Хартии, то оно может передать дело непосредственно Комиссии, направив сообщение Председателю Комиссии, Генеральному секретарю Организации Африканского единства и соответствующему государству.

Статья 50

Комиссия может рассматривать переданный ей вопрос только после того, как удостоверится, что все имеющиеся внутренние средства были исчерпаны или установит, что процедура их применения неоправданно затягивается.

Статья 51

1. Комиссия может просить соответствующие государства предоставить ей всю имеющуюся информацию.

2. Когда Комиссия рассматривает спор, соответствующие государства могут быть представлены в Комиссии и подавать письменные или устные представления.

Статья 52

После получения всей информации, которая считается необходимой, от соответствующих государств и из других источников и после использования соответствующих мер по достижению мирного решения, основанного на уважении прав человека и народов. Комиссия подготавливает доклад в пределах разумного срока, исчисляемого с момента уведомления, как это предусмотрено в статье 48, в котором излагаются факты и ее выводы. Этот доклад направляется соответствующим государствам и доводится до сведения Ассамблеи глав государств и правительств.

Статья 53

При направлении доклада Комиссия может давать Ассамблее глав государств и правительств такие рекомендации, какие сочтет полезными.

Статья 54

Комиссия представляет на каждую очередную сессию Ассамблеи глав государств и правительств доклад о своей деятельности.

Другие сообщения

Статья 55

1. Перед началом каждой сессии секретарь комиссии

составляет список сообщений, поступивших от государств, не являющихся участниками настоящей Хартии, и направляет их членам Комиссии, которые определяют, какие из этих сообщений подлежат рассмотрению Комиссии.

2. Сообщения рассматриваются Комиссией, если простое большинство членов Комиссии выскажется за это.

Статья 56

Сообщения, относящиеся к правам человека и народов, упомянутые в статье 55 и полученные Комиссией, подлежат рассмотрению, если они:

1) указывают их авторов, даже если запрос анонимный;

2) совместимы с Хартией Организации африканского единства и настоящей Хартией;

3) не содержат оскорбительных и порочащих выражений в адрес соответствующего государства или Организации африканского единства;

4) не основываются исключительно на сообщениях, распространяемых средствами массовой информации;

5) направлены после того, как все местные средства исчерпаны, или если ясно, что национальная процедура необоснованно затягивается;

6) направлены в течение разумного срока после того, как национальные средства исчерпаны, или с того времени, когда Комиссия занялась этим делом;

7) не относятся к делу, которое было рассмотрено этими государствами, на основе принципов Организации Объединенных Наций или Хартии Организации африканского единства, или положений настоящей Хартии.

Статья 57

Все сообщения до их рассмотрения по существу доводятся до сведения соответствующего государства Председателем Комиссии.

Статья 58

1. Если в процессе рассмотрения сообщения Комиссией выявится, что одно или более сообщений имеют отношение к специальным случаям, связанным с серией серьезных массовых нарушений прав человека и народов, Комиссия обращает внимание Ассамблеи глав государств и правительств на эти специальные случаи.

2. Ассамблея глав государств и правительств может затем просить Комиссию предпринять углубленное изучение этих случаев и представить доклад с изложением фактов, сопроводив это собственными выводами и рекомендациями.

3. Критическая ситуация, должным образом оцененная Комиссией, передается последней Председателю Ассамблеи глав государств и правительств, который может попросить провести углубленное изучение.

Статья 59

1. Все меры, предпринимаемые в рамках положений настоящей Хартии, остаются конфиденциальными до тех пор, пока Ассамблея глав государств и правительств не решит иначе.

2. Однако, доклад публикуется Председателем Комиссии на основе решения Ассамблеи глав государств и правительств.

3. Доклад о деятельности Комиссии публикуется ее Председателем после рассмотрения Ассамблеей глав государств и правительств.

Глава IV

Применяемые принципы

Статья 60

В своей деятельности Комиссия руководствуется нормами международного права, относящимися к правам человека и народов, и особенно выделяет при этом положения различных африканских институтов по правам человека и народов, Уставом Организации Объединенных Наций, Хартией Организации африканского единства, Всеобщей декларацией прав человека, другими документами, одобренными Объединенными Нациями и африканскими странами в области прав человека и народов, а также различными документами, одобренными в рамках специализированных учреждений Организации Объединенных Наций, в которых участники настоящей Хартии состоят членами.

Статья 61

Комиссия принимает также во внимание в качестве дополнительных средств определения принципов права,

другие общие и специальные международные конвенции, содержащие нормы, явно признанные государствами-членами Организации африканского единства, африканскую практику, соответствующую международным нормам по правам человека и народов, обычай, всеобщепризнанный в качестве права, общие принципы права, признаваемые африканскими государствами, а также правовые прецеденты и доктрину.

Статья 62

Каждое государство-участник обязано направлять через каждые два года, считая со дня вступления Хартии в силу, доклады о законодательных и иных мерах, предпринятых в целях обеспечения действия прав и свобод, признанных и гарантированных настоящей Хартией.

Статья 63

1. Настоящая Хартия открыта для подписания, ратификации и присоединения государствами-участниками Организации африканского единства.

2. Документы о ратификации и присоединении настоящей Хартии сдаются на хранение Генеральному секретарю Организации африканского единства.

3. Настоящая Хартия вступает в силу через три месяца после получения Генеральным секретарем документов о ратификации или присоединении простого большинства государств-членов Организации африканского единства.

ЧАСТЬ III ОБЩИЕ ПОЛОЖЕНИЯ

Статья 64

1. После вступления в силу настоящей Хартии члены Комиссии избираются на основании соответствующих статей данной Хартии.

2. Генеральный секретарь Организации африканского единства организует первое заседание Комиссии в штаб-квартире Организации в течение трех месяцев со дня создания Комиссии. После этого Комиссия созывается ее Председателем по мере необходимости, но не реже одного раза в год.

Статья 65

Для тех государств, которые ратифицируют или при-

соединяются к Хартии после ее вступления в силу. Хартия вступает в силу через три месяца со дня депонирования данным государством своего документа о ратификации или присоединении.

Статья 66

Специальные протоколы или соглашения могут, если необходимо, дополнять положения настоящей Хартии.

Статья 67

Генеральный секретарь Организации африканского единства извещает членов Организации о принятии на хранение любого документа о ратификации или присоединении.

Статья 68

Настоящая Хартия может быть изменена, если государство-участник направит просьбу об этом Генеральному секретарю организации африканского единства. Ассамблея глав государств и правительств может рассматривать проект поправки только после того, как все государства-участники будут должным образом проинформированы об этом и Комиссия по просьбе государства-инициатора даст свое заключение. Поправка утверждается простым большинством государств-участников. Она вступает в силу для любого государства, которое одобрит ее в соответствии со своей конституционной процедурой через три месяца после получения Генеральным секретарем извещения об одобрении.

**АЗИАТСКО-ТИХООКЕАНСКАЯ ДЕКЛАРАЦИЯ
ЧЕЛОВЕЧЕСКИХ ПРАВ ИНДИВИДОВ И НАРОДОВ
15 февраля 1988 г.**

Принята единодушно аккламацией 15 февраля 1988 г. на 2-й Конференции азиатско-тихоокеанских юристов (по теме “Правовые вопросы мира, развития и прав человека”), созванной МАЮД и Индийской ассоциацией юристов в Нью-Дели 13-15 февраля 1988 г.

Мы, юристы, собравшись в Нью-Дели с 13 по 15 февраля 1988 года на конференцию по правовым вопросам мира, развития и прав человека,

выражая чаяния азиатско-тихоокеанских народов - этой колыбели древнейших человеческих цивилизаций, религий и философских гуманистических учений,

пережившие, тем не менее, бесчисленные опустошительные войны, унесшие сотни миллионов людей,

пожертвовавшие не меньше жизней на алтарь болезней, голода, наводнений, засух, землетрясений и иных стихийных бедствий,

познавшие в своей истории глубину социального неравенства, несправедливостей и иноземного угнетения и колониального ига,

первыми пострадавшие от ядерного взрыва и продолжающие ощущать тяготы испытаний ядерного оружия,

освобождающиеся в XX веке от социального и национального гнета к свободе и равенству индивидов и народов,

вдохновленные первыми коллективными усилиями наших народов на Делийской конференции азиатских отношений 1947 г. и Бандунгской конференции наших стран 1955 г.

в стремлении создать в своем огромном регионе и на всем Земном шаре ненасильственный мир, свободный от ядерного оружия,

полные веры в цели и принципы става ООН 1945 г., Всеобщей декларации прав человека 1948 г., Декларации о предоставлении независимости колониальным странам и народам 1960 г., Пактов о правах человека 1966 г. и

других международных актов по защите прав человека и народов, в том числе Делийской декларации 1986 г.,

приветствуя принятие народами и государствами Америки, Европы и Африки их континентальных актов по человеческим правам индивидов и народов,

стимулируемые заключением Договора о ликвидации ракет средней дальности и оперативно-тактических ракет, открывающего перспективу впервые в истории Человечества реального разоружения на благо индивидов и народов,

приняли настоящую Азиатско-Тихоокеанскую декларацию человеческих прав индивидов и народов:

а) Все народы имеют основное всеобщепризнанное право на самоопределение. В силу этого права они свободно устанавливают свой политический статус и свободно осуществляют экономическое, общественное и культурное развитие.
б) На основе права на самоопределение они имеют право на неотъемлемый суверенитет над своими естественными богатствами и ресурсами.

В соответствии с этими правами каждый индивид и каждый народ имеет:

Статья 1

Право на жизнь.

Никто не должен посягать на этот высший дар. Все индивиды, народы и государства обязаны уважать право всех на жизнь, независимо о расы, религии, пола, национальности, уровня развития.

Статья 2

Право на мир и безопасность в своем коллективе, государстве, на Земле в целом.

Сохранение мира и безопасности на всех этих уровнях – забота, долг и обязанность каждого индивида, каждого народа, каждого государства.

Статья 3

Право на достойное существование - материальное, духовное, физическое – независимо от расы, национальности, религии, пола, уровня развития.

Человеческое достоинство нерушимо и неотъемлемо. Индивиды имеют право на гарантирование того, чтобы их жизнь была уважаема, и на личную физическую и умс-

твенную целостность. Никто не может быть подвергнут ни интеллектуальным или физическим пыткам, ни жестоким или унижительным наказаниям или обращению.

Статья 4

Право на достойную среду обитания.

Сохранение должного состояния окружающей среды на Земле – долг и обязанность каждого индивида, народа и государства.

Статья 5

Право на развитие.

Согласно этому праву каждый индивид и каждый народ может участвовать в таком экономическом, социальном, культурном и политическом развитии, которое обеспечивает все человеческие права и основные свободы, и имеет право содействовать такому развитию и пользоваться его благами.

Статья 6

Право быть свободным от насилия и страха.

Ненасилие должно быть основой жизни человеческого сообщества на всех социальных и политических уровнях. На место «равновесия страха» должна прийти всеобъемлющая международная безопасность.

Статья 7

Право на активное участие в решении государственных, международных и глобальных проблем.

Материальный и интеллектуальный потенциал человечества должен служить решению этих проблем. Соответственно этому своему праву каждый индивид и народ имеет долг перед нынешним и грядущим поколениями содействовать решению таких проблем.

Статья 8

Право на гарантированные условия для гармоничного развития личности человека и самобытности народа.

Достоинство народа должно уважаться независимо от расы, национальности, религии, уровня развития.

Статья 9

Право на свободу волеизъявления без ущерба правам и свободам других индивидов и народов.

Статья 10

Право жить в мире без оружия.

Гарантией этого права является всеобщее и полное разоружение, прежде всего ядерное и химическое, под строгим международным контролем. Долг каждого индивида, народа и государства всемерно содействовать реализации этого права.

Статья 11

Право жить в условиях недопустимости и запрета проведения испытаний ядерного оружия где бы то ни было на Земле.

Каждый индивид и народ должен быть гарантирован от вредных последствий мирного использования ядерной энергии.

Статья 12

Право добиваться создания безъядерных зон в масштабах данной деревни, города, местности, страны, региона, объединяющего ряд государств, континентов.

Статья 13

Право жить в мире, не разделенном на противостоящие военные союзы.

Эти организации должны быть распущены, а иностранные военные базы ликвидированы.

Статья 14

Право на понимание и доверие.

Каждый человек и все народы должны добиваться взаимопонимания и доверия между индивидами, народами, государствами во имя мирного сосуществования на Земле как высшего принципа международных отношений.

Статья 15

Право на свободу и защиту от терроризма как индивидуального, так и государственного, как внутри страны, так и на международной арене.

Не запретив и не ликвидировав терроризм, нельзя построить ненасильственный мир. Борьба народов за самоопределение не должна считаться терроризмом.

Статья 16

Право на экономическую безопасность, позволяющую стабильно развиваться.

Статья 17

Право контролировать деятельность ТНК и других иностранных и национальных капиталовкладчиков, с тем чтобы не допускать спекулятивного обогащения и доби-

ваться, чтобы такая деятельность содействовала развитию данной страны, а также справедливому распределению богатства и доходов между различными социальными группами.

Статья 18

Право отвергать все виды займов, подрывающих национальный суверенитет или развитие или усиливающих зависимость от иностранного капитала или усугубляющих социальное неравенство.

Статья 19

Право быть объективно, без предвзятости, информированным о жизни, развитии и проблемах других народов.

Это – решающее условие установления и укрепления доверия между людьми и народами. Все индивиды, народы и правительства обязаны содействовать установлению доверия. Недопустимо разжигание ненависти к другим народам.

Статья 20

Право быть полностью информированным о внутренней и внешней политике своего правительства.

Недопустима политика, противоречащая интересам собственных народов или противопоставляющая их другим народам.

Статья 21

Право на всеобщее уважение и соблюдение всех прав и свобод человека и народов для всех независимо от расы, национальности, религии, пола, уровня развития.

Каждый индивид и народ должен уважать права и свободы других. Каждое правительство обязано уважать, применять, проводить в жизнь, гарантировать, сохранять и защищать все человеческие права и свободы и, в частности, перечисленные выше в настоящей Декларации, а также следующие права: право на равную защиту перед законом, равенство перед законом и на независимое и беспристрастное судопроизводство; право на свободу от произвольного ареста, заключения, ссылки, обыска или задержания; право на свободу перемещения и проживания; право на свободу мысли, совести и религии; право на свободу мышления и выражения; право на свободу собрания и организации и другие права и свободы индивидов и народов.

**ЄВРОПЕЙСЬКА ХАРТІЯ
РЕГІОНАЛЬНИХ МОВ АБО МОВ МЕНШИН
Страсбург, 5 листопада 1992 року**

{Хартію ратифіковано із зобов'язаннями Законом
№ 1350-XIV від 24.12.99 – Закон втратив чинність як
такий, що є неконституційним, на підставі Рішення
Конституційного суду № 9-рп/2000 від 12.07.2000}

{Хартію ратифіковано Законом № 802-IV від
15.05.2003}

(Офіційний переклад)

Преамбула

Держави-члени Ради Європи, які підписали цю Хартію, враховуючи, що метою Ради Європи є досягнення більшого єднання між її членами, зокрема для збереження та втілення в життя ідеалів і принципів, які є їхнім спільним надбанням,

вважаючи, що охорона історичних регіональних мов або мов меншин Європи, деякі з яких знаходяться під загрозою відмирання, сприяє збереженню та розвитку культурного багатства і традицій Європи,

враховуючи, що право на використання регіональної мови або мови меншини у приватному та суспільному житті є невід'ємним правом відповідно до принципів, проголошених у Міжнародному пакті Організації Об'єднаних Націй про громадянські і політичні права, та відповідно до духу Конвенції Ради Європи про захист прав і основних свобод людини,

враховуючи роботу, проведenu в рамках НБСЄ, і зокрема гельсінкський Заключний акт 1975 року та документ Копенгагенської зустрічі 1990 року,

підкреслюючи важливість міжкультурного діалогу і багатомовності, а також вважаючи, що охорона і розвиток регіональних мов або мов меншин не повинні зашкоджувати офіційним мовам і необхідності вивчати їх,

усвідомлюючи, що охорона і розвиток регіональних мов або мов меншин у різних країнах та регіонах Європи

є важливим внеском у розбудову Європи, що ґрунтується на принципах демократії та культурного розмаїття в рамках національного суверенітету і територіальної цілісності, враховуючи специфічні умови та історичні традиції різних регіонів європейських держав, погодилися про таке:

Частина I

Загальні положення

Стаття 1

Визначення

Для цілей цієї Хартії:

а) термін «регіональні мови або мови меншин» означає мови, які:

i) традиційно використовуються в межах певної території держави громадянами цієї держави, які складають групу, що за своєю чисельністю менша, ніж решта населення цієї держави; та

ii) відрізняються від офіційної мови (мов) цієї держави; він не включає діалекти офіційної мови (мов) держави або мови мігрантів;

б) термін «територія, на якій використовується регіональна мова або мова меншини» означає географічну місцевість, де така мова є засобом спілкування певної кількості осіб, яка виправдовує здійснення різних охоронних і заохочувальних заходів, передбачених у цій Хартії;

с) термін «нетериторіальні мови» означає мови, якими користуються громадяни держави і які відрізняються від мови (мов), що використовується рештою населення держави, але які, незважаючи на їхнє традиційне використання в межах території держави, не можуть вважатися найбільш поширеними в межах конкретної місцевості цієї держави.

Стаття 2

Зобов'язання

1. Кожна Сторона зобов'язується застосовувати положення частини II до всіх регіональних мов або мов меншин, які вживаються в межах її території і які відповідають визначенням, наведеним у статті 1.

2. Стосовно кожної мови, визначеної під час ратифі-

кації, прийняття або затвердження відповідно до статті 3, кожна Сторона зобов'язується застосовувати якнайменш тридцять п'ять пунктів або підпунктів з тих положень, що наведені у частині III Хартії, включаючи якнайменш три з кожної зі статей 8 і 12 та один з кожної зі статей 9, 10, 11 і 13.

Стаття 3

Процедура виконання

1. Кожна Договірна Держава визначає у своїй ратифікаційній грамоті або своєму документі про прийняття чи затвердження кожен регіональну мову або мову меншини чи офіційну мову, яка менш широко використовується на всій її території або частині території і до якої застосовуються пункти, визначені відповідно до пункту 2 статті 2.

2. Будь-яка Сторона може, в подальшому в будь-який час, повідомити Генерального секретаря про те, що вона приймає зобов'язання, які випливають з положень будь-якого іншого пункту Хартії, який вона ще не визначила у своїй ратифікаційній грамоті або своєму документі про прийняття чи затвердження, або про те, що вона застосовуватиме пункт 1 цієї статті до інших регіональних мов або мов меншин чи до інших офіційних мов, які менш широко використовуються на всій її території або частині території.

3. Зобов'язання, зазначені у попередньому пункті, вважаються складовою частиною ратифікації, прийняття або затвердження і мають таку ж силу від дати їхнього повідомлення.

Стаття 4

Існуючі режими охорони

1. Ніщо у цій Хартії не може тлумачитися як таке, що обмежує або порушує будь-які права, гарантовані Європейською конвенцією з прав людини.

2. Положення цієї Хартії не зашкоджують жодним більш сприятливим положенням, що стосуються статусу регіональних мов або мов меншин чи правового статусу осіб, які належать до меншин, і що можуть бути чинними на території Сторони або передбачаються відповідними двосторонніми чи багатосторонніми міжнародними угодами.

Стаття 5

Існуючі зобов'язання

Ніщо у цій Хартії не може тлумачитися як таке, що передбачає будь-яке право займатися будь-якою діяльністю або здійснювати будь-які дії, що суперечать цілям Статуту Організації Об'єднаних Націй або іншим зобов'язанням за міжнародним правом, включаючи принцип суверенітету і територіальної цілісності держав.

Стаття 6

Інформація

Сторони зобов'язуються дбати про те, щоб відповідні органи, організації та особи були поінформовані про права і обов'язки, визначені цією Хартією.

Частина II

Цілі та принципи, яких необхідно дотримуватися відповідно до пункту 1 статті 2

Стаття 7

Цілі та принципи

1. Стосовно регіональних мов або мов меншин, в межах територій, на яких такі мови використовуються, та відповідно до стану кожної мови, Сторони будують свою політику, законодавство та практику на таких цілях та принципах:

а) визнання регіональних мов або мов меншин як засобу відображення культурного багатства;

б) поважання кордонів кожної географічної місцевості, в якій використовується регіональна мова або мова меншини, з метою забезпечення, щоб існуючий раніше або новий адміністративний розподіл не створював перешкод розвитку відповідної регіональної мови або мови меншини;

с) необхідність здійснення рішучих дій, спрямованих на розвиток регіональних мов або мов меншин з метою їх збереження;

д) сприяння використанню регіональних мов або мов меншин, в усній та письмовій формі, у суспільному та приватному житті і/або заохочення такого використання;

е) підтримання і розвиток стосунків з питань, що охоплюються цією Хартією, між групами, які використовують регіональну мову або мову меншини, та іншими групами

населення держави, які вживають мову в такій самій або схожій формі, а також започаткування культурних стосунків з іншими групами населення держави, що користуються різними мовами;

f) передбачення належних форм і засобів викладання і вивчення регіональних мов або мов меншин на всіх відповідних рівнях;

g) передбачення особам, які не володіють регіональною мовою або мовою меншини і які проживають у місцевості, де вона використовується, можливостей вивчати її за своїм бажанням;

h) сприяння здійсненню наукових досліджень в галузі регіональних мов або мов меншин в університетах чи аналогічних установах;

i) розвиток відповідних форм транснаціональних обмінів з питань, що охоплюються цією Хартією та що стосуються регіональних мов або мов меншин, які використовуються в такій самій або схожій формі у двох або більше державах.

2. Сторони зобов'язуються усунути, якщо вони цього ще не зробили, будь-які необґрунтовані розрізнення, виключення, обмеження або переваги, які стосуються використання регіональної мови або мови меншини та які мають на меті перешкодити чи створити загрозу її збереженню або розвитку. Вжиття спеціальних заходів у галузі регіональних мов або мов меншин, які спрямовані на досягнення рівності між особами, що вживають ці мови, і рештою населення або які належним чином враховують їхній конкретний стан, не розглядаються як акт дискримінації проти тих осіб, що вживають більш поширені мови.

3. Сторони зобов'язуються відповідними заходами поглиблювати взаєморозуміння між всіма мовними групами населення країни, і зокрема сприяти вихованню поваги, розуміння і терпимості щодо регіональних мов або мов меншин як однієї з цілей освіти і професійної підготовки, яка надається в їхніх країнах, а також заохочувати засоби масової інформації до досягнення такої цілі.

4. Визнаючи свою політику щодо регіональних мов або мов меншин, Сторони враховують потреби та побажання тих груп населення, які користуються цими мовами.

Сторони заохочуються до створення у разі необхідності органів, які консультували б власті з усіх питань, що стосуються регіональних мов або мов меншин.

5. Сторони зобов'язуються застосовувати, *mutatis mutandis*, принципи, наведені у пунктах 1 - 4 вище, до не-територіальних мов. Однак, що стосується цих мов, то характер і масштаби заходів, яких необхідно вживати на виконання цієї Хартії, визначаються гнучко, з урахуванням потреб і побажань та з поважанням традицій та характерних рис тих груп, які користуються відповідними мовами.

Частина III

Заходи, спрямовані на заохочення використання регіональних мов або мов меншин у суспільному житті відповідно до зобов'язань, взятих за пунктом 2 статті 2

Стаття 8

Освіта

1. Стосовно освіти Сторони зобов'язуються, в межах території, на якій такі мови використовуються, відповідно до стану кожної з таких мов і без шкоди для викладання офіційної мови (мов) держави:

a) i) передбачити можливість надання дошкільної освіти відповідними регіональними мовами або мовами меншин; або

ii) передбачити можливість надання суттєвої частини дошкільної освіти відповідними регіональними мовами або мовами меншин; або

iii) застосовувати один із заходів, передбачених у підпунктах i та ii вище, принаймні до дітей з тих сімей, які цього бажають і кількість яких вважається для цього достатньою; або

iv) якщо органи державної влади не мають безпосередньої компетенції у галузі дошкільної освіти, сприяти застосуванню заходів, згаданих у підпунктах i - iii вище, і/або заохочувати таке застосування;

b) i) передбачити можливість надання початкової освіти відповідними регіональними мовами або мовами меншин; або

ii) передбачити можливість надання суттєвої частини початкової освіти відповідними регіональними мовами

або мовами меншин; або

iii) передбачити в рамках системи початкової освіти викладання відповідних регіональних мов або мов меншин як складову частину учбової програми; або

iv) застосовувати один із заходів, передбачених у підпунктах і - iii вище, принаймні до учнів з тих сімей, які цього бажають і кількість яких вважається для цього достатньою;

с) i) передбачити можливість надання середньої освіти відповідними регіональними мовами або мовами меншин; або

ii) передбачити можливість надання суттєвої частини середньої освіти відповідними регіональними мовами або мовами меншин; або

iii) передбачити в рамках системи середньої освіти викладання відповідних регіональних мов або мов меншин як складову частину учбової програми; або

iv) застосовувати один із заходів, передбачених у підпунктах і - iii вище, принаймні до тих учнів, які самі, або у відповідних випадках сім'ї яких, цього бажають і кількість яких вважається для цього достатньою;

d) i) передбачити можливість надання професійно-технічної освіти відповідними регіональними мовами або мовами меншин; або

ii) передбачити можливість надання суттєвої частини професійно-технічної освіти відповідними регіональними мовами або мовами меншин; або

iii) передбачити в рамках системи професійно-технічної освіти викладання відповідних регіональних мов або мов меншин як складову частину учбової програми; або

iv) застосовувати один із заходів, передбачених у підпунктах і - iii вище, принаймні до тих учнів, які самі, або у відповідних випадках сім'ї яких, цього бажають і кількість яких вважається для цього достатньою;

e) i) передбачити можливість надання університетської та іншої вищої освіти регіональними мовами або мовами меншин; або

ii) забезпечити можливості вивчення цих мов як окремих дисциплін університетської або іншої вищої освіти; або

iii) якщо у зв'язку із роллю держави стосовно вищих учбових закладів, підпункти i і ii застосовуватися не можуть, заохочувати і/або дозволяти надання університетської або інших форм вищої освіти регіональними мовами або мовами меншин чи створення можливостей для вивчення цих мов як окремих дисциплін університетської або іншої вищої освіти;

f) i) вжити заходів для створення курсів навчання дорослих і безперервного навчання, на яких викладання здійснюється, головним чином або повністю, регіональними мовами або мовами меншин; або

ii) пропонувати такі мови як окремі дисципліни в рамках навчання дорослих і безперервного навчання; або

iii) якщо державні органи не мають безпосередньої компетенції у галузі навчання дорослих, сприяти викладанню таких мов як окремих дисциплін у рамках навчання дорослих і безперервного навчання та/або заохочувати таке викладання;

g) вжити заходів для забезпечення викладання історії та культури, засобом відображення яких є відповідна регіональна мова або мова меншини;

h) забезпечити базову професійну підготовку та удосконалення вчителів з метою виконання тих з пунктів а - g, які прийняті відповідною Стороною;

i) створити наглядовий орган (органи), який контролюватиме заходи і прогрес, здійснені в галузі започаткування або розвитку викладання регіональних мов або мов меншин, та складатиме періодичні доповіді про свої висновки, які будуть оприлюднюватися.

2. Стосовно освіти і щодо тих територій, на яких регіональні мови або мови меншин традиційно не використовуються, Сторони зобов'язуються, якщо чисельність осіб, що вживають регіональну мову або мову меншин, це виправдовує, дозволяти, заохочувати або забезпечувати викладання регіональною мовою або мовою меншини чи вивчення такої мови на всіх відповідних рівнях освіти.

Стаття 9

Судова влада

1. Сторони зобов'язуються, стосовно тих судових округів, в яких чисельність мешканців, що вживають регіо-

нальні мови або мови меншин, виправдовує вжиття заходів, наведених нижче, відповідно до стану розвитку кожної з цих мов і за умови, що використання можливостей, які надаються цим пунктом, на думку судді, не перешкоджатиме належному відправленню правосуддя:

а) у кримінальному судочинстві:

i) передбачити, щоб суди, на клопотання однієї зі сторін процесу, здійснювали провадження регіональними мовами або мовами меншин; і/або

ii) гарантувати обвинуваченій особі право користуватися своєю регіональною мовою або мовою її меншини; і/або

iii) передбачити, щоб клопотання і докази, у письмовій чи усній формі, не розглядалися як неприйнятні виключно на тій підставі, що вони сформульовані регіональною мовою або мовою меншини; і/або

iv) складати, на клопотання, документи, пов'язані з кримінальним судочинством, відповідною регіональною мовою або мовою меншини,

у разі необхідності із залученням усних і письмових перекладачів без додаткових витрат для зацікавлених осіб;

b) у цивільному судочинстві:

i) передбачити, щоб суди, на клопотання однієї зі сторін процесу, здійснювали провадження регіональними мовами або мовами меншин; і/або

ii) якщо сторона має постати перед судом особисто, дозволяти їй користуватися своєю регіональною мовою або мовою її меншини без додаткових витрат; і/або

iii) дозволяти подання документів і доказів регіональними мовами або мовами меншин;

у разі необхідності із залученням усних і письмових перекладачів;

c) під час судового провадження у справах, що стосуються адміністративних питань:

i) передбачити, щоб суди, на клопотання однієї зі сторін процесу, здійснювали провадження регіональними мовами або мовами меншин; і/або

ii) якщо сторона має постати перед судом особисто, дозволити їй користуватися своєю регіональною мовою або мовою її меншини без додаткових витрат; і/або

iii) дозволити подання документів і доказів регіональними мовами або мовами меншин,

у разі необхідності із залученням усних і письмових перекладачів;

d) вжити заходів для забезпечення застосування підпунктів і та iii пунктів b та c вище, а також будь-якого необхідного використання послуг усних і письмових перекладачів без додаткових витрат для зацікавлених осіб.

2. Сторони зобов'язуються:

a) не заперечувати дійсність юридичних документів, складених в межах держави, виключно на тій підставі, що вони сформульовані регіональною мовою або мовою меншини; або

b) не заперечувати дійсність для сторін процесу юридичних документів, складених в межах країни, виключно на тій підставі, що вони сформульовані регіональною мовою або мовою меншини, а також передбачити можливість їхнього використання проти зацікавлених третіх сторін, які не вживають цих мов, якщо зміст документа повідомляється їм особою (особами), яка посилається на нього; або

c) не заперечувати дійсність для сторін процесу юридичних документів, складених в межах країни, виключно на тій підставі, що вони сформульовані регіональною мовою або мовою меншини.

3. Сторони зобов'язуються забезпечити наявність складених регіональними мовами або мовами меншин найбільш важливих національних законодавчих актів і тих документів, які зокрема стосуються осіб, що вживають ці мови, якщо їх наявність не забезпечена іншим шляхом.

Стаття 10

Адміністративні органи та публічні послуги

1. В межах адміністративних районів держави, в яких кількість мешканців, що вживають регіональні мови або мови меншин, виправдовує вжиття заходів, наведених нижче, і відповідно до стану кожної з цих мов, Сторони зобов'язуються, у міру розумної можливості:

a) i) забезпечити, щоб адміністративні органи використовували регіональні мови або мови меншин; або

ii) забезпечити, щоб їхні посадові особи, які працюють

з відвідувачами, використовували регіональні мови або мови меншин у їхніх стосунках з особами, що звертаються до них цими мовами; або

iii) забезпечити особам, що вживають регіональні мови або мови меншин, можливість подавати усні чи письмові заяви і отримувати відповідь на них цими мовами; або

iv) забезпечити особам, що вживають регіональні мови або мови меншин, можливість подавати усні або письмові заяви цими мовами; або

v) забезпечити особам, що вживають регіональні мови або мови меншин, можливість на законних підставах подавати документи, складені цими мовами;

b) забезпечити населенню наявність адміністративних документів і бланків широкого користування, складених регіональними мовами або мовами меншин чи у двомовному варіанті;

c) дозволяти адміністративним органам складати документи регіональною мовою або мовою меншини.

2. Стосовно органів місцевої та регіональної влади, на території яких чисельність мешканців, що вживають регіональні мови або мови меншин, виправдовує вжиття заходів, наведених нижче, Сторони зобов'язуються дозволяти і/або заохочувати:

a) використання регіональних мов або мов меншин в рамках регіонального або місцевого самоврядування;

b) можливість для осіб, які вживають регіональні мови або мови меншин, подавати усні або письмові заяви цими мовами;

c) публікування органами регіональної влади своїх офіційних документів також і відповідними регіональними мовами або мовами меншин;

d) публікування органами місцевої влади своїх офіційних документів також і відповідними регіональними мовами або мовами меншин;

e) використання органами регіональної влади регіональних мов або мов меншин у дискусіях, які відбуваються на їхніх зборах, не виключаючи, однак, використання офіційної мови (мов) держави;

f) використання органами місцевої влади регіональних мов або мов меншин у дискусіях, які відбуваються на їх-

ніх зборах, не виключаючи, однак, використання офіційної мови (мов) держави;

г) використання або прийняття, у разі необхідності паралельно з назвами офіційною мовою (мовами), традиційних правильних форм написання назв місцевостей регіональними мовами або мовами меншин.

3. Стосовно публічних послуг, які надаються адміністративними органами або іншими особами, що діють від їхнього імені, Сторони зобов'язуються, в межах території, на якій використовуються регіональні мови або мови меншин, відповідно до стану кожної мови, а також у міру розумної можливості:

а) забезпечити використання регіональних мов або мов меншин у наданні послуг; або

б) дозволяти особам, які вживають регіональні мови або мови меншин, подавати заяви і отримувати відповідь на них цими мовами; або

с) дозволяти особам, які вживають регіональні мови або мови меншин, подавати заяви цими мовами.

4. З метою застосування тих положень пунктів 1, 2 і 3, які вони прийняли, Сторони зобов'язуються вжити одного чи більше таких заходів:

а) письмовий або усний переклад у разі необхідності;

б) добір і у разі необхідності професійна підготовка посадових осіб та інших державних службовців у необхідній кількості;

с) задоволення у міру можливості прохань державних службовців, які володіють регіональною мовою або мовою меншини, про призначення на роботу в тій території, де така мова вживається.

5. Сторони зобов'язуються дозволяти використання або прийняття прізвищ регіональними мовами або мовами меншин на прохання зацікавлених осіб.

Стаття 11

Засоби масової інформації

1. Сторони зобов'язуються, для осіб, які вживають регіональні мови або мови меншин, в межах територій, на яких ці мови використовуються, відповідно до стану кожної мови, якщо органи державної влади, безпосередньо чи опосередковано, мають компетенцію, повноваження або

відіграють певну роль у цій сфері, та із поважанням принципу незалежності і самостійності засобів масової інформації:

а) якщо радіо і телебачення здійснюють функції громадських засобів масової інформації:

i) забезпечити створення якнайменш однієї радіостанції і одного телевізійного каналу, які здійснюватимуть мовлення регіональними мовами або мовами меншин; або

ii) заохочувати створення якнайменш однієї радіостанції і одного телевізійного каналу, які здійснюватимуть мовлення регіональними мовами або мовами меншин, і/або сприяти такому створенню; або

iii) вжити належних заходів для того, щоб радіо- і телеорганізації транслювали програми регіональними мовами або мовами меншин;

б) i) заохочувати створення якнайменш однієї радіостанції, яка здійснюватиме мовлення регіональними мовами або мовами меншин, і/або сприяти такому створенню; або

ii) заохочувати трансляцію радіопрограм регіональними мовами або мовами меншин на регулярній основі та/або сприяти такій трансляції;

с) i) заохочувати створення якнайменш одного телевізійного каналу, який здійснюватиме мовлення регіональними мовами або мовами меншин, і/або сприяти такому створенню; або

ii) заохочувати трансляцію телевізійних програм регіональними мовами або мовами меншин на регулярній основі та/або сприяти такій трансляції;

д) заохочувати створення та розповсюдження аудіо- і аудіовізуальних творів регіональними мовами або мовами меншин і/або сприяти такому створенню та розповсюдженню;

е) i) заохочувати створення і/або функціонування якнайменш однієї газети, яка друкуватиме свої матеріали регіональними мовами або мовами меншин, і/або сприяти такому створенню та/або функціонуванню; або

ii) заохочувати публікацію газетних статей регіональними мовами або мовами меншин на регулярній основі і/або сприяти такій публікації;

f) i) покривати додаткові витрати тих засобів масової інформації, які використовують регіональні мови або мови меншин, якщо законодавством загалом передбачається фінансова допомога засобам масової інформації; або

ii) застосовувати існуючі механізми фінансової допомоги також до аудіовізуальної продукції, яка створюється регіональними мовами або мовами меншин;

g) сприяти професійній підготовці журналістів та іншого персоналу для засобів масової інформації, які використовують регіональні мови або мови меншин.

2. Сторони зобов'язуються гарантувати свободу прямого прийому радіо- і телепередач із сусідніх країн, які транслюються мовою, такою самою або схожою до регіональної мови або мови меншини, та не перешкоджати ретрансляції радіо- і телепередач із сусідніх країн, які випускаються в ефір такою мовою. Вони також зобов'язуються забезпечити, щоб не запроваджувалися жодні обмеження на свободу виявлення поглядів і вільне поширення інформації у друкованих засобах інформації мовою, такою самою або схожою до регіональної мови або мови меншини. Здійснення вищезазначених свобод, оскільки воно пов'язане з обов'язками та відповідальністю, може бути предметом таких формальностей, умов, обмежень або покарання, які встановлені законом і необхідні в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку, з метою запобігання заворушенням або злочинам, для захисту здоров'я чи моралі, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя.

3. Сторони зобов'язуються забезпечити представництво або урахування інтересів осіб, що вживають регіональні мови або мови меншин, в органах, які можуть бути створеними відповідно до закону для гарантування свободи і плюралізму засобів масової інформації.

Стаття 12

Культурна діяльність та засоби її здійснення

1. Стосовно культурної діяльності та засобів її здійснення - особливо бібліотек, відеотек, культурних центрів, му-

зеїв, архівів, академій, театрів і кінотеатрів, а також літературних творів і кінопродукції, народних форм виявлення культури, фестивалів і організацій, що займаються культурною діяльністю, включаючи, між іншим, використання нових технологій, - Сторони зобов'язуються, в межах території, на якій такі мови використовуються, і якщо органи державної влади мають компетенцію, повноваження або відіграють певну роль у цій сфері:

а) заохочувати форми виявлення та ініціативи, при таманні регіональним мовам або мовам меншин, і сприяти різними засобами доступу до творів, що створюються цими мовами;

б) сприяти різними засобами доступу іншими мовами до творів, що створюються регіональними мовами або мовами меншин, підтримуючи і розвиваючи діяльність у галузі перекладу, дублювання, озвучування і субтитрування;

с) сприяти доступу регіональними мовами або мовами меншин до творів, що створюються іншими мовами, підтримуючи і розвиваючи діяльність у галузі перекладу, дублювання, озвучування і субтитрування;

д) забезпечити, щоб органи, які відповідають за здійснення чи підтримку різноманітної культурної діяльності, під час заходів, які вони проводять або підтримують, поширювали інформацію про регіональні мови та культурні цінності або мови та культурні цінності меншин та використовували їх;

е) сприяти заходам, спрямованим на забезпечення, щоб органи, які відповідають за здійснення чи підтримку культурної діяльності, мали персонал, що повністю володіє відповідною регіональною мовою або мовою відповідної меншини, а також мовою (мовами) решти населення;

ф) заохочувати безпосередню участь представників осіб, що вживають відповідну регіональну мову або мову відповідної меншини, у забезпеченні засобів здійснення культурної діяльності та її плануванні;

г) заохочувати створення органу (органів), відповідального за збір, збереження примірника та презентацію чи видання творів, що створюються регіональними мовами або мовами меншин, і/або сприяти створенню такого органу (органів);

h) у разі необхідності створювати і/або розвивати та фінансувати перекладацькі та термінологічні дослідницькі структури, зокрема з метою збереження та розвитку належної адміністративної, торгової, економічної, соціальної, технічної або правової термінології кожною регіональною мовою або мовою кожної меншини.

2. Стосовно територій, на яких регіональні мови або мови меншин традиційно не використовуються, Сторони зобов'язуються, якщо чисельність осіб, що вживають регіональну мову або мову меншини, виправдовує це, дозволяти, заохочувати і/або передбачати відповідну культурну діяльність і відповідні засоби її здійснення згідно з попереднім пунктом.

3. Сторони зобов'язуються приділяти належну увагу у своїй культурній політиці за кордоном регіональним мовам або мовам меншин, а також культурам, які відображаються такими мовами.

Стаття 13

Економічне і соціальне життя

1. Стосовно економічної та соціальної діяльності, Сторони зобов'язуються, в межах всієї країни:

a) виключити із свого законодавства будь-які положення, що необґрунтовано забороняють або обмежують використання регіональних мов або мов меншин в документах, які стосуються економічного або соціального життя, зокрема трудових договорів, і технічній документації, такій як інструкції по використанню товарів або устаткування;

b) заборонити застосування у внутрішніх правилах компаній і приватних документах будь-яких положень, що виключають або обмежують використання регіональних мов або мов меншин, принаймні між особами, що вживають одну і ту ж мову;

c) запобігати практиці, спрямованій на відмову від використання регіональних мов або мов меншин в економічній або соціальній діяльності;

d) сприяти використанню регіональних мов або мов меншин також за допомогою заходів, які не визначені у попередніх підпунктах, і/або заохочувати таке використання.

2. Стосовно економічної та соціальної діяльності, Сто-

рони зобов'язуються, якщо державні органи мають таку компетенцію, в межах території, на якій використовуються регіональні мови або мови меншин, та у міру розумної можливості:

а) включити у свої фінансові та банківські правила положення, які дозволяють шляхом використання процедур, сумісних з комерційною практикою, використовувати регіональні мови або мови меншин під час складання платіжних документів (чеків, векселів і т. і.) чи інших фінансових документів або, у міру можливості, забезпечити здійснення таких положень;

б) в економічному та соціальному секторах, які знаходяться під їхнім безпосереднім контролем (державний сектор), організовувати заходи, які сприяють використанню регіональних мов або мов меншин;

с) забезпечити, щоб соціальні установи, такі як лікарні, будинки для осіб похилого віку та гуртожитки, могли приймати та обслуговувати осіб, що вживають регіональну мову або мову меншини і потребують догляду на підставі слабкого здоров'я, похилого віку або з інших причин, з використанням їхньої мови;

д) забезпечити відповідними засобами складання інструкцій з техніки безпеки регіональними мовами або мовами меншин;

е) вжити заходів для того, щоб інформація, яка надається компетентними державними органами стосовно прав споживачів, подавалась регіональними мовами або мовами меншин.

Стаття 14

Транскордонні обміни

Сторони зобов'язуються:

а) застосовувати чинні двосторонні і багатосторонні угоди з державами, в яких аналогічна мова використовується у такій самій або схожій формі, або у разі необхідності докладати зусиль для укладення таких угод з метою сприяння контактам між особами, що вживають ту саму мову у відповідних державах у галузях культури, освіти, інформації, професійно-технічної підготовки і безперервного навчання;

б) в інтересах регіональних мов або мов меншин спри-

яти транскордонному співробітництву, зокрема між органами регіонального або місцевого самоврядування, на території яких аналогічна мова використовується у такій самій або схожій формі, та/або розвивати таке співробітництво.

Частина IV

Застосування Хартії

Стаття 15

Періодичні доповіді

1. Сторони подають Генеральному секретарю Ради Європи на періодичній основі і у форматі, визначеному Комітетом міністрів, доповідь про політику, яку вони проводять відповідно до частини II Хартії, і про заходи, вжиті ними на виконання тих положень частини III, які вони прийняли. Перша доповідь подається через один рік після набрання Хартією чинності стосовно відповідної Сторони, наступні доповіді подаються кожні три роки після першої доповіді.

2. Свої доповіді Сторони оприлюднюють.

Стаття 16

Розгляд доповідей

1. Доповіді, які подаються Генеральному секретарю Ради Європи згідно зі статтею 15, розглядаються Комітетом експертів, який створюється відповідно до статті 17.

2. Законно створені органи або асоціації Сторони можуть звертати увагу Комітету експертів на питання, які стосуються зобов'язань цієї Сторони за частиною III Хартії. Після консультацій з відповідною Стороною Комітет експертів може врахувати таку інформацію під час підготовки доповіді, зазначеної у пункті 3 нижче. Ці органи або асоціації можуть також робити заяви стосовно політики, яку Сторона проводить відповідно до частини II.

3. На основі доповідей, зазначених у пункті 1, та інформації, згаданої у пункті 2, Комітет експертів складає доповідь Комітету міністрів. Ця доповідь супроводжується коментарями, які Сторони надсилають на відповідне прохання, і може оприлюднюватися Комітетом міністрів.

4. Доповідь, зазначена у пункті 3, містить, зокрема, пропозиції Комітету експертів стосовно підготовки Комі-

тетом міністрів необхідних рекомендацій одній або декільком Сторонам.

5. Генеральний секретар Ради Європи подає Парламентській асамблеї докладну дворічну доповідь про застосування Хартії.

Стаття 17

Комітет експертів

1. До складу Комітету експертів входять по одному члену від кожної Сторони. Члени Комітету призначаються Комітетом міністрів із списку кандидатів, які висуваються відповідною Стороною і які повинні відзначитися високою сумлінністю та мати визнаний авторитет в питаннях, які розглядаються у цій Хартії.

2. Члени Комітету призначаються строком на 6 років і можуть перепризначатися. Член Комітету, який не може продовжувати виконувати свої обов'язки, замінюється за процедурою, визначеною у пункті 1, а його наступник обіймає посаду свого попередника протягом решти частини його строку повноважень.

3. Комітет експертів встановлює свої правила процедури. Його секретарське обслуговування забезпечується Генеральним секретарем Ради Європи.

Частина V

Заключні положення

Стаття 18

Цю Хартію відкрито для підписання державами - членами Ради Європи. Вона підлягає ратифікації, прийняттю або затвердженню. Ратифікаційні грамоти або документи про прийняття чи затвердження здаються на зберігання Генеральному секретарю Ради Європи.

Стаття 19

1. Ця Хартія набирає чинності в перший день місяця, що настає після закінчення тримісячного періоду від дати, на яку п'ять держав - членів Ради Європи висловили свою згоду на обов'язковість для них цієї Хартії відповідно до положень статті 18.

2. Стосовно будь-якої держави, яка висловлюватиме свою згоду на обов'язковість для неї цієї Хартії після набрання нею чинності, Хартія набирає чинності в перший день місяця, що настає після закінчення тримісячного пе-

ріоду від дати здачі на зберігання ратифікаційної грамоти або документа про прийняття чи затвердження.

Стаття 20

1. Після набрання цією Хартією чинності, Комітет міністрів Ради Європи може запропонувати будь-якій державі, яка не є членом Ради Європи, приєднатися до цієї Хартії.

2. Стосовно будь-якої держави, яка приєдналася до Хартії, Хартія набирає чинності в перший день місяця, що настає після закінчення тримісячного періоду від дати здачі на зберігання Генеральному секретарю Ради Європи документа про приєднання.

Стаття 21

1. Будь-яка держава під час підписання або здачі на зберігання своєї ратифікаційної грамоти чи свого документа про прийняття, затвердження або приєднання може заявити одне або декілька застережень до пунктів 2 - 5 статті 7 цієї Хартії. Інші застереження не дозволяються.

2. Будь-яка Договірна Держава, яка заявила застереження згідно з попереднім пунктом, може повністю або частково відкликати його шляхом подання відповідного повідомлення на ім'я Генерального секретаря Ради Європи. Відкликання набирає чинності від дати отримання Генеральним секретарем такого повідомлення.

Стаття 22

1. Будь-яка Сторона може у будь-який час денонсувати цю Хартію шляхом подання відповідного повідомлення на ім'я Генерального секретаря Ради Європи.

2. Така денонсація набирає чинності в перший день місяця, що настає після закінчення шестимісячного періоду від дати отримання Генеральним секретарем такого повідомлення.

Стаття 23

Генеральний секретар Ради Європи повідомляє держави-члени Ради і будь-яку державу, яка приєдналася до цієї Хартії, про:

а) будь-яке підписання;

б) здачу на зберігання будь-якої ратифікаційної грамоти або будь-якого документа про прийняття, затвердження або приєднання;

с) будь-яку дату набрання чинності цією Хартією відповідно до статей 19 та 20;

d) будь-яке повідомлення, отримане на виконання положень пункту 2 статті 3;

е) будь-яку іншу дію, будь-яке повідомлення або сповіщення, які стосуються цієї Хартії.

На посвідчення чого нижчепідписані належним чином на те уповноважені представники підписали цю Хартію.

Вчинено у Страсбурзі п'ятого дня листопада місяця 1992 року англійською і французькою мовами, причому обидва тексти є однаково автентичними, в одному примірнику, який зберігатиметься в архіві Ради Європи. Генеральний секретар Ради Європи надсилає засвідчені копії Хартії кожній державі - члену Ради Європи і будь-якій державі, якій було запропоновано приєднатися до цієї Хартії.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**Римаренко
Сергій Юрійович**

**ІНДИВІДУАЛЬНІ ТА КОЛЕКТИВНІ ПРАВА:
ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ КОНТЕКСТ**

Монографія

Редактор – Г.П. Блонарович
Комп'ютерна верстка – В.М. Дорошек

Підписано до друку 20.09.2013

Формат 60 x 84 ¹/₁₆
Ум. друк. арк. 12,8
Наклад 300 прим.

ПП «Видавництво «Світогляд»
02192, Київ, вул. Миропільська, 17
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №1427 від 10.07.2003 р.